

21. 159.

III

III

III

26. 159.

159

Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186280631

3186280631

+

ПОВІСТКИ І ЕСКІЗИ

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ.

Написав

А. КРИМСЬКИЙ.

Видано під доглядом М. Павлика.

Ціна 60 кр.

КОЛОМІЯ і ЛЬВІВ.

З друкарні М. Білоуса і В. Манецького

1895

30597

ПОВІСТКИ

i

ЕСКІЗИ

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ.

Написав

А. КРИМСЬКИЙ.

Видано під доглядом М. Павлика.

Ціна 60 кр.

КОЛОМІЯ і ЛЬВІВ.

З друкарні М. Білоуса і В. Манецкого.

1895

З М І С Т.

	Ст.
До читача	I.
1. Батьківське право	1
2. Історія однієї подорожі	21
3. Та хто ж справді тут винен?!	37
4. Перші дебюти одного радикала	67
5. Сирота Захарко	139
6. Виривки з мемуарів одного старого гріховоди	173
7. В народ!	199
8. Psychopathia nationalis	233
9. Не порозуміються	287

ДО ЧИТАЧА.

Те, що подається в цій збірці, писано не тепер, а буде тому вже год іс п'ятеро Пісьля того я закинув беллетрістіку, щоб ніколи вже до неї не вертаться; от тільки тепер, як упорядковував я цю збірку, то якось несподівано взявсь на часинку за беллетрістичне перо тай написав іще одну повістку („Не порозуміються“). Та це вже остатня проба, білше не буде.

Коли казати правду, то з мене й ніколи не був беллетрист: звіть мене філологом, історіком, етнографом, одно слово чим хочете, тільки не беллетристом, бо не маю на те права. Все, що в сій книжці є, писалося дуже не довгий час. Хто читатиме уважно, той помітить, що між усіма роскиданими тут речами (виключаючи остатню) є якийсь звязок: одно оповідання вдерається в другеє або продовжує собою другеє, скрізь трапляються одні і ті самі типи, і т. и. Поясняется воно тим, що всі оці

II

повістки та оповідання — то собі часточки з одного довжезного побутового роману, який я був начеркав у літку 1890-го року: ото ж тілки й було моєї беллетристичної кар'єри! В своїй цілості той роман таки одразу видався міні дуже недоладнім. Два-три епізоди з його я потім якось витяг та трошки переробив тай надрукував у Галичині, а решту так був і покинув. Не дуже давно, перегортаючи своє старе шпарґалля, я знов надібав на той рукопис. Переглянув, — тай узяв знищив трохи чи не все: зоставив лиш декільки ескізів, котрі здавалися трохи путнішими тай не хтілося їх палити. Аж тут нагодилися добрі люде, що здохотились видрукувати мої писаннячка. Я взяв, пошідправляв та пообкругляв ті обірвані ескізики, яких — кажу — не встиг знищити, а заразом притулив до них уривок із свого щоденника с того таки самого 1890-го року (до щоденника стосується і побрехенька: „В народ!“), тай оце пускаю все в світ Божий.

Звісно, що як я автор, то менче од усіх знаю, чи мають у собі мої повістки хоч искорку талану. Та одно я добре знаю і вважаю потрібним заздальгідь оголосити: в основі своїй усе, що міститься в цій книжці, геть усе щира правда. Навіть трохи дивні „Мемуари старого гріховоди“ то й вони не брех-

III

ня: все те списано з одної нещасливої людини, яка вже померла та покинула міні декотрі документи; дехто з моїх знайомих повинен іще пам'ятати того невдачу. Ба навіть побрехенька „В народ!“, що писалася була окреме од роману, на певну мету, — то й вона в своїй основі має правдиву подію. Тільки ж признаюся: всі ті дійсні події та історії я переказав зовсім не протокольним способом, а таким, що добре таки користав с права „художницької видумки“.

Скажу дві слові і про щоденник, чому я його друкую. Всі оповідання, котрі тут подано, всі силне просякли авторським суб'єктивізмом, авторською особистістю, — тому ж то я зважився вперти в збірку ще й шматок із свого колишнього щоденника. Назвав я його „Psychopathia nationalis“. Де-не-де я трохи переробив його, а білн того, що покидав усе як воно стояло. Я навіть не вмів викинути звідти етнографічний матерьял, та думаю, що це й не велика біда. Хто його зна! може комусь воно іще й цікавіше буде — вичитати з мого писання якісь етнографічні звістки, ніж познано-митися з записями про мене самого. А я тії записи оддав до друку через те, що вважав їх з деякого погляду дуже цікавими. Там є декотрі такі сторінки, що на їх списано скількись сімptomів поганої хвороби — шовінізму.

IV

Я ж не шовініст, я тих сторінок тепер навіть не розумію гаразд, вони міні чужі, а я їм чужий; маючи право дивитись на них очима чужого, стороннього глядача, я бачу в їх дещо цікаве, тим то думаю, що і для других вони можуть бути цікаві.

Коли читачеві щось принаде не до вподоб, то щиро прошю простити міні: сподіваюся, що не виступатиму на белетристичну арену ще раз, ба й оцю книжку друкую не з своєї ініціятиви.

Правонись тут не скрізь однакова, бо перша половина видання друкувалася в такій друкарні, де не було букви „ї“ (що з двома точками). Справа не перебулася без деяких помилок, і через те я силне прохаю і благаю читача: як має він читати книжку, то передше нехай повиправляє помилки

I. VIII 1895.

А. Кримський.

Батьківське право.

„Син я твій, а розум у мене свій“ (Приказка).

— Ой!! ратуйте, хто в Бога вірує!! — крикнула з усієї сили дівчина Настя і прожогом подрада до дверей у сина.

Діло діялося в пекарні панів Ручицьких.

Горпина, що була за куховарку в цих панів, погналася за дочкою і потягла до себе. Настя ухопилася обома руками за верхній одвірок невисоких сінешних дверей та так і повисла в горі: її мати втримала її за ноги і взяла лупцювати нещадно.

На одчайний крик дівочки вибігла в кухню уся родина Ручицьких: батько з матір'ю, два сини і три дочці.

— Що ти робиш, Горпино?! — гукнув хтось із панів. Та впустила доччині ноги і зогляділася позад себе. Настуня тий часом шугнула у двері і цибнула на подвір'я.

— Що це таке?! Що ти коїш із нею?! — з жахом почали роспитувати в Горпини Ручицькі. Вона тільки долоньми затрусилася:

— На лишенько моє породилося на світ це клятоване дівчиниско! — заняла вона, потім озир-

нулася і як стій набралася нової лютости: — Подалася! Вже не спобігти! — воркнула вона. — Ну, не тепер то в четвер, а добью!.. Це не дитина, а якесь звірча! Шановання рідної матери в неї ані на шаг! аби заїдатися зо мною!

Горщина пхикнула і оберла сльози. — За що мене Господь сьвятий нею покарав?!.. Оце приходить до мене сюди в кухню Салієнкова. Я їй винна три карбованці і вже давно обіцялась оддати, але зажде ще! Ба то вона й говорить: „Ну, а що-ж із моїми грішми буде?“ — „Ой, серце“, кажу: „присяй Богу, я до вас сама ладвалася занести цими днями, але-ж як стій занедужала, ото слабувала, — і по всіх грошах! Заприсягну, якщо ви віри не ймете! спитайтесь навіть Настуні, що цьому ширая правда. Не собача-ж губа, щоб брехати“. Та й такечки звертаю до неї, щоб посвідчила, а воно напудрилося, як сич на сову, та й плеще: „Ні, мамо, я не бачила, щоб ви лежали в хоробі“. Господи сьвятий, і бувають такі діти!? Пішла Салієнкова, — я давай паскудити Настуню: „Значиться, ти міні добра не прияєш?“ Лаю, а воно знов: „Як я сьвідчитиму, коли це підмана?“....

Горщина зробила доволі довгу, дуже ефектну павзу, а потім почала розказувати далі:

— Я — дупити її, а вона товче своє: „Це брехня, а Салієнчиси аж гвалт потрібні гроші.“ Я шустрю її, без пощади, — вона сціпила зуби, мовчить, неначе не її, а яке беревело бито! Далі оце як заскавчить! Скавлó собарне!... зо скреготанням зубів додала вона, стиснула кулаки тай знов загляділася, чи не видко де дочки.

Ручицькі усі мовчки слухали оповідання.

— І хіба це першинка!... Та й сказати-би, що у страху вона ще не була? — дак ні! Міні аж остигло лаятися та битися, а вона ніякого бою не має: усе шкваріньчить, язиката! зінське щеня! От учора узяла зацощ суперечитися зо мною: я слово, вона дві, — зовсім мене забелькотала. — „Як ти маєш право, зьідителько, усе казати і робити е сукор? Щоб ти прийом пропала!“ кажу: „чи н^в тямиш, що я твоя мати?“ — „То що з того? Ко^е ли-ж на цей раз моя правда!“ — „Але я мати!“ Ти не сьмієш проти матеря кирпу гнути, хирющ дівчино!“ — „Чому?“ пита вона!! Я аж остовпіла^а „От коли я одсахнуся од тебе, побачимо, що діяти: меш!“ — „Піду в найми“. — „Який шалений теб-визьме?“ кажу я з персердям: „тобі-ж тільки дее сять год!“ Вона перво ні чичирк, а потім: „Чому-ж коли ви мати, я муся геть в усьому вас слухать?“ Я знов визьвірилася на неї: „Як то чому? Та я-ж тебе зродила на сьвіт! Я тебе годую!“ — „Дуже я вас прохала, щоб ви мене на сьвіт порожали! Може, воно було-би й гарнійш, якбишо я зовсім не родилася! А сами породили, то мусите й годувати.“ Господи, Господи!!! — Горпина знов обільлялася гіркими слізми й звела очі до неба.

— Що-ж? — понуро проворкотів старший син Кость: — Мабуть, чи не Настуніна правда.

Пан Ручицький зиркнув на сина лютим поглядом. Мати з сестрами й другим братом боязко подивилися на обох.

— А я от що скажу тобі, Горпино! — сердито проказав пан: — З якої речі що дня находить у кухню до тебе цілий собор знайомих? Що це за знак? Затям, міні воно зовсім не до впадоби! —

Трошки ізгнавши свій гнів на наймищці, він вийшов із пекарні до свого кабінету і знов злісно поглянув на Костя.

Почала виходити й пані з трома дочками. Всі три сеструні чеплялися матері на шию і весело джеркотіли: — А, правда, мамуню, Настя добре каже? Ото й ви обов'язані дати нам гарне придане! А правда, дасте велике? — Вони (усі ще підлітки) торзали руку і плечі пані Ручицької і лашчилися до неї. Мати шутколиво одпихала їх, буцим сердята. Батько, йдучи, почув позаду себе цей щебетання і на лоб йому понабігали зморшки.

Позаду всіх пішли брати гімназисти, Кость і Гнат. Гнат мав дванацять років і тільки один ще год вибув у гімназії. Кость був у сьомій класі гімназійній. Тепереньки їм були вакації.

За часів учення братам рідко доводилося зустрічатися, бо вони жили нарізно і тільки оце тепер у літку вони зустрілися після де-кількох місяців розлуки.

— Костю, чого це ти перед татом говориш от-такечки? — спитав несміливо Гнат. — Чи тобі не в замітку, як тато образився?

— Хай ображається на здоров'ячко! — насмішувато одрік брат: — А то що-ж? Хіба моя не правда? З якої речі ми обов'язані любити та поважати батьків виключно по тій причині, що вони батьки? З якої речі ми мусимо бути їх рабами? Чи не за те, що нас годують?! Женився, — знав, нащо женився, знав, що будуть діти, котрих муситимеш викохувати: отож сам себе тепер і винувать, а не вимагай од дітей того, на що не маєш морального права!

Кость мав у гімназії стипендію і через те став зтого незалежний од батька, тим більше, що жив у дома з татом не раз-у-раз, а тільки на вакації. Чуючи себе нещідлягим, він залюбки (іменно в остатні два роки) користав із усякої приключки, де можна було сказати батькові ущипливу правдоньку. Опроче він був саме в тім віці, коли чоловік допіру почина розмишляти та читати серйозні книжки: своїх власних гадок і засад він іще не встигне виробити, але з позиченими, з вчитаними, заноситься крий Боже як високо, і кожного старшого чи батька, чи вихователя — вважає за людину, неодмінно дурніщу, нерозумніщу од себе. Отак було й з Костем. Тим часом ці „дурні люде“ мали силу, і Кость був під їх властю! Хлопцеві уся їх власть здалася як найважчим гнетом, котрий допіру почала відчувати його дума, збуджена книжками. Книжки виразно доводили, що старші повинні обмежити свої права над дітьми; запевне, його власне чуття залюбки приймало такі еманціпуючі ідеї. А що бачив Кость навкруг себе? — бачив повне заперечення тих теорій, пановання авторитету, переступання всякої справедливости. Зіркну він постерігав кожную помилку „поганців старших“, кожне надужиття власти: погорда мимоволі вдералася в його душу і викликала крайню, болісну ненависть. Не раз, говорячи дісне дуже правдиві речі, Кость рівночасно придбав нахил навіть переінакшити та виставити в поганійшій світлі собі й товаришам всякий ступінь, всяке слово й раду ненавидних „старших“, і, коли можна бувало, він в розмову з іми вносив чималу дозу настирливости, жорсточности та зухвальства, рісуючи иноді втеряти свою стипендію. А в відносинах до свого батька, од деспотизму котрого одволяла Костя гім-

назіяльна стипендія, хлонець особливо силувався виявити свою самостійність і навіть, здається, ставив своєю моральною повинністю—не любити батька. Може бути, що він несвѣдомо пімстився за той час, коли, дякуючи татусеві, він вважав його немало за бога.....

Гнат задумшливо слухав мову брата.

— Але-ж це наш батько, — проказав він: — Ми мусим в усьому коритися йому ..

— З якої-такої рації?! — закинув брат.

— Так Бог звелів, — тихесенько вимовив Гнат, ніби чогось соромлячись, або боячись йідкого поглуму Костя.

Кость подивився на братика і злісно, якось погано зареготався.

— Бог! — кепкуючо вимовив він — Знайшов свѣдоцтво!... Але, коли хочеш таки покликатися на Бога, то я тобі нагадаю слова його: „Отцы, не раздражайте чадъ своихъ“..... Чи, може, оці слова тобі не важливі, а важливі тільки тіі, де говориться за дитячу покору?! а? !...Кость стиснув кулак і гїрко продовжав, дивлячись у далечїнь: — А от нашому батюшці слова Евангелїя за приборканнє батьків таки не сподобалися, і він звелів нам у класі вивчити з катехїзму тільки тіі тексти, де кажеться за безоглядний послух дітей батькам, старшим, усяким „наставникам“ та Государю. Звїсно, я з тих текстів жаднісінького не схотїв вивчити. На екзаменї-ж трапилось так, що я саме витяг білет: „Пятая заповѣдь“. — Ну, от я усенькому екзаменаторському сонму навїв тексти Христа за обмеженнє власти батьків, а за послух дітей так і не сказав ані одного...

Тут Кость засьміявся, але якимсь особливим, чудним сьміхом. Він балакав наче сам із собою, а на брата навіть не дививсь. Потім, немов схаменувшись, він позирнув на Гнатка. — А тобі я от що зговорю іще: — додав він: — Ти, мабуть, часом погадаєш собі: „Бувають же й між старшими добрі люде, — завіщо ж їх кривдити?“ Марниця! ти опасуєся покривдити тільки слабійшого, нижчого суспільним становищем, усякого меншого й то що; а старших образити — не лякаєся! Обідити слабійшого — то підлота, обідити-ж сильнішого, хочай би безвинно — то знак самостійности, то ступінь до визволення себе й других молодших! —

Він пішов од брата у другу кімнату, а Гнатко зостався на самоті, дуже замислений. Нова гадка глибоко порушила його душу і не виходила звідтіля.

* * *

Ручицький-батько похожав після обіду по своєму кабінеті й усе роздумував за свої відносини до дітей.

— Ну, та й Кость оцей! Чиста болячка на оці! — думав він із гнівом: — Геть розседашів! Куди тільки він не сова свого носа! Став настирливий такий; ніколи не змовчить! аби йому як шпорнути батька. Та, певне, і других дітей намовляє: тільки й тямить у сім'ї зводи зводити, нерест робити! Йй Бо, робить так, наче він і не син міні, а я не батько йому!....

Він посупив брови і міркував далі:

— Інчому діти бувають на втіху, а міні... ой ні! віяк у сьвітї вони міні не на втіху! І маю я діти, і ніби не маю. А диви: до матерї так і горнутья, до мене-ж чогось такі холодні, обонятні! —

Ну, правда, ще вони не такі, як той Кость, що вже зовсім наче не моя порідня, але не бачу я ширшої дитинячої любови і в Соні, і в Гані, і в Віри, ба й потім у Гнатка, — сажаються од мене!

Ручицький почав ще швидче маширувати по кімнаті і докопувався причини цієї холодности дітей.

— Звідки це так?! — питав себе він. — Шукай, шукай, а підстави не знайдеш. Невже ж через те, що коли вони були менчими, я їх карав різками?! Кость (і воно вже пнеться до лібералізму!!) позавчора казав матері, що биття діти ніколи не простять батькам. Бреше він, ліберальний блазень! не в різках тут вага! Бо он і в Михайленків колись уживалося різок, тале ж змогли їхні діти геть усе позабути, змогли позабути навіть різки! Ой, колиб мене так любили мої діти, як у Михайленків, то я б нічого більшого не хотів! Мої мене цураються. А за що? Чи ж я не сьмію вимагати любови та ширости од дітей?! Чи ж я не маю права на те, я, я?!.....

— Маю! — прошепотів він, зостановляючись посеред кімнати та нетерпляче тупнувши ногою об підлогу: — Маю! маю повне право!! — уперто сказав він собі задруге: — бо справді, я ж їх так кохав.....

Остатні слова Ручицький був сказав собі подумкою трошки несьміливо; але заразісінько, нахмаривши брови, рішучо промовив півголосом: — Еге ж, любив! кохав та любив!... А то, може, ні? — додав він собі, стаючи в задержану позу. —

Йому захтілося глибоко-глибоко зазірнути в тайники своєї душі, щоб вивірити себе. Але він ніяк не зміг розібрати власних почувань.

— Та любив, любив! — нетерпляче подумав він нарешті, хитнувши головою. — Бо хіба ж не я горював на сім'ю мов той від? Або не я годував їх? Або не я платив у гімназію навіть за того собарника Костя? а що до Гнатка, то й зараз платю. Ну? якої ж треба кращої любови? Не виповнив я, може, всі свої обов'язки? Виповнив, виповнив! — задержавато одповідав собі Ручицький, немов би хтось із ім сперечався. — Значиться, я маю, маю повне право потребувати, щоб і з їхнього боку була до мене прихильність і щирість!

І він упіять швидкою ходою замаширював по кабінетові.

Не сьогодні тай не вчора спостеріг батько, що дітваки так і впадають коло матері (котра завжди була задля їх рівнею), а од його сажаються душею. Ручицький помічав цю обставину вже здавна. Тільки ж, хоч йому було й прикро, він до останніх часів мовчки примирявся з цім фактом, вдовольняючись тим, що принаймні с покори йому діти досі не виходили. Аж ось у посьлідне время Кость перший дав призвід неслухняности тай ще патякнув батькові, що той, мовляв, був ціле життя деспотом сім'ї і, значця, навіть права не має на дитячу любов. Ручицькому важко було згоджуватися з сином. Він зовсім шіро забував про те, що завжди вважав дітей за тягар на своїй шиі, забував про те, що не раз (коли не просто, то околично) те саме виявляв і перед дітьма, забував і про те, що повсігда силувався бути їх абсолютним володарем; все цеє він справді забував, бо добре пам'ятав, скільки йому доводилося працювати задля вдержання родини.....

— „А перодили, то й годувати мусите“, зга-

далася йому мова Настуні. — Не мусю! не мусю! — люто подумав він, — не мусю!! якщо я дітьми опікуюся, то це тільки моя ласка! і вони повинні цінувати цю ласку та любити мене, та послухатися! Міні гроші з неба в кишеню не падають! Я їх потім заробляю!...

Рипнули двері, і до кабінету увійшов Гнат з маленьким зошитом у руках.

— Тату, там у нас немає вже чорнила, я тут писатиму, — попросився він. Батько кивнув головою і усе ходив по кімнаті. Гнат розіклався й узяв писати; йому і в замітку не було, що він звернув на себе пильну увагу татка.

Татко поглядав на хлопчика, як він водить пером по папері. Пан Ручицький відав, що таке його син пише, бо чув іще учора, як Гнат на запитання Костя одвітив: „Мій дневник“. Батько знав це, то й не міг байдужно дивитися на цеє писання сина: йому так і кортіло підійти, узяти той дневник і пізнати його зміст. Нервово крутив він свої пальці, разів зо два був намірився справдити свою гадку, але щось його перещиняло.

Пан Ручицький плюхнув у крісло, тільки ж сидні йому не було: саме рипання пера дратувало його душу.

— Що-ж, може й тут я не маю права? — носилося в його голові. — Але-ж я мусю знати, що в мене за син, мусю для того, щоб одвернути його од будь чого шкодливого, коли таке йому на думці.. — А рівночасно вагадалися йому слова Костя: „гадка чоловіка — його власність, — ніякий начал не має над нею права“. — Ото! вважатиму на плескання якогось блазня, дівка! вспокоював себе

батько, тільки ж даремно. От він підвівся і наближився до сина, але трохи несміливо.

— Дай міні оте, що ти там пишеш! — приказуючо-нервовим тоном вимовив він, дивлячись у бік.

Гнат звів очі на батька і позирнув нетямущим, недовміваючим поглядом. Ручицькому було чогось ніяково, він відчував, що чинить щось погане, і марне силувався підбодрити себе. Здається, якбищо Гнат подібно старшому братові вступився тоді за своє право і рішучо відмовився дати дневника, то тато не гурт наполягав би на його.

— Давай сюди свій дневник, — якомсь тихіше сказав батько, зовсім чуючи себе кепсько й не знаючи, куди дівати свої очі, куди їх устроювати.

В ту хвилину рішуча опозиція од сина була б навіть йому самому жадана. (Алеж то тільки хвилинка!).

Гнат, сам себе не тямлючи, скрутив зошит і кріпко притиснув до грудей. — Тату?! Татусю?! — ледві чутно шопотів він і скинув на батька благуючий погляд.

Оце надало Ручицькому сили, бо син виглядав немов винний.

— Чи тобі заложило?! Давай сюди! — вже грізно крикнув він.

— Татуню! Милій татусю! — заридав Гнат і ще дужче притиснув рученятами дневник до себе: — Не одбірайте його!!... Я буду вас повсігда, повсігда геть в усьому слухати, тільки не відбірайте! — Хлопець жалібно, жалібно застогнав.

Пан Ручицький смикнув дневника з рук сина.

Той ніяк не пускав, бурхався, боронився своїми сла-
бесенькими пальцями і знов упрохував:

— Любий, дорогий тату! Йй Богу, я зараз по-
деру..., спалю той дневник..., і більше ніколи, ніко-
ли вже не писатиму, на віки присягаюся вам, тіль-
ки оддайте!... На очах ваших подеру... Ой!... боли-
ано скрикнув він таким голосом, що здавалося, не-
мов йому щось у середині ввирвалося.

Дневник був уже в руках батька, котрий вигід-
но сів у фотелі й розгорнув тую книжочку. Гнат
на мить був як одубілий, далі знов гірко заривав
таї порвався бігти.

— Куди?! Стій тут, рево, та не скимли! —
гукнув батько.

— Я не мо-жу, тату, бути тутечки, коли ви...
читатимете! Я не можу, бо міні... — с плачем го-
ворив Гнат. — „Бо міні соромно буде!“ хотів ти
сказати, сіромом? Ні, чого тобі тут соромитися?
краще хай стидається себе хтось инший.

Батько не міг зрозуміти, чого-б то синові не
можна було стояти тут само, підчас коли читати-
муться його записки. Через те Гнат мусів лишитися
в кабінеті; він сперся спиною об стіну і плакав, але
вже не голосно, а тихими слізами, котрі буйними
краплями текли по щоках та спадали на діл; тільки
груди час од часу движіли.

Ручицький перегортював одна за'дною неаккура-
тно й прихачці написані картки зошита; поки що
він не знаходив нічого цікавого; аж ось наїбав
таке:

„Я сьогодні переліз через тин у сад Хоменка
і накрвав повну пазуху груш та назберав падалиць-
яблук. Вони дорідні й солодкі, але в нашій груші,

мабуть, кращі, тільки що татком поприщено їх рвать. Зійвши їх, я довго чогось нудився й боявся, що вку- сив гріха. А може, воно й не гріх, що я поліз за грушами в чужий город, бо в того Хоменка груш нечисленна сила.*

Ручицький ехидкувато подивився на сина. Той собі плакав і поглядав, як батько перевертає сто- рінку за сторінкою. Він знав, що далі-далі має на- дійти така, що він її єдину не хотів-би нікому пока- зати. На ній було нашкрано слідуюче :

„Од того часу, як я у дома, я не дуже згадую за Маню, а подумаєш, який я був закоханий, коли був у Києві! О, я її й тепер вірно люблю, але чо- гось не так палко, як тоді“..

Гнат з одчаєм побачив, що іще дві картці — і батько дійде до цього місця. Він кинувсь цілувати татка, впав навколінки і знов узяв молити його, щоб він не читав далі. Але батько сердито його одіпхнув.

Хлопець знов порвався бігти, і знов грізний приказ батька спинив його :

-- Щоти крутишся, як чортяка перед службою! — почув син і мусів зостановитися.

Ось, ось зараз та картка! Сльози знов лиюли дощем. — Кинутись до батька, вихопити дневника і податися з хати? — ворухнеться гадка. — Де там! Батько спобіжить і лиш набьє! Ага, он на столі ніж. Вхопити його мерщій та й зарізати батька, щоб не читав?... Справді, що перебиває?... ..

Гнат поглянув на тата і почув, що він не змо- же його зарізати : таки щось перебиває..

Ой, тато вже читає запись того дня!! Хлопець заплющив очі й защулив вуха, аби нічого не бачити й не чути...

— Господи-Боже! — молився він гаряче тим-часом: — Зроби чудо! Знищи той зошит, щоб тато його не читав! Тя казав, що коли з вірою звеліти горі рухнутися, вона рухнеться. Боже, бачиш щирість моєї молитви! — Ніколи Гнат так щиро не моливсь, як оце.

— Ха-ха-ха! — зареготався батько, прочитавши фатальну сторінку, поклав дневник на столі, сперся спиною об крісло і реготав, глядячи на сина. Гнат очамрив, йому здалося, що земля двягтять під ногами і сам він підхитується. Хлопчак увесь поломінів і радніший був би, щоб земля його й зовсім поглинула.

— Хто та Маня? — спитав батько.

— Він іще питає! — з болями подумав син і слабо вимовив: То.. там.. у Києві... Тут він записнувся, голосно зарідав і зараз-же ушух.

А батько знов засьміявся.

Читачі мої, поглузуймо й ми вкупі з ним! Або нема чого? Дванацятилітнє хлопчєня сьміє мати власні почування, сьміє гадати про любов, навіть не спитавшись батькового дозволу?! Ха-ха ха! Далєбі, сьмішно!

Батько читав далі, а синові голова ходором ходила. — Може, цього й нема нічого? Може, це сон! — навіть подумав він і пильно озиравсь навкруги. — Ні, ні, не сон! В повітрі немов ще й досі лунає регіт батька. А онде й досі він читає той зошит.

— Вмерти, вмерти-б тепер! не жити! — роїть гадка в Гната, і він на міть справді забуває, де він. Гнат бачить себе вмираючим; татусь знає, через кого син конав. Осьдечки він вимолює в сина прощення, плаче тій кривді, яку наробив. Вже Гна-

тові й шкода покидати світ; він немощним голосом прощає вийного батька і далі-далі вмире...

Сувора дійсність перебила фантазію. Пан Ручицький впиьать вичитав щось собі не до смаку і злосливо кахикнув. Справді, ось що написав Гнат:

Усей день тато сьогодні сваривсь із мамою. Не знаю я, чи то мамина завжди буває правда, чи то я маму більше кохаю, ніж тата, але в усіх таких суперечках я раз-у-раз більше на боці мамуні⁴. А на останці, під сьогоднішньою динною, було записано усю пригоду Настуні з Горпиною і додано: „Кость сказав, що Настуня говорить справедливо, а я чогось тут ніяк не зрозумію тай опасуюся, як-би не надумати чогось грішного та поганого. З Костем я не захтів згодитися, талеж сам іє собою, у гадках, я знайшов, що, коли ми-діти маємо по Євангелію бути слухняні, то так само по тому-ж Євангелію сьміємо потребувати й од батьків повної справедливости до нас. А от недавно-ж трапилось так, що я бачив, що моя була правда, а татко був неправий; проте-ж він покрикнув міні, щоб я замовк і не сьмів змагатися з ним. Ой, на що такі злі думки залазять міні в голову?! А тим часом іх ніяким способом не виже“..... Тут кінчилася рукопись.

— Знов Кость! — подумав пан Ручицький: Ій Богу, далі не видержка! Це чиста попешть! аби ще всі діти не заметилися од його! Усіх згідить! — Заразом його сердило й обурювало, що таке маля, як Гнатко, насьмідилося писати отакечки за свого батька. — Та, може, не тільки написав, але й мав балачку з кимсь про це?! — подумалося йому, і він ще більше обурювавсь.

— Злодюжка! — сказав він зневажно Гнатові, підводячися з-за столу: — Ну, можеш йти, не держу тебе, таке золото! І на кого це я так гірко працюю, з моці вибиваюся?!

Гнат хутчій одійшов і зараз нагадав собі, що в його ще є один зшиток давнішого дневника. Навчений досвідом, він побіг переховати його, бо вже опасувався, що батько возьме робити трус.

Пан Ручицький зістався на самоті й почав зважувати свій вчинок. То він гнівився на сина, то знов таки докоря совісти вказували йому на всю погань, яку він сам тільки що вдіяв. Дарма ставив він собі рачицю, що уся ця пригода мусить вийти на користь Гнатові, з котрого інакше міг-би зробитися щось. Во' зна який злочинець, — дарма! він все таки почував, що поступив мерзено й гидко.

З зошитом в руках пішов він до жінки та й прочитав їй дневник, бажаючи принаймні в цій, не гурт едукованій жєнщині знайти собі підпору. Але жінка, не одержавшая високого виховання, не збагнула всіх високорозумних, пєсихологічних основ педагогії свого чоловіка. Вона раз-у-раз була прихильніша до дітей, ніж до його.

— Ой, як треба було тобі знати, що він там маже в своїх писульках! Він якось давав міні на схоронення цю книжочку, але-ж міні й на крихту не заманулося взглянути її, — докірливо одмовила вона: — Коли-б ти побачив, що з ним коїлося та як він гірко плакав, ідучи проз мене через кімнату: страхіття й дивитися! аж серце краєтьєся!

Пан Ручицький невдоволено здвигнув плечима.

— Повір, що я краще за тебе знаю, чи тра, чи не тра вважати на його сльози та примхи. А то

зуздріла-б на старости-літях сина — злодіяку! — (Він усе натискував на крадіж; про те, що його найбільше розсердила думка сина за особу батька, він не казав).

— Ет, велика вага в тому, що дитина зірвала жменю груш у Хоменка!

— Жменю груш! Говориш, що й купи не держиться! Інчі хлюсти з голки чи шпильки починали: спершу голка чи груша, далі конііка, далі п'ятак, карбованець, а там і тисяча, та й пішло, пішло! Як сподаяться та випустяться, то вже не одзвичаїш! Далі зробить якийсь лож — на векселі підмітку, чи що, — ну й гайда до Сібіру! Розумієш, чим пахне!

— Ач, який укладтивий! насмішкувато сказала жішка. Муж уже розсердився й був намірявся щось сказати, коли у кімнату увійшов Кость.

— Ви, тату, на що одібрали дневник од Гнатуса? — похмуро, але рішучо спитав він. Хоч і який зухвальний був досі Кость, але такий допит і тон був батькові ще новина й не по знаку.

— Вибачайте, синку, в вас дозволу не спитався! — одказав батько з іронічним поклоном.

— Не в мене було питатися дозволу, а в брата! — скрикнув молодик здемервованим тоном. — Самі-ж знаєте, що на чужий дневник, записки, лист — ніхто в світі не має права, жадний батько!... А надто гадки, написані у дневникові, для себе, ніколи й ніхто не сьміє читати!... Ба пишучий за їх і не одвічає. Одповідь за гадки! Це чудово!.. Здавалося, що Кость далі-далі сам зарідає од кравди, заподіяної братові.

— Не маю наміру розглагольствувати з тобою! Не встромляй носа туди, де не твоє діло! Твого

дневника, того скарбу неоціненого, певне що не візьму. Не дуже він міші на очи! — засапуючись ізгукнув Ручицький, ледві-ледві втримуючи грізний вибух.

— Хоч-бй й як на очи, дак не візьмете, бо я, зачинаючи од сьогодні свій дневник і листи буду переховувать у скриньці, під замком! — ядовито проказав Кость, круто повернувся й попростував до дверей.

— Невдячна звірюка! кипув йому батько на здогін: — забув, скільки я на тебе працював? забув ті гроші, які я повитрачував на твоє виховання? Невдячна гадюка!

Син зупинився на порозі.

— Тату! — вимовив він, гордо блимнувши очима: — через декільки років я вже буду на службі і тоді, знайте, верну вам усенькі ваші трати до останнього шеляга, а коли бажаєте — то навіть с процентами.....

І, не дожидаячись одмови, він вийшов.

Звісно, колиб він зважився отакечки розмовляти в який-небудь інакший час, а не сьогодні, то сирава не скінчилася б добром задля його. Але сьогоднішні обставини були такі особливі, що діло перебулося без новітньої драми. Правда, батько аж обмінявся на лиці од пересердя, але мовчки переміг себе. Гнів його окошився на жінці, котрій він почав зараз докоряти, що це вона своєю потачкою довела дітей до роспусту. Потім, щоб утихомирити себе, він вийшов у пекарню і загадав Горпині покликати Гната.

Гнат з'явився. увесь прииженний, не сьміючий чоей звести. Він зупинився перед татуном.

— Слухай ти! — остро промовив до його пай Ручицький: — Оцей твій дневник я переховаю і оддам тобі, аж коли ти виростеш. Тоді ти побачиш ту кручу, що ти над нею стояв, а я тебе з неї виратував. Побачиш, що був кандидатом на шибеницю. А тим часом я сьогодні тебе нічим не покараю, прощаю, — великодушно додав він і сам аж повеселішав од своїй добрости. — Ну йди собі.

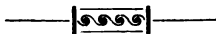
— За що ж іще карати? — подумав Гнат, але не насьмілився нічого одмовити і вийшов на подвір'я. Там, по-за цябриною криниці, в кутку між брусами й барканом, та за кушою трісок і оцупків, сиділа Настуня, уся знітившись; вона напудрилася, мов і жак, і боязко-вовкувато дивилася наперед себе. Панич поглянув на неї й зараз пригадав собі ранішні її слова. Ще тяжче стало йому. Він пішов, заліз далеко по-під шуру, де його ніхто не міг заглядіти, і довгий час важко важко плакав. Простершись на землі, закопавшись лицем у сіно, яке було намощено в кутику, він то на хвилину вгавав, то знов ледві чути ридав і стогнав. Іноді, од нестерпучого болю, який гриз серце покрявдженої дитини, з грудей видерався страшений зойк. Вже й сама гадка, що доведеться стрічатися з батьком і дивитися на його, приводила хлопчика до одчаю: пальці аж хрупотіли, як він їх ламав! — Господи, Господи! — плакався Гнат: — Я-ж Тебе молив, я так гаряче благав, і Ти мене не спасив од усієї ганьби!... — Ти дозволявш батькам без пощади збиткуватися над дітьми!... — мало не іронічно подумав він. Перед хлопцем миттю повсталала глумлива усмішка брата і пригадався вираз, з яким брат вимовив: „Бог!“ Через время Гнат навіть залишив плакати і ніби чув злосливий регіт Костя.

Хто знав, може саме теперечки впало в молоду душу хлопця перше насіння безвірства?

— Клятий татко, поганий татко! — знов уже з лютостю й плачем шопотить Гнат: це йому живо ввижається обличчя батька, одбираючого дневник. — Жадний на чужі записки! Ухопив, як собака обме-тицю! — розразив він свою рану, і тут, разом із патьоками сліз із очей, в душі його заклекотало без-сильне злування. — У, як я тебе ненавидю! І по-вік, повік ненавидітиму! — обрікався він. — Еге, повік!!

Ні, на що повік? Змине рік... навіть і те ні... — змине місяць, і хлопця забуде усю нена-висть проти батька; але вже, запевне, ніколи й ні-чим не приверне до себе батько один раз загублену синову довіру...

31. мая 1890.

Історія однієї подорожі

(Оповідання про поганого жида).

I.

Перед паньським домом у невеличкому провінціальному місті стоїть жидівська балагула, запряжена двома коняками. Балагула обшарпана, обідрана, видно, що попоїздила чимало; а коні — звичайні балагульські коні виглядають не дуже молодцювато.

— Іцку! і сьогодні ти ідеш? — спитав стоячий коло балагули міщанин: — ти ж і вчора був одвозив подорожніх до станції, і ції ночі других привіз у гóрод! Коли ж це ти спатимеш?

— А щож, коля хазяїн посилав! Коли других фурманів у його теперечки немає, то мусю їхати! — одвітив блідий жид-візник, що сидів на козлах. — Бо, може, і міні, і дітям моїм істи хочеться? Може ж і міні потрібно щось заробити?

— Жидюго, жидюго! Тобі потрібно заробляти! Ти з голоду вмиравш!..... Та ти маєш грошей більше од того пана, що оце зараз везтимеш!

Жид смутно осьміхнувся, схилив голову вниз таї замислився. Потомлені, ямкуваті, позападалі очі дивилися в дальню олівьяним, затого неживим поглядом; здавалося мовби жид чогось ізлякався таї на віки так замер. Перелякано дивилась і його рі-

денька куца борідка, що пообмерзала на морозі, і зеленкувато-земляне обличчя, і два пейсики: все було немов таке саме перелякане, як і жид.

Холодний, зімовий вітер подихнув завиваючи, наче дика звірина. Фурман щільніше запнув стару, подрану бурку і не змінив задуманої постаті. Не чув він і того, як міщанин узяв підсьпівувати півголосом:

Я жидочок смирний,
Худенький, не жирний.....

Не чув він того нічогісінько, бо його гадка чолинула далеко віден, до його хати, де не все було гаразд.

— Жиде! ей ти, жиде! — як стій гучно гримнув гладкий пан, виходячи з господи разом із своїм чималеньким сином-гімназістом. Візник іздрігнувся й покірно подививсь на пана питаючими очима.

— А йди-но мерщій, повинось із калідора оті чемодани та клунки! — звелів той.

Жид кванно схопився, побіг у сіни, з напруженням виніс важкий, величезний чемодан і припустив його в балагулі; далі притяг'вів другого, що був не легший од першого. Коли все панське збіжжя було попримостювано в балагулі, пан с паничем полізли під будку, накинули на ноги бараницю, нагорнули ще й поверх неї сіна, щоб не було ніякої продухи, — і балагула рушила.

Ви'хали за город. Заверюха крутила сьніг, біла в вічі навіть панам, зикритим будкою. Коні цосувалися дуже цоволі.

— Господи! що то за коні! — скрикнув пан, — ну, де вже там проїхати сорок верстов отакими

кіньми?!..... Вертай, фурмане, до дому! Краще знайду я собі інакшого балагулу, бо так до Цвіткова й не доїдемо!

— Пане Скальський! — просячим голосом одказав на це балагула: Пане! Ідьте зо мною! Адже ж ціми таки кіньми я возю пасажирів раз-у-раз, і все доїжджали добре й на час!

— Лучче вертай, кажу тобі, бо якщо в свій час не доїдемо до вокзала, то гроші не заплачу! — погрозився Скальський.

— Ідьте, пане, зо мною! До відходу поїзду ще восьмеро годин, а завсіди ми йдемо до вокзалу найбільше п'ять, — ще завчасу будемо тамечки! — усе благав візник. — Ой, що міні хазяїн скаже, коли я тепер верну!! Прожене! — вже немало шептав він, тай вдарив по конях. Вони побігли хутчій.

— Ну, дивись же, що грошей не дам, якщо спізнаємося! — пострахав його пан знову.

Метелиця лютовала. Коні, котрих фурман бив раз-у-раз, пробігли через силу верстов зо дві по заметяному снігом шляху, але в скорості повтомлялися. Жид був оперезав батогом ідного з їх, — животиною затримтіли, притиснулася до товариша, але швидче не побігла. Тоді візник замахнувся був батогом у друге, тілки ж від змученої коняки черепинив його. Коні біли ступінь за ступенем.

— Та бий їх!! — закричав гладкий пан, побачивши, що Іцко так і не хвисьнув коняку: — бий, бо я тебе самого битиму! Десь, ти хочеш щоб ми на станції заночували?!

— Пожалуйте животиною! — просив жид. — Якщо я їх битиму, то вони швидко повтомляються

тай зовсім не зможуть рухатися.... А на вокзалі в свій час будемо..... Вйо, вйо! — нагукнув він на коні.

— Та ну, папа! — примиряючим тоном зговорив син, що увесь був пообвиваний усякими хустками та пледями й через те не лякався ніякого холодища: — Хіба щó, як на годину менче чекатимем на вокзалі?... Нехай собі йде, як йде!.....

— І на біса я поїхав з цім чортовим жидовином? — бурчав батько, ніби-то не чуючи синові мови.

Хуртовина трохи ущухла, їхати полекшало, тале ж по занесеній дорозі коні рушали все так не так хутко, як би годилось. Підїхали до села.

— Знаєш що, Юдо? — вдався добродій Скальський до Іцка: — заїжджай-но до поштової станці! Ми сядемо на поштові коні, а ти вертай собі до дому. Бо що ж робити, коли в тебе невірні шкапи, а не коні?

Жид не завертав.

— Отже десять верстов проїхали, а лиш трохи трохи довше ніж за іду годину, — смирно одвітив він і понурився.

— Грашей не заплачу, як спізнимоя!

Жид на те мовчав. — Скільки ще ждатимуть на той поїзд! — думав собі він тай помахував батогом понад конячками. Бідні сотворіння наче відчувають, що фурманові шкода їх бити, і здається немов у подяку йому біжать сами, як можуть, по-троху — — — — —

— Тату, а чого ви власне йдете в Київ? — спитав гімназіст, визволяючи рот с-по-цід безліці

хусток. — На мою думку, тепер у вас нема там нікоторого діла, і ви йдете, аби провезтисся.....

— „Діла немає“! — далеко не ласкавим тоном одмовив тато занадто цікавому Олександрові та й плечима здвигнув. — Кому краще про це відати? чи міні чи тобі?!

— Та отже й мама теж казали, що....

Здаючись на маму, Олександр незарошна вчинив велику нетактичність: саме madame Skalsky цілісінський вечір учора гризла голову своєму чоловікові та робила йому дуже нелюбі сцени знервовання, патетично констатуючи сумний факт, що їхати йому в Київ — зовсім нема чого. І наївний гімназіст зважився знов зачепити оту саму делікатну тему!

— Чи не контрольор ти мій, часом?! Чи не маю я геть в усьому спершу прохати твого дозволу?! — сердито перебив сина пан Скальський. Не встрявай у сатьківські справи, які до тебе не стосуються!..... А от краще скажи ти міні, мій синочку, — докинув він саркастичне питання, щоб оддячитись синові: — які то українські книжки ти запакував сьогодні в ранці?.... Чи не в гімназію, бува, ти їх везеш?! А?! Щоб накликає на себе халену?!..... Гляди, щоб у Києві міні геть усі по_оддавав!.....

Обидва після того мовчать, і обидва сердиті.

— Шльомуню, Шльомуню! — думає собі за сина фурман на козлах. — Чи видужає він? Тепер усі слабують на ту хворобу..... Як її?.... Ін..... Ін..... — інфлюенце! і моєї хати вона теж не оминула!.... А скільки самісінські ліки коштують! — хитає він

головою. А й докторові треба було заплатити! Ой ваї, ваї!... отже, до того, ще й шабас надходить, — на все то гроші, на все гроші!... „Багатий, як жид“, каже християнське прислів'я. „Як жид“!... — гірко іронізував Іцко, скривлюючи губи. — „Як жид“!... О-хо-хо! От і я жид, а гроші де?..... Чи видужав Шльома?.....

На дворі темнішав й темнішав. Знов здійсмається щось таке, наче заверюха. Шляху не бачити, і кучугури сьнігу стирчать там, де вищало б бути дорозі.

— Шляху не видко! — думав жид: — Чи може, я через те не бачу, що дві ночі не спав? Ох, доведеться, либонь, на конячок спуститися, — ..ехай сами нашукують дорогу, бо що до мене — то я справді мов сьліший..... — Візник перемагав себе, хоче придивитись до шляху пильніш. талеж очі сами сплющуються. Коні брідуть по коліна в сьнігу і аж сапають

Шубовсть! Санки похилились на бік тай повернули пасажирів.

Панич, падаючи, трохи притиснув батька, сам же шасливо вилетів на м'який сьніг; тай панич не забився. Тільки жид, упавши з високих козел, геншувся об якісь незаметяні хуртовиною замерзлі грудки і важко стогнав.

Гладкий пан Скальський видобувся з перекинутих саней і з лайкою підійшов до лежачого.

— Проклятий надлюка, жидого!! — люто скрикнув він дай двічі тріснув його кулаком по потилиці. Той тільки скорчивсь і не переставав, лежучи, болізно кричати: Ой, всй! Ой, вей мір!

— Дивіть! Нас перекинув, а сам ще й рюмає!
— ще дужче розсердився пан. — Чого лежиш?! — суворо нагукнув він.

Жид застогнав:

— Ой, вей мір! Забився й не можу встати!... Ратуйте, хто в Бога вірує!... не можу сам устати!

— Забився?! — претендуючим, здивованим голосом забалакав пан Скальський. — Забився! він забився!... А ми не забились?!... Ну, вставай, бо чи не сподівався ти, що я тобі руку простягну, щоб витягти тебе, бридкого, мерзеного?!

Фурман якось змігся, підвівсь тай узяв порати санки. Тільки ж він усе не міг їх підняти та поставити просто.

— Пане, — озвався він тоді з несміливим проханням до череваня: Можете ви трішечки-трішечки пособили мені?

— Скажіть! — злісно зареготався пан. — А за що ж ти гроші береш? Я платю та я ще й санки маю впорувати!!... Ах ти, хриstopродавче! витягай їх зараз, бо всю цику побью! Я й син і так уже позмерзали!...

Жид тоді знов почав силуватися, гукав на коні, і от нарешті санки були приведені в потрібне становище. Пани посідали. Коні рушили.

— Ай-вай! — бідкався жид подумкою: — Скільки часу ми тутечки забарилися, а до того ще й коні йдуть так помалу! — Він дріжав од холоду, чув, як йому на тілі гане сьніг, що понабивався за шию, хухав у руки. — Вйо, вйо! — кричав він на коні.

Йдуть. Пан безперестанно лається. Жид мовчить

або, намість одвічанья, нагукне на коні знов, щоб бігли дужче. Заверха.....

Санки хитнулися і трохи не впали. Як стій впали два вдари панового кулака жидкові на шию.

— Защо? — повернувся він з гірким питанням до Скальського: — Защо мене б'єте? Та ж це й я людина?

— Ти людина?! Це мені дуже подобається! Ти жид, от що! Животина, скотина!

Скотина покірно схилила голову. — Справді, я тільки жид, — подумала вона.....

— Ну, оце вже не далеко й до вокзала: шестерко верстов, — с полекшою на серці вимовив балагула по півгодині: — До Бурт лишається вже гонів зо два, а відти.....

Щурх! Санки хитнулися і загрузли в якімсь ривчаку, що був загорнутий снігом. Стійма вони, правда, вдержались, тільки ж перед їх став вище, ніж зад. Коні даремне шарпали, смикали, фурман даремне їх бив, — ніщо не пособлялось: санки як угрузли в сніг, так і стояли.

Жид зліз, піднихував іззаду, стараючись їх витягти, та дарма! санки ані рухнуться. Він тоді знов вдарив по конях, і один з їх упав із немочі на землю.

— Чи ми тут ночуватимем. іродів сину!! — ревів пузач. — Ні шага не дам!

А жид стояв, затуливши обличчя руками, повний горя та неспли. Скільки хвилин він вагався.

— Пане..... — з сльозми в голосі забалакав він: — ви..... ви..... лізайте, бо інакше коні..... не витягнуть нас..... із цього ривчака.....

Лаючись добірними московськими лайками, пан мусів таки вилізти, але передше дав доброго стусана фурманові. Панич мовчки вийшов теж з балагули. Візник зачав стягати й чемодани; потомлений, він ледві-ледві зміг їх вийняти.

— Та це не чемодани, а цілі скрині! — скрикнув він.

— Попатякай міні! То коні твої таке ледащо, що не то санок — самих себе ледві здоліють тягнути.

— Коні — як коні, але заверюха.....

— Мовчать! — гукнув розлютований пан: — Він іще мізкуватиме!... Чи мало ще тебе побито?..!

Жид підійняв увашу коняку тай став поганяти обох. Тале ж за першим таки вдаром пуги завлилася ще й друга коняка, й знову лягла перша.

— Що міні робити?! — з одчаєм заголосив візник. — Поможіть, панове, витягти! зробіть Божу ласку!

Скальський знов вилаявся найгіршою московською лайкою і, звісно, odmовився лізти в туку глибочнь снігу, де вгрузла балагула; натомість він узяв кричати на Іцка, що он, дивись, на сьнігу чемодани підмокнуть!

Довелося бігти „христопродавцеві“ на село. Незабаром він вернув укуці з молодим мужиком, котрий і в панів роспитав за пригоду. Він намагався говорити по-московськи. (Тай не дивниця, бо за шість верстов відсіля — станция залізниці; опроче недалеко єсть і сахарня).

— Чи не можна в вас тутечки нашукати коней, щоб з оцієї здохлятини пересісти? — спитав пан (звісно, по-московській).

— Ой, та нащо пересідати?! — замолився візник. — Чоловіче, допоможи ж міні витягти балагулу, — дам семигривенника!

Мужик одначе жида не слухав.

— Между прочім можна дістать, — поважно проказав він, видимо тішачись отим „между прочім“. — А вам нужно аж двох лошадей?

— Та двох же! Но, бігай мершій, щоб нам іще на поїзд встигнути!

Збігло півгодині. Чоловік вернув, та без коней, бо геть усі пари коней, які малися в селі, були тоді в роз'їзді. Він узяв пособляти жидови.

Талеж і вдвох вони нічогісінько не вчинили. Неминуча потреба присутяжила пана з сином теж підійти до балагули та прикласти своїх рук. Ледві-ледві всі гуртом посунули її з рівчака. Далі коні, що трохх були спочили, побігли.

Зоставалося ще дві верстві, коли коні що ступеня почали припинятися або й лягати на сніг. Нарешті якось навіть було здавалося, що вони знесилилися вкрай, бо нізащо не хтіли підводитися, не вважаючи на ніякі принуки фурмана.

— Та сполосни їх батогом гаразд! — розгрімався пан: — чого ти їх жалівш? А то все: „вйо, вйо“! Багато з вйоканням удівш!

Жид із жалем хлиснув коней. Один з їх заіржав, завернув голову назад і ніби з докором подивився на Іцка.

— Не можна, пане, нехай минуті зо дві спочинуть, — сами встануть.....

Десь пан Скальський вже й лаятися втомився, бо мовчки вислухав Іцкову мову.

От піднялися, проїхали ще трохи. Як стій коні засопля, захропля, — зупинилися та все рвуть назад! Візник придивився. Він углядив, що серед шляху лежить якась здохла коняка: запевне, замучена потоною од такої важкої дороги. З стиснутим серцем він обїхав стерво.....

На поїзд спізналися. Пани лишилися на вокзалі переночувати до ранішнього поїзду, а жид із кіньми та балагулою пішов ночувати у заїздний двір, збудований поблизу залізничної станції.

II.

Рано, година осьма. В простенькій салі Цвіткова ще не бачити ніяких подорожніх, окроче вчорашніх наших панів: батька та сина. Вони вже й чай випили, і вдруге чай і ото сказали принести собі пива.

Саме в цей час увійшов Іцко. Несміливо подивившись на панів, він наблизився до стола і зупинився, мовчки чекаючи, доки Скальський сам спитає, чого йому тутечки треба. Але пан мовчав і навіть ніби не завважав жида.

— Пане..... — дуже тихим голосом забалакав візник.

Нема одвіту.

— Пане! — трохи голосніше проказав Іцко.

— А? чого тобі? — холодно й спокійно считав пан.

— Прийшов..... за грішми....., — схиливши голову, прошепотів жид.

— За грішми?? — ніби з подивом спитав Скальський. — За грішми?? — Гм!..... А за що ж

тобі гроші? Хіба я маю яке діло в Цв'їткові, що теперечки тут сидю? Міні випадало бути вчора на поїзді, а ти мене не привіз. Які ж тут гроші?

— Господи! — жалісно згукнув жид: — Я ж таки довів вас, я коні поморив!.... Ради Бога, дайте, за скільки ми догодились!

— Або я тобі не казав, що як спізнаємося, то нічого не дістанеш? Або я не казав тобі: „бий коні!“ — а ти їх жалував! Ну, сам же себе й винувать.

— Пане, чиж я їх не бив? Та поглянули б ви на їх шкуру сьогодні — уся в рубцях, уся в ранах од нагая, — аж дивитися страх!..... Що ж я маю тепер робити?.... Ай-вай!.....

І жид затулив лице руками. Пальці йому конвульсивно струсувалися.

— Бив, та не тоді, коли було треба. Ну, отож і за гроші не питайся. — Пан налив собі пива й випив.

— Змилосоердуйтеся! — заплакав Іцко: — Та-дже ж ціі три карбованці хазяїн ні ского стягне, як з мене! а я й так шага не маю.... Пане! і ви — Божа людина, — майте ж яку добрість!

— Одчепись, кажу тобі! яке міні діло?.... Бо, як що вьязнугимеш, то побачиш: коли верну с Києва, подам судьї прошення на тебе, що через тебе я без пуття повтрачувався. В мене сьогодні є в Києві пилне діло, а я в Цв'їткові чогось стирчу!

— Але ж чим я віддам хазяїнові?.... Вайзмір! В мене син слабій, конає, — на лікарство нема звідки роздобути грошей, а тут іще цев діло!..... Чи ж я винен? Чи ж я хотів того спізніння?.... — Глухі ридання розітнулися по саді.

— Саша, хочеш іще пива? — вдався пан Скальський до сина, буцім не чуючи Іцка. Але жид підійшов, нервово вхопив його за руку і поцілував: — Пане....., добрий пане, заплатіть! Син вмірає....., хазяїн прожене....., дайте....., дайте..... Вам три карбованці — дурниця, а я — харпак!..... В мене син..... чуєте, пане?.... син..... син..... Шльома мій, старпенський синок!!..... Він помре!!..... — дико шептав він, мов несамовитий.

І як стій, з якогось надзвичайною жадобою, з якоюсь наче бакханальною страстністю, з якоюсь звір'ячою втіхою він узяв обцілювати паньську руку. Скальському здавалося, що Іцкові губи є кожним поцілунком аж впиваються в неї.

С прикритим почуванням він висмикнув руку тай здвигнув плечима. — На будуче буде наука, — проказав він крізь зуби.

— Пожалійте бідака!..... Ну, дайте хоч чим заплатити за ніч у заїздному дворі..... — попрохав жид нарешті.

Пан виляв зостаток пива є пляшки у шклянку та уважно приглядався до неї: жида тутечки задля його немов і не було.

Іцко втер сльози тай раптом мовчки одійшов. У дверях він зупинився, озирнувся: Скальській пив пиво.

— То кров мого Шльоми! — хтів крикнути візник, але тільки зітхнув і вийшов геть.....

— Тату, заплатіть йому, — попрохав тоді син.

Пан Скальський счудовано подивився на його:

— Дивно міні, Саша, чути отакеє од тебе: здається, ти вже не маленький, а того не розумієш!

Тадже я з сам сінького прінціпу не мусю йому за-
платити.

— Як то с прінціпу?! Хіба ж.....

— Я йому казав вертати, затога в самім го-
роді? казав, що не заплачу? В Багачівці казав, щоб
вн іхав до поштової станції? Чого ж тобі білш?
Внутрішно я правий, а шо до формального боку —
міні байдуже: про мене!

Задоволений своєю мовою, він киував на сина
погляд, в якому сьвітилося почуття власної встой-
ности.

— Ба ви саме з формального тілки боку зда-
єтеся правими! Адже.....

— Слухай, — швиденько перебив сина батько:
— коли кравець пошле тобі штани, що лиш на кіт-
ку налазять, то ти йому заплатиш?

— Напа! Тоді ж ви й зовсім не берете його
штатва, а цей вас довіз, коні потомив.....

— Вже краще б він нас у три дні довіз! —
закип'ятився „напа“. — Іхати сорок верстов двана-
цять годин! чи це де чувана річ! Себто одну —
верству — п'ять годин.....

(Високоповажаний добродій Скальський схопив-
ся, що це вже він дуже — дуже пересадив, тай
запикнувся).

..... — Ну, одним словом, так довго іхати.....
хто це бачив!..... — Скальський з благородством хит-
нув головою. — Я вже с пересьвідчення не можу
заплатити, а я риб пересьвідчення!.... Чи, може, ти,
хочеш, щоб я йому дурно дав ці гроші, в милос-
тину?

— Ну нехай, кажете, милостину, тілки ж.....

— Немає в мене стільки грошей, щоб що три карбованці милостину комусь наділяти! — одрізав батько. — Ось, розміркуй: недавнечко мусів я сто карбованців оддати в пансіон за твою сестру, а оце тепер доведеться за тебе платити; та ще либонь ти сам таки попросиш собі в мене дещо на дрібні розходи! Ну, звідки ж я на все те гроші братиму, коли буду пархатим жидам по три карбованці наділяти?

Гімназіст образивсь і почав кусати губи.

— А врешті, у тебе, здається, в скількись власних твоїх карбованців, що дала тобі мама? Ну, і хто ж тобі перебиває оддати їх Іцкові, коли ти такий милосердний? — додав Скальський насмішкувато.

На те син нічого кращого не надумав, як ігнорувати батькове питання. Він нічого не одвітив. А втім, він швидко забув за жида, а почав метикувати, яким би то способом найкраще одурити татуся в Києві та зоставити в себе хоч декотрі з тих українських княжок, що він вивіз з дому. (Панич, бачте, був трохи українофілом).

Надходив час поїзду, подорожніх понаходило в салю вже чималенько. Нарешті всі повсідали в вагони.

В вагоні нашим панам нагодився гарний, балакучий сусіда. Старий Скальський розказав йому за „нахальство“ жида.

— Чи повірите? — оговдав він тоном насмішкуватого обурення: — Лазарем сьпівав!... і хазяїна прищів, і слабого сина, і те, і се. Чувте?..... Жид, зв'сно!..... А от Саша був повірив!

Сусід добродушно осьміхнувся:

— Молодий чоловіче, молодий чоловіче! Не знаєте ви світу овсім, через те й споритесь з батьками, от що! — докторально вимовив він: — Та послухати його — він вам, запевне, і слабого сина, вміраючу жінку вигидає! Жид!

І він прихильно-докоряючо зареготавсь. Потім, нахилившись до старого Скальського, він сказав йому пошепки на вухо: — А знаєте? в вашого сина чудове серце, сентиментальне тілки. Стережіть його од переборщування: при його нервовім темпераменті йому варто мати трохи більше еґоїзму.....

Та дурно добродій турбувався за хлопця: тому вже й ні гадки не було про Іцка Олександрову голову клопотала темер багато важніша справа: як переховати од батька українські книжки. Де вже тут було юному українолюбцеві згадувати за якогось поганого жидюгана з його конаючим пархатим жидням!

Років через двое-тров ми, може, зустрінемося з Олександром ще раз.....

25. січня 1890.

ТА ХТО Ж СПРАВДІ ТУТ ВИНЕН?!

Оповідання з міщанського побуту.)*

Мої тато померли ще тоді, як я була зовсім мац'єїнька. А я в їх була одиначка. Спершу я жила з мамою, а там, мало не з десятих год, пішла на службу до панів у нашій же таки Звиногородці. Значця, с цуп'янку почала служити. Вибула в одних панів щось чотири годи, та в других — років із п'ятеро; яось так випадало, що на добрих хазяїв натрапляла. Правда, я й сама вдалася роботяца, роблю безперестаню: така вже, забудь, на маму скянулася! Тож мене й жалували геть усі. А як служила я в Басенкових, то Басенчиха вірляла на мене, як на себе, — ключі без усякого опасу давала; бо я зроду не злодійкувата. Тай було геть об усьому вона зо мною радиться. розказує за всі свої знакомості, за всенкі свої справи. Проста була жінка, а чоловік її — вчитель був — дуже цюю погоржував: мовляли, з силне великого розуму, — свинуватий був, тай усе! Я ж така весела, язиката, — і панію розважу, і ще навчу, як і що одвітити чоловікови.

*) Оповідання пис. не точною мовою київських міщан; задля колоріту не повикидамо звідси навіть різких барбаризмів.

Мамо ра-у-раз одвідували мене, то Басенкова часом і чавм їх нанов. І ото раз сидять мамо в пекарні, чаюють собі, слухають мові мови, а далі як стій: „А чя знаєш, Марійко, що? — мавш до нас вертати. Мо' тобі тутечки й Бо' зна як добре. але час уже власною хатиною розгосподаритися. Тут у наймах хто тебе пізнав? а в себе, може, нагодиться добра людина.

Я послухалась тай одійшла од Басенків, хоч як стара не хтіла пускати. Тай міні сильне шкода було кидати пані.

Живу я вдома, роблю, пораюся в куні з мамою коло хазяйствечка, на городі, а найбільше — шию, бо мамо саме й жплис того. Але ж ледві надійде неділя, — я вже зараз із другими дівчатами! Пообдїваємось, на пальцях — каблучки; тай мало не увесь день сидимо на бурковці: проти собора, коло жидівських крамниць. На дворі опар, а ми посїдаємо в холодку, розмовляємо, регочемо... а того насіння — у! надзюбаємо стіки, що лушайки аж лящать по-під ногами. Понаходять сюди часом і парубків юрба, жартують, зачіпають нас, шипаються, а найбільше налазять — до мене: вже я тіко й знаю, що того штовхну кулаком у бік: тому — дам що нотилиці; а часом, як болючо щинне которийсь, то так стусону його, що аж ляяться зачина.

Раз сидимо ми, дзюбаємо насіння, коли гульк, тягнеться до нас десяцький Трохим. А він десятикував не білше ще, як з місяця. — „Ах ви!“ — каже: „скільки поналузували! понасьм тювали душ-пінням так, що й на двацять п'ять віз не вибіраеш. А тут ціни днями має прихати у Звиногородку Його Превосходительство Губернатур!“ Далі цоглянұв на

мене (а мимі до того часу ще й не доводилося бачити Трохима зблизька.) „Уся біда певне що од цієї“, каже він ніби суворо „а ну, дівчино, гайда зо мною у холодну, під арешт!“ Тай тягне мене. Я вдерлася, ховаюся по-за дівчата, а до Трохима мелькома приглядаюся. Отже він такий рославий, на обличчя непоганий, тільки руденький — „Помалу!“ — регочуся я: — „бо от я дмухну, — волосся тобі займеться“. Десяцький не ображається, а знай біга за мною, та ба! не впіймає! Ото вже він і сів, — сіла і я собі по-за дівчатами. Розкажує він їм, як то губернатур має приїхати та що стого буде. — „Бачите“, говорить, як жида геть усе виносять із лавок? Бо якщо знайдеться щось контрабандне, то заплащать штраф. Ми аж рота пороздвеляли. Оддалік стояло скількись хлопців. Десяцький моргнув до їх... „Е! мабуть чи і в вас нема недозволяного!“ як стій крикнув потім він до нас; та несподівано — на мене! — „От я зараз витрусю в тебе контрабанду“ — бубонить він та облапує мене. Я з усенької сили верещу, дівчата й хлопці регочуть. Галас такий піднявся, що аж собака якась загавкала та заскавчала с переполоху, і жида повискокували з лавок. Випустив він мене, а там гримнув: „А оце труситиму зараз других!... Хлопці! ну — мо, помагайте міні!“ Ми із криком-гуком в ростиц, зашамоталися, а вони подалися за нами.... Гармидер, метушня.... Ох, цур йому тепер і згадувать!

Другої неділі Трохим знов коло дівчат; знов пустує зо мною. Роспитує, де я живу. А в нас, бачте, коло бурковки сидять самісінькі пани та жида, люде ж живуть далско од усі. Тим-то він і не знав нашої оселі. Я не сказала, дак що ж? він у вечері

пішов назирцем за мною тай вистежив, де наша хата. Діло було так: як пішла я до дому, то вже звечоріло, і я не помітила, що він сьлідкує за мною. Аж біля наших воріт обернулася: коли він тут! сьлідкував за мною! Схопив мене за руку й сьміється. Хтіла я була розгріматися, дак, може, мама почують, — сваритимуться, ніби я хлопців зачіпаю! Видертися? Знов не хочеться, бо тут збоку бур'ян: хоч сонечко зайшло ще недавно, а може там росяно! А втім, чого міні його лякати? що він десяцький? — велика моція!

Взяла я тай зосталася коло воріт. Він усе жартує, а я мовчу. — „А чи знаєш? я за тебе посватаюся“, каже він раптово. — „Здурів!“ говорю, а сама придивлююся до його пилніще: „я за тебе й не піду“. — „Чом? Адже ж я не те, що ваш браччик — міщанин: я десяцький! Віддасися за мене, не будеш хліборобка, буде тобі легкий хліб“. — „Ти старий“, кажу я, (а йому вже років із трицятєро). — „Дурна ти!“ говорять: „я ще молодик: а пани то й пізніше женяться... А то — хіба ти краще хочеш піти за мужика, — за мурло?“..... Я мовчу, але бачу, що його правда: за ним було б жити лучче. Роснитусь він мене за мене, за маму, — я одновіщаю. — „Таки так“, мовить він изнову,..... „я посватаюся за тебе. І будеш ти — пані — не пані, а все ж щось трошки більше, ніж проста міщанка“. Я мовчу та дивую.

Чуємо, щось возом стугонить. Я оступилася й одійшла близьче к хаті. Йде якийсь парубчак. Трохим його зупинив: „Через гóрод іхатимеш?“ — „А то ж“, говоре той. — „Ну то й я провезуся с тобою.“ Сів на його воза, і потарахкотіли! та ще й злегка ка-

хикнув до мене, -- себто: „Примічай“, мовляв.... Такий бравий, вищяв груди, гукає на хлопця, — а я вже бачу, що це він саме передо мною отакечки чепуриться, тай чогось міні весело так стало.

Далі познайомився він із мамою, бо чи ж десятиникові багацько тра приключок, щоб зайти у чийсь хату? Вчащає до нас. Та ще ніби й за ділом! Сподобався матусі. Тії ж таки осени він і висватав мене.

Думка то була в мене, що в хаті правуватиму я, в усьому буде мов першєнство. — „Він мене так любить“, гадаю, „а я вже ж знаю сьвіта: по панах служила, либонь же, не дурно. Зьумію його до рук прибрати“. Коли минає це дві неділі. Ми вже були пообідали. Я шкрабаю черепашкою горщики, обмиваю їх, та ото й поставила одного побіч. А чоловік розіслався собі на скрині: сидить тай ковільку в руках держить. І чую я: він усе бух-бух! злегенька калатає по горщиківі. Я й кажу сердито до його: „Закортіло неодмінно горщика розбити, чи як?“ Трохим тоді кинув стукати, але мене зло не кидає. — „І де це видано?! Палицею по посуді!“ — воркотю я. Зирк, він знов узяв стукотіти — „Мара на тебе!“ гримаю: „упьять зачинаєш?“... Трохим не вгаває. — Кричу я, кричу, — він мовчить та ще дужче гуркає палічкою по горщиківі, а далі як хрьопне! Так горня й розчахнулося! Я в галас, а Трохим мовчки підвівся тай вийшов. „Пх!“ закрутила я носом: „да він морочливий, із примхами“.

Після тієї пригоди проживали ми якийсь час знов сумирно. Тіки вертає якось чоловік із пожарної; тоді була його черга на каланчі калавурити. Час був уже над вечір. Прийшов мій голуб, ліг на тоц-

чані, і давай свистати. А я того свистання аж не-навидю, ба й пані Басенкова не витерплювала, якщо десь учує свист. — „В кімнаті святі ікони“, буркнула я, „а він свистить, немов на собачню“. Трохим плюнув і змовк. — „Це, либонь, у тебе в голові свистіло“, міркую я, помовчавши хвилину: „Чи ти собарник який, чи що, щоб свистати в хатні?“... Мій Трохим, що вже сидів був нишком, як не свисне тоді знову! аж міні трохи вухо не луснуло. — „Безголовъ! на тебе!“ — гукаю а він — свись задруге! Я лаюся, — він пішов до ванькирчика тай там свистить, аж ростинається. — „Цур тобі й пек!“ подумала я: бачу, що тра втишитися. Прищипила я язика. Чую, і він перестав, тільки мугиче пісьню:

Ой, знати-знати,
Хто не жонатий:
Білез личенько,
Як у паняти.

* * *

Ой, знати-знати,
Хто оженився:
Скорчився, зморщився,
Ще й зажурився...

Що це він, дратується?! І де він вивчився тії невірної пісьні? Тутечки такої не сьпівають. Мабуть, із своєї Юрківки приніс до нас! (Бо хоч він і десятицький, але не з міщан: селянин, мугиряка!) А може й сам зложив. — Слухаючи я пісьню, пораю вечерю, та аж трохи не плачу од наруги. Нарешті виходить мій лисий ді,ько з ванькири. Став він у сінешніх дверях, подивився... — „Я хазяін в хаті“, говорять: „жінки отаманували тілки за царя Гороха,

коли людей було троха". Тай виїшов. — „Норовистий“, — бачу я: „любить похимеритися.“

Але ще так-сяк жили в лагоді.

От і весна надійшла.

Ми не дуже-то роскошували. Навіть у хаті ми жили не в своїй, а в найнятій, бо мамнина була така тісна, що і вдвох ледві містилися б; а в тім, сам Трохим одразу захтів, щоб ми жили окреме од мамини.. Він чомусь маму не злюбив..... До того ж, хоч і казав він до весілля, що не буду я за ним хліборобкою, а проте ж на перший час прийшлося. Правда, нам пощастило. Земля в Звиногородці дорога, — за деякі грунти понагонювано на торгах аж дев'яццять карбованців у рік; тілки далеко од города, геи-геи туди при хутори, земля дешевша. Тілки ж трапилось, що в Івана Тетерука як стій померла й жінка, і за нею усенькі діти. А Тетерук був взяв гарне поле в аренду на дев'ять год, тай вже був держав його п'ятеро год, коли оце скоїлася йому така халена. Геть усе остигло йому на сьвіті, — і надумався він передати комусь свою землю, що вже з осені була засіяна: а сам захтів піти служити в Київ, або куди очі глядять. Трохим і каже, що це, мовляв, нам на руку ковінька. Узяв з нас Тетерук трохи одчінного за пашню, і ми порядилися платити за грунт в Управу всі оплатки (знаєте? — двічі на рік). Отак узялися ми до хліборобства. Трохим сказав: „Попрацюємо коло землі доти, доки підможемося грішми та вибудуємо свою хату“.

Ото ж ми обидва зберігаємо та ховаємо гроші. Я добувала гроші білше з базарю. Тілки розсвініе, — вже я й повіялася по бурковці на точок. Спечу хліби, паляшці — продам; перскуцляю на базарі мо-

локо й масло та розносю на продаж по знакомих панах. Добре заробляла я й на городині, — от хоч би й на картоплі, бо в мене не проста, а мариканка. Тепер вже видко її в нас скрізь; — мовляють, бо-цім-то всі подоставали її од одного польського панка, що привіз тую картоплю у Звиногородку, мовляли, з самісінької Гамерики; — а тоді ще було не гурт. А спитаєте, як її придбала я? — од тієї критки, що колись служила в Завадзьких. Дуже гарна та добряча жінка. Похвалилась вона міні раз, що в неї мариканки самої є ціле картоплише. — „А звідкіля ж це?“ питаю. — „А — каже — я в Завадзьких украла собі скілкись мисок тай розвела“. — „Наділіть міні її, я вам заплачу“, — прохаю я, — вона й згодилась. І що ж? я того ж таки року вже мала дещо й на продаж.... Або от знов: як де дом будують, я наймаюся валькувати стіни. А все то копійчина йде, все то копійчина йде!

Отак я горюю-працюю, не згвляю й у неділю, тай показується, що заробляю я білше за Трохима, бо йому на день припадає жалування сорок копійок, а я запрацюю сімдесят. Бо таки й так! робила я колись добре на панів, — чи ж задля себе самої не загорюю гаразд?! Отже чоловік мій — не те: йому це було наче байдуже: ото й праці його, що десятикує та там трохи на полі руки прикладе. Знає ж він і шевство, дак лягавий: не хоче шукать роботи; — вже я сама мусіла її задля його нанитувати. на точку або на збиржі. І на полі з його ка' зна який женчик: жне — як мокре горить; вже й я — жінка, а понажинаю білше. Та ще лається, що важко! Бо лягавий. Опроче, раз-у-раз нарікає, ніби я його погано годую. Каже, що, мовляв, я жадна та

така скупа, що йому аж гидко став. А треба ж було щадити гроші!.... Ми муііли найняти собі ще одного женця, бо Трохимові доводилося часто ще й на пожарні чатувати; а йому, лежньові, це була на руку ковінька, — аби не жати!

Отак змишув рік, як ми поженилися Дтей в нас нема тай нема. Я працюю тай працюю без передиу. С чоловіком частенько доводилося трохи по сваритися, бо любить похимеритися, вередує. Звісно, я його налаю, — знов же й він міні вчинить щось на злість, а потім і помиримося.

Ба то раз одного дня я вже була порала вечерю, а Трохима чогось довго не було. Налагодилася я вечеряти й без чоловіка, коли він так довго бариться. Аж ось, чую, в сінях щось грукав, — чути, як Трохим мацає руками двері; далі одчиняє, увіходить.... Господи, ото ж він як ніч п'яний! досі за ним цього не поводилося, тай у сеті, я знаю, він горілки заживав мало. Сів він мовчки на лаві, а міні вже серце клекотить од ги ву. Дивився він, дивився.... — „В тебе губа достоту свињача“, каже, тай заплющив очі. — „П'янице гидкий!“ залементувала я: — „де це ти надудлявся?! Стида тобі немає!“ Він поглянув, далі встає тай мовчки зупиняється побіля мене. Хтіла я ще налаяти, коли він як не замірється та як не грюкне мене по спині! -- я аж присіла. Не встигла я стямитися, як він мене вшкребнув удруге, втретє, тай: „Я десяцький“, — приказув, а сам хитається та склеплює очі.... „Я не мужик.... Да убоїться жона мужа!“... Замірився він ударити мене ще раз, — я навтікача, і притаїлася на дворі. Трохим у скорості захріп.

Сіла я коло повітки та плачу-плачу. Чи ба! Мада верховодити в хаті, а вийшло дивить он як! Баринею орудовала, а з мугирем нічого не вдію!... Ег! Не одвітю ж я на ніяке його питання, доки не переспросить мене!... І обіда взавтра не варитиму! Побачить він, що́ то жінка може!... Я йому не забавка!

Другого дня я вже нікоторі страви не готую. Нарешті приходить муж із поліції; а ми було обідаємо по паньски — усе в одинацять часів *). Питається обіду. Я ні чичирк, мовчу, ніби міні позакладаю. Трохим постояв, далі плююув тай пішов. А я радію, а я радію, що все, мовляли, по моєму, вийшло! Збігло годин зо дві, — прийшов Трохим: знов п'яний! — „Я“, говорю, „в харчевні пообідав, за гроші.... а знаєш? там готують краще за тебе“ — „Ти знов пив?!“ с плачем викрикую я. — „Еге ж, та ще й за свої гроші“, піддав він перцю. Я його картаю, а там — хіп іє пересердя за коцюбу! хтіла йому гаразд боки покалатати. Трохим (тай дужінь!) видер коцюбу, дав міні в лице і худись зник. А я, наче дурна, стала серед хати і схаменуться не можу. Через часнику вертає Трохим іє теругом та швайкою в руках: десь, позичив у сусіди-шевця. — „Я“, каже, „про тебе дуже дбаю: пошарую я трошки твого язика, щоб був іще гостріший“. Вловив мене, здушив за шию тай витягає міні язика. Я од страху покусала йому руку тай утікла на двір.

Од того часу я вже не важилася й забалакати до його, коли він уньється; тілки міні й одрадою, що коли він тверезий: тоді вже можу палаятися в смак; а як п'яний — то бьється. Правда, тоді ще

*) В 11-тій годні.

він заживав не гурт: хіба що підлоють! Опроче, й своїх грошей він на горілку не цвндрив. Все таки він зробився такий настирливий, що часом стало неможна кобеняти його навіть тоді, коли він тверезий. Було ласяся, а з опасом: бо бачиш, що далі-далі буде йому не видержка, і кинеться він с кулаками. Вмів він і мовою дошкулити. Вже ж я не хочу хвастатися, тале ж що правда, те не гріх: на лайку мене в цілій Звиногородці ніхто б не переважив! — Ну, а Трохим — той і міні міг допікти словами. — „Пойми“, каже, „я не звертаю й внимання на тебе, бо ти у сраженні зо мною дурна, безглузда баба. Ти ж не тямшиш ані читати, ані слова зговорити прикладно. Що ти кажеш — що Рячко бреше“.... (Це як сердитий, то зараз по-паньські ушкварює: дума, ніби в його речі дуже до прикладу йдуть!).... А найбільше — носяться із тим своїм десятиництвом: достоту дурень с писаною торбою! Не дай Боже з Івана пана! Вбилося міні тев десятиництво в тямки!

Отаке наше життя тяглося цілих четверко років. Тим часом купили ми собі грунт без хати за сто карбованців, — саме по-над Тікичем, — збудували хатину, тай по грошах! А в тім, міні було до того байдуже: дітей нема, ховати гроші нема за-для кого, а принаймі я рада, що вже є хоч своя земля: хоч є де вмерти. Радію, радію... Але ж на осьвяти-нах хати трапилося щось несподіване.

Зібралося в нас чимало гостей; були там і мамо Я привітно гостюю всіх, усі веселі, гомонять. Була балачка і за промірок, що тоді по сто чоловіка в день мерло; була балачка й за друге. Вже всі були піднялі, коли зайшла розмова за чужоземські звірі та за море. Ба то Андрій Поштар оповідає, як у Вадесі морський кіт прокуояв п'яту його

братові. — „Там у Вадесі“, каже, „є в морі і свині, і собаки, і коти, — часом аж по хвилях плигають“. — „Е!“ говорить Трохим: „я я так щитаю, що в морі поводяться навіть люде. І ото, як у морі весною води прибуде, то тоді“... Тут замішується наш дяк, а він найстаріший, либонь, по всенькій Звиногородці, тай дуже письменна людина: „Дак ви ж дурак!“ каже він до Трохима, „плещете таке, що й купи не держиться! У морі і води ніколи не прибува, і людей нема, бо то хляб земська.“ — „Ба є!“ — одмовляє Трохим: „є, є!“ — „Трохиме“, кажу тоді вже й я, „ну чого споришся? Вже ж нану дякові краще за тебе знати сев діло, бо на те вони дяк, екзаминовиті, класи поскінчали“... Та на безголовья своє забалакала я! — „Вони дяк, а я десяцький!“ загорлав він: „Тебе ж я взавтра добре пошустрю, щоб не була така бистра та спритна... Є такі люде, є!“ кричить він ізнов: „піднебіння ім зелене, а язик гадючий. Та от і жінка моя з морської породи, — дивіть!“ Тай як стій кинувся до мене, щоб я розявила рота перед гостями. Горлав: „покажи, бо інакше вижену тебе з мові хати!“... — „З твоєї?!“ крикнула я: „я ж горювала на неї біліш за тебе!“ — „Плюнь тому в морду, хто це тобі сказав! Хата моя: бо хіба ж бумагу написанс на твоє мня, а не на мов?“... Я вже не тямлю, що й одвітувати. А мій муженько лізе з кулаками. Бачу, мамо мої йдуть до дому, не прощаючися навіть. Почимчикували мерщій і другі гості, а він бучує бучує!...

Як бачите, зле було міні вже й досі. Але саме лихо ще тіко розпочиналося. Хліборобство ми задишили, бо Трохим не схотів удруге наймати землю. —

„Цур йому“, каже, „с тим обробітком поля!“... Натомість він ізнайшов собі роботу в кухні справника; скоро на пожарні немає йому діла, зараз він готує в справника; а кухарювати він вивчився добре. Там, у кухні справника, просидює цілий рапок, аж до пісьля обіда. Кирпу задер—у, як високо! Мене вже займає сам, перший, та лає неподобними словами. А що вже він мене бив — лишенько й згадувати! Бо й справді: впивається раз-у-раз, — випустився вже і геть роспьянчивсь. Правда, наших грошей пропивав він не багато: усе жиди, а часом і міщане його вгощають, — себто замість хабара. А злучаїв таких багато: набрідуть нічю на когось в обході, — от вам і хабар; одчинять жиди свої крамниці рано в неділю, або в велике свята, коли йде служба в церкві, — знов хабар; за безпатентні шиньки — теж помазала дати треба... Ой, Господи! та всіх приключок до хабарювання навіть не вилічиш: в такі багатенько! Звісно, хабарничають не одні десяцькі: тут усі одного заводу; правду кажучи, самі десяцькі дістають ще дуже мало. Але ж на те, щоб геть розледащити, добре їм вистачить і того, що припадає. А вже як прийде Новий год, або Великдень, то їм ллються й гроші, й горілка звідусіль. Отож розоцеїв мій Трохим вкрай, вже міні й жити з ним не видержка! Почала я тинягися по сусідах, скрізь просяю поради, — та дарма! не порадить мене ніхто гаразд. Та от хоч би побіжу до сусіди Хіврі: то вона сама міні пожалкується на свого ж таки чоловіка, аж надбрідне слухати. Розкажує міні: „Ого була я сьогодні сердита та й побила Тишка (це син її, йому чотирі роки). А він узяв тай сховався за льохом. Взяла я була сагати каргошлю, аж гульк! цев клятоває хлопця як не пожбуряг мене грудсю в го-

лову! тай репетує: — „Сóлодко?! Га? — Отак-о було й міні!“ Тай подалося геть. Як прийшов чоловік, я йому пожалілася, а він: „Ба на що ж ти, справді, побила його?“... От до чого він призводить сина! Бідна моя головонька!“...

Як почую я щось таке, то мене аж досада пориває, що сусіда сова міні під ніс свого Тишка, наче можна це рівняти до моєї недолі.

Тільки мамі, а більш нікому на мене не жаль. Тільки мамо одні мене розважають та втішають. — „Не корися, доюю,“ кажуть вони, „не корися йому ніколи в світі, бо буде каяття, а вороття не буде!“ Отож як побуваю я в мами, то неначе новітньої моці наберуся проти Трохима... Нарешті наріяли міні мамо, щоб я пішла на заробітки в Київ. У нас був один знакомий в Управі; паспорт мій був у Трохима, дак той панич написав міні інакшого паспорта: на прожиття в Києві „для ізлічення,“ себто ніби я слаба. Нишком од чоловіка я й утікла в Київ.

А в мене в Києві було ерідство — по тітці. Тітка моя з міщанок, да пішла за ідного чиновника, а він по-троху вислуживсь аж у дворяне. Перші три дні в Києві перебула я в їхній кухні, а далі вже я й сама зміркувала і тітка сказала, що довше міні не личить в їх жити: до їх в гості нахожають дворяне, — ще може ненароком мене зуздять, буде тітці неякво. Не дурна ж я яка, слава Богу, і сама це розумію. Ну, правда, що й я теж собі міщанка, а не яка мугирка: жид не скаже на міщанина: „мужик-гадюка“; тільки ж, звісно, не випадєє таки, щоб коло тітки пани побачили мене. Я одшукала

собі квартиру, познакомилася с перекупками тай почала торгувати овочами. Вранці було виходимо ми цілим гуртом до Дніпра, на баржі, купуємо у мужиків дешево, а потім продаємо на Басарабці. Купців є доволі, все сиродаси скоро. А як попродаси, — іди знов на баржі. І зімою є торг — апельсинами та яблуками... А от як підеш розносити свій крам по вулицях, або по подвір'ях, а надто там, де вчать ся школяри, — от, кажеться! і грошенят заробиш, і весело час згуляєш. Трохи соромно й згадувати, що вони часом витворяли!... Гарно жилося міші в Києві, а до того й зарібно. Заприсягтися, що в місяць я двацять п'ять карбованців заробляла. А яка ж то робота? — Легка, не занятлива... Понашивала я собі одежі, зовсім справилася. І поздоровшала я, стала гладка, мордата, — навіть знялася у хвотограхвіі, щоб пісьля знати, яка була тоді.

І що ж! не довго пораювала! Достаю я листа от Трохима: довідався він, який мій адрес. Пише: „приїзжай, дражайшая супруга, назад“... Знайшов дурну! Я витратила два злоти, щоб писака написав йому такий одвіт: „Я б, мовляла, і радніца, дак ти ж міні грошей не прислав на дорогу.“ А Трохим про гроші не одвіча нічого, тільки ж знов присилає міні два письма, щоб я їхала до дому. Я вже й одисувати на їх була не захтіла, коли це приходить письмо од мами; це їм написав тол самий чоловіяга, що виправив міні паспорт в Київ. Наказують міні мама в тій письмі, щоб я їхала до дому в тій менті, бо Трохим зазнався з однією дівкою. Вона вже, пицугь мама, живе в нашій хаті таи одіж мою носить, а Трохим похвалявся, що тільки кодо того заходжується, аби я на його листи йому навирямси одисала, що до його їхати не хочу;

тоді, бачте, виїде, ніби я втікачка, а значиться — хата буде вже Трохимова, і він мене вже білше не прийме до себе!...

Як довідалась я про таке, то побачила, що треба покидати Київ... Ох, та як же швидко збігли ті п'ять місяця, що я вижила в Києві! І не змигнулася, а вже оце ладнаюся виїзджати додому.

Була тоді зима. Доїхала я залізною дорогою до Цвіткова, а звітіля потряслася до гóроду. П'ятдесят верстов — добра промашка, та ще по грудях! Рострусилася я й отерпла та поколіла од холоду, доки приставилася до Звиногородки. Ну, перш за все заїхала я до мами, щоб роснитаться, що і як. Злазю з воза, аж зирк! Та це ж Трохим мій іде вулицею напросто мене! Як углядив він мене — бачу, здивувався, тай побіг назад. А я увійшла до мами в хату тай почула всеньку сторию. І знаєте, хто тая дівка? — ідна сирота, що тілки в жидів і наймичкувала. — „А тобі з ним буде гембель,“ кажуть мамо в кінці, — „мабуть, битиме тебе“. — „Будь що будь!“ — говорю я, і попрямувала до себе. Мамо живуть туди, при Піски, а наша хата сюди, при Тікич. До дому півгодини ходки буде. Ось уже й до хати недалечко. Я вже йду понад берігом. Гульк! — на зустріч міні береться Мотря!... її надлюку звать Мотря... і під пахвою в неї клунок. Міні обличчя її було якось по знаку, а вона мене не знала зовсім. Ото порівнялись ми на вузенькій стежці. Пришмились ми обидві. Вона бліда, як гиней: догадалася, хто стоїть перед нею! — „Здорова була, серденько“, ласкаво кажу я: „що це в тебе за вузол?“ Вона с переляку випустила його на землю, а сама потютюрилися: очей на мене не зведе. — „Мабуть

заребила? питаю я привітненько, а сама аж тру-
слюся та колотюся, чую навіть, як серце міні луско-
тить од злування. А далі з лютоги: „Падлюка ти,
собарниця!!“ — гукаю: — „Зараз міні покажи, що
несеш!“ — Мотря стоїть, не рухнеться. Я зогляділа
клунок: там усе моя одіж. Позирнула я на Мотрю,
— аж вона й удягнена в мов плаття: в мою ярочу
свиту. Це, значця, вина мою гірку працю геть по-
носила, геть збавила! Це я на неї загорювала!....

Кинулася я на цього ворога, звалила на землю
та бью-бью, бо в мене серце вже так запеклося. Я
аж натомилася, а вона тікає плаче, не борониться.
Потягла я її до хати: нехай передягне мою одіж.
Подоставала вона з горнища свої дранки.... Аж стра-
хиття дивитись! усе подерте, розшарпане. І знайшов
же в ній Трохим що путяще!? Чуднота тай годі!....
А чи вірите? я була хтіла понобити її ще раз на
дорогу, та аж рука не здіймається! Коби вона по-
ганка хоч налаяла або сама одбивалася! а то тільки
плаче!.... Позв'язувала вона все своє збіжжя в клу-
нок тай повіялася геть із тим драним манаттям.

Припхався далі й Трохим, та певне що все
вже відав. — „Приповзла непрохана гадюка!“ —
оце перша його мова. — „Дак ти ж сам писав, щоб
я приїздила!“ — кричу я. Трохим ні чияпрк, чогось
мовчить, — тільки важко дихав.... Я пішла до вань-
кирчика, коли чую: щось у хаті сокярою гряк тай
гряк! Вибігла я: це чоловік рубає мов плаття, що
я одібрала в Мотрі. Сам аж блідий од злості: міні
було дячно й слово промовити до його.... Порубав
тай зачав мене картати. — „А ти злодій!“ — вигу-
кую я: — „ти хочеш вкрасти мою хату!“ Трохим,
хоч був тоді тверезий, не п'яний, стебнув мене

в спину з усеської сили, — я ледве встояла. — „Іди, жалуйся на мене! я десяцький: нічого не боюся! — засичав він на мене, мов тая змійюка.

Вижила я вдома є тиждень, і сьвіт міні став не мплий. Тая собачая тїнь, Трохим, вже двічі був упивався тай бив мене палюгою. А й тверезий не пройде, щоб не буркнути: „Гадюка!“.... Іїду я до матїнки на пораду: напюумели вони мене поскаржитися поліцейському надзирателеві. Пішла я На моє шастя надзиратель був тоді цьяний. Я його надїбала на шляху тай саме тоді, коли він іїшов проз Думу. А в нас, знаєте, і пожарня, і Дума, й обахта — все в однім домі. От я геть усе опювістила надзирателеві. Він, як почув, зайшов у двір Думи тай покликав мого чоловіка до себе. Не багато він і слів розводив є Трохимом, не дуже його й наскудив, а просто вхюпив за барви та як трепене! геть обїрвав мундир. Далі по пиці, по пиці: — А не обїжай жени, а не обїжай!“ — примовля. Я собі стала трохи оддалік, та тїлки радїю. Набивши надзиратель Трохима як сьлід, пішов собі шляхом. Тоді попленталася й я. Хтіла я потрапити до дому ближчим шляхом: навпюошки, через город кашатної хвабрики. Лізу я поволі перєлазом, через баркан, тай не дуже кваплюся. А надзиратель вже одїїшов ген-ген. Коли це щось мене хїп за ногу! — і не зогляділася я, як мене стягло з баркану й поволокло знов до Думи! А я, ростелєна, ані крикову Це був Трохим: він стишку підкрєвся до мене Потяг він мене, запер у холодну, розтїюпив морту в кров тай продержав три години в заперті. А другї десяцькі бачуть та тїко сьміються, дукавії! — „Коди випустю, тоді йди жалїїся знов!“ — каже чоловік:

„товариші! мої скажуть, що ти овсі тут не сиділа!“
 Що то я вже наголосила! Я там лементувала, наче поросєя під пожем колія, -- мабуть, на третій вулиці було чути! Тільки ж ніхто не вважав на те, бо нікому не дивно почути, як у холодній верещать загарештовані бабн. Може хто й слухав мєє галасування, тале ж кому клопіт розбирати, чи по праву мене було засаджено, чи крутіїством?!

Щісьля того гарешту два дні промицудло міні як у пеклі: ба чоловік мій справдешній гад нексднїй. І ото знов я надумалася тай удалася до нашого старенького протїїрея: може, він що врадить, бо це ціц добрячий. Вислухав він мене. -- „Нї“, говоре, „я бачу, що твій немоляка скорїш їсправника злякається. нїж мене-священника, — протї мене він боя не матиме!“... Пожадував мене ціц, і пішла я до справника.

Бєбєхнула я справникові в ноги, стала навколїнки, просю оборони. Він слухає мене, слухає.. — „Єто ти на Трахвіма?“ — питається. — „Еге ж“, кажу, „бо вже життя міні за ним не має“. А він усміхнувся тай говорить якось так чудно та по-паньськїй, що я й не второпала гаразд. Кажє він: „Голубушка, їдального мужа на свїті не буваєть; у наш вік нада буть реалїстом, а не ганяється за їдалом... Побїють муж — що за важность! Відь ваш брат привик їк єтому..... Ну, стунай!“

Заплакала я тай пішла до дому з нічим: замїсь оборонїги, з мене насміялися, назвали дармоїдкою. А Трохїям коли явився до дому, то допїк міні ще гїрше (бо він знав, що я була ходила до справника). — „Ото дурна!“ говоре: — забула, що я в його ротую!..... Нї, голубоцько! Протів мене дарма ош-

ратися: нічогосінько не вдієш!.. Як маєш терпіти таку муку, то йди краще геть од мене, хоч знов у Київ, а хату покинь міні“.... Еге! ось ти чого бажаєш, падлюшна душе! А не діждеш!

Прийшов вечір. Сидю я самотою в хаті та вже метякую: чи й, справді, не розлучитися міні з чоловіком? Думаю: „Та ше, може, він згодиться дати міні одчінного, то я й піду собі од його“.... Аж от чую: „стук-грюк!“ — щось тихесенько грюкає в віконце. Я вийшла, — це мамо. — „Не піду я до хати“, кажуть вони, „бо, може, чортяка твого невіру наднесе“.... Стоїмо ми, балакаємо. Вони роспитують, як міні й що. Я й кажу: „Оце я вже гадаю, чи й справді не повинити Трохимові хату. Не хочу вже й сахатися до його, остигла міні тая колотнеча!“ А мамо як крикнуть: „Доню?!... Що ти?!... Ніколи в світі цього не роби!!.. Подай краще прошення в суд, щоб йому щось удіяли: як побуває у страху, то запевне обміниться“..... Шусть. — Звідкілясь народився Трохим там, де його не сіяно! — „Дак ось хто!! дак це ви її намовляєте!“ — кричить, „це ви тут раз-у-раз колотнечу сієте та зводи зводите! Ну, побачите ж, що вам буде!..... — Ти міні не сьмій білше до матері вчашати!“ ревкає він уже на мене..... Мати Божа! він дитині боронить неньку одвідати!!

Звісно, я його не слухалася тай що дня до мамі! Написав один тутейший школяр міні бомагу тай однесла я її до судіі. Визначили день, коли одбудатиметься наш суд. Скоро Трохимові принесли об'явку з суда, я втікла до мамі тай сиділа тамечки аж до розбору нашого діла, бо інакше чоловік був би вбив мене до смерті..... Прийшла нарешті днина

суда. Я, вкупі з мамою, припхалася до судця в камеру. Ждемо ми свої черги, коли це ввійде мій муж. Іде проз мене та непомітно бух мене кулаком з усієї сили в живіт! Я крикнула. — „Што там??“ суворо гукає суддя. А Трохим йому на те бреше, що ніби це він невмисне натоптав міні ногу: „Прошу ізвіненія. пожалуста“, каже вже до мене..... Ну, чи видали ви по всім світі таку гадюку?!..... Потім потягли нас обох до росправи, і що ж? Суддя присудив засадовити Трохима тільки на тиждень на обахту! — „А хата“, каже, „хай буде вас обох“. Ну, тай красні наші суди, нема чого казати!

Коли Трохим мав уже вийти с-під арешту, я знов переховалася в мамі. Сутеніло тоді вже не зарані, — то ми довго були просиділи не засьвітлюючи каганця. От стало вже в хатині темнувати. Двері я була прибила не шільно, і ось ми бачимо, що через щеляну щось нам бликнуло; бачимо, що якийсь блиск лягає на стіну. — „Треба зоглядіти подвір'я, що це за знак!“ кажу я до мамі тай виходю на двір. Боже ж мій милостивий! Хату підпалено з двох боків, а хтось чую, утікає геть. Я була погналася за тою проявою, щоб побачити, хто це, але не збігла з ім. Та даґма, що я того пекельника в обличчя не встигла вглядіти: я, й так, здається, впізнала, що то був Трохим..... Вискікнули с хати й мамо, тай узяли ми вдвох голосити. А тим часом полум'я ще було не велике, притушити було б можна, — а нам од страху якийсь обморок у голові. усенький глузд кудись загубився. І аж тоді доіру стямилася я та змогла пригадати, що під боком є річка, коли вже й сусіди позбігалися. й огонь обгорнув більшу половину даху.... Потім, коли хата вже немало вся згоріла, пригналася й пожарня з водою та

кишками, та звісно: вратували не гурт! Зосталися мої мамо старчиною.

Не було куди вже міні дітися, то й вернула я до себе. Другого ж таки дня я мокрим рідном накинцуюся на Трохима: „Це ти спалив мою маму, це ти! Я гаразд пам'ятаю, як ти нахвалявся!“... Він на те не б'ється, нічого, а тільки так, тихенько, одмовляє: „Це тобі так удалося: я ніколи не нахвалявся... А втім: „не піймав за руку, не кажи, що злодій“. Сьвідчителів у тебе нема, а без них тобі не повірять. — „Справді, горенько моє, що сьвідків нема.“ кажу я, а то бувби ти пішов, злобителю, на Сібір! Трохим мовчить, ні чичирк, тільки в очі не дивиться.

Од того часу він трошки присмирився, вгамувався. Тижднів зо три він не пив і мене не зачіпав. Навіть трапилося отак: у мене не стало своїх грошей, бо вже я всі попрідала та решту оддала мамі пісьля пожежі, — то Трохим почав міні дещо давати на хзрч. Трохи з годом я й сама стала заробляти шитвом та вишиванням..... Отак, кажу, не було в нас колотнечі. Отже він щось новітнє вигадав! притулив мою душу до підного чоловіка. І як воно кумедно скоїлося.

Сидю я якоесь-то, шию сорочку, та все думи гіркі міні в голові. Так усеньке моє життя й повстає передо мною. І бачу я, як на долоні, що не ззнала я в заміжжі ані хвилиночки веселої. Якбищо хоч діти були, то може б тоді було охитніш; а то й життя міні накучило, вік ізвікувати не хочеться! Збігають мої молодіші марне, а й сибігти їх не можна вже... Сидю я, отаке думаю, журюся, а на дворі одтецель; себо не смутне, не таке насупува-

те, як раз-у-раз, але ясно, голубе; сонце крізь вікно вигріває хату..... Що то за сум, що то за тоска міні на душі! Яка завуда мене бере!.....

Риннули двері. Увіходить один наш сусіда. Поздрастувався, каже, що роботу міні приніс: „З вас добра шваля, — пошійте ж міні сорочку та вишійте гарними взорами“..... Мовить, а все на мене пильно глядить, ніби питається, чого це я так потютюрилась. Достала я взори, що мала ще од Басенкової, показую, а сама мовчу. Чоловік той тоді й спитався, чого це я сумую, та синтався такечки прихильно! Побачила я, що він міні приятель, — узяла тай розказала всю свою недолу. Пожалкував він укуні зо мною, аж міні полекшало.

Другого дня він мене знов одвідав, знов я зім набалакала, наговорила. Але прийшов Трохим, — він заразсінько пішов геть. Трохим тоді змовчав, та аж увечері накопався на мене: дається, чого це, мовляв. Харченко внадився до нас, в нас і днює, й почує! Тай давай паскудити Харченка поганими словами; а міні чогось зробилося так жалько, що аж-аж-аж! Кажу я: „Ти б краще дякував йому, що він роботу дає“. -- „Не хочу я ані роботи його, ані щоб він до нас ходив!“ — „Ти мене тулиш до його?“ скрикнула я: „коли вже на те пішло, то швидче випадало б тулити міні тебе, ніж тобі мене“... — „Тую сорочку, що ти вишиваєш Харченкові, я візьму собі“. — „Де ж це можна?! Це ж ті самі гроші! Міні геть усе доводиться самій купувати, а ти ж того куняла давш міні не гурт. З чого ж я житиму, коли вже й не з шитва?“ — „Кажи що хоч, а сорочку ти міні оддаси“, вьязне чоловік тай товче оте саме що дня.

Вже сорочка була трохи не готова. Сиділа я коло в кна тай угляділа, що Харченко йде до нас. А в хаті тоді був Трохим. — „Щоб часом не було тут речету!“ гадаю, — пішла тай перестріла Харченка в сїнях. — „Продайте чи що, міні вашу сорочку“, говорю, „а то міні од чоловіка просьвітку не буде“. Тай розказую йому, як той мене зарівнував. А Харченко каже: „Ні, не стану я йому потурать. Я вже владчу вашого зьїдителя знаю: я знаю, що цей невмивака сам не носитиме тії сорочки, а тіки порубає на шматки. То вже, краще, я сам її зносу“..... Тоді я сказала йому, що нехай прийде за моїм шитвом узавтра

Вернула я в хатину... Матінко моя, що за буча піднялася! Адже Трохим насправжки притулів Харченка до мене! „А! Тобі в хаті неможна було з ім бачитися??“ наїстився він: — „Ах ти, невїро!! А доки я терпітиму? Не потовкмачив її добре через время, не пошкрмадив їй голови гаразд, то вже вона й кирцу загнула!... Геть з моєї хати!...“ Тай жене мене Я пручаюся та кричу, що хата спільна. — „Спільна??!“ загорлав він, „спільна??!“..... і почав паскудити мене по салдацьки: — „Отже я битиму тебе доти, доки ти сама не скажеш, що в хаті твогого нема нічого, ані на пучечку“.... Взяв він мене мордувати, а тут я й сама розлютувалася: як завелася, то вже ніщо третє нас не розвело б..... Нарешті чоловік мене поборів і подушив чобітьми груди, аж кісточки заляпали! А далі підніс мене, вхопив віжки, закрутив міні за шию тай поволік до драбини. Цевне що тутечки він би мене або вдавнив, або повісив, якбищо я була не зібрала всіх сил, не вирвадась та не втікла.

Вбігла я стрімголов у хату до однієї руської, що сидить на кутку. Вона теж шваля: милена жєнщина, хай її Господь поблагословить!... Вбігла я до неї, вся колотюся. пальці міні правцем поставали, руку покорчило, очі міні налялись, аж кровью позаливалися, все тіло дубом стало та околїло, сама я чорна, як сажа в челюстах... Лєдві-лєдві мене одволали.

Годі вже, щоб після того наведулася до нас яка жива душа. Гєть усі сусїди немов цураються, жаднієшнький не хоче одвідати. А одного разу трапилось так. Я була на дворі та підмазувала призбу, коли вглядїла, що до нас їде шєвчиха Мєланка. Уже вона була наближилась до наших ворїт, коли це на шлях вискокує с хати шєць та гука на неї: „Мєланко!! вертай!! Хочеш у свїдки поцасти, коли вони побьються, чи як?“..... Я мало не заплакала: живу я між людьми, а одна, як палець! живу в горді, а немов на самоті, на безлюдді

Мама тоді в Звиногородці не було, бо вони поїхали в Лєсянку служити в пашє; тож мене ніхто й не розважить ніколи. І ото якось заманулося міні побачити їх. Сказала я про це Трохимові тай помандрувала. Через чотирі дні мене не було вдома: отже на ті чотирі дні я немов одмолоділа або й одродилась! Ладна я була й зовсім не вертати в своє пєкло, та ба! До того ж нагодився тоді жид з балагулою, — то за злотий я вернулає до дому кїньми. До нашої господи прїїзд невїрний дуже, — я заздалєгїдє злізла с підводи тай почимчикувала до хати стежечками, через городи. Вже сїріло, а до того було й хмарно; і в день був синнув дощ, і те-пер їще брязкав; люде вже скрізь позасвїтїювали

світло. Припхалася я по-під нашу хату: і світло бачу, і сміх та балачку чую. Ач! думаю: гості наїхали!... Не пішла я до хати, але по-під вікно; зазирнула..... А бий тебе сила божа! Край стола сидить Мотря та понуро, вовкувато дивиться, а муженько мій зазирає ні у вічі, розважає її, роздебенює, туцює коло неї. регоче. веселий такий.... (А вона досі жила собі в одній жінки, що такі дівчата передержує). Захтіла я краще зоглядіти все тай випнула ся вище; бо в нас, бачте, хатина стоїть по-над обривою, — вікно високо. Випнула ся я, тале ж незнарошна грюк ліктем об шибку! Либонь Трохим уздрів мою постать, бо коли я вже пішла до дверей, то їх уже було зачинято. Взяла я торгатися. Торгаю я двері, тискаю з усенької сили, аж нарешті вибила засув. Метнула ся я тоді в хатину тай до Мотрі! Я б її тут була геть усі зуби обкалатала, якбищо мене не придержав Трохим. В його на руках не пальці, а правдиві звір'ячі драпці, та цупкі такі. Втримав він мене, держить наче в обценьках. Потім поборов, вхопив якусь палюгу чи, може, навіть просту полнюку, тай давай мене дунити! Мотря, як оце побачила, то заголосила наче цапленна, потім кинулась була до ванькира, потім назад, тай порвалася була втікати с хати. Тільки ж як нагукнув Трохим на неї: „Зоставайся тутечки!!“ — то вона й лишилася. І от тоді розпочав Трохим мене катувати! б'є, б'є, не розбірає по чому. На мій ні був разочок намиста, — він обрвав; коси розсудалися, — він їх почав своїми драпцями дергти. Оббив усю мою твар: геть розб'юшив у кров. Росплюснув мій і губи, і ясла, і бороду! — колотушив доти, доки я не зоміла. Підняв він мене тоді,

трепенув тай гепнув об долівку: трохи всіх внутростей не вибив. І от тільки тоді й сам упух. Я так і простелилася на землі навznak, мов нежива. Полежала я трохи, а навіть не чую, де міні тіло. Нарешті якось змоглась і рачки долізла до швальні отсі знакомі руськ і. Вона мене була не ви знала: так миі спухла голова та набрясло лице! Якби який спасенний побачив мене в той чає, то одразу би сказав, що мого ката варт не то в вежу засадити, а й у Сібір на віки вічні заслати.

Пролежала я ніч у теі руської, мов яке бере-вело. К ранку голова моя трохи стухла, і мусла я вертати до дому. Увіходю в хату. Там сидить Трохим, сидить і Мотря. — „Слухай, жінко!“ грізно каже той гидот: „вона одьсьогодні житиме в нас, в малій хатині.“ — „Я в суд подам, що в тебе дві жінці,“ — озиваюся я несьмливо, стиха, бо терила голова трохи не лусне тай боюся я, щоб він її не розразив. А Трохим промовив насьмішкувато: „Щож! подавай! я скажу судцям, що привняв Мотрю в хату за пожилыху... Адже хіба закон претить приймати квартирантів?!“..... То ж бо то, й е! на моє горенько, цей невіра знає судові порядки всі, до ніточки. Це не те, що наш браччик-міщанин! тому тільки погрозилося судом — вже він-просторіка думає, що його кудись засадять та зашлють; отже Трохим — сам крутії, перед судцями ніякісьнього бою не матиме, а ще й ім наговорить два мішки гречаної вовни. Знов же що до пожилыхів то Трохим каже правду: коли ми будували собі свій будинок, то зробили там ще й одну хату з грубою, щоб отдавати в найми (тільки ж через нашу колотнечу ніхто ще досі її не наймав, навіть через время). Так ото

на цю саме хату й патякнув Трохим..... Я стою ні в сих, ні в тих, а чоловік мій: „Ну, так не важся ж і слівця й лихого промовати!... ані в вічі, ані поза очі!“... Бачите?? Боцім вона цариха яка, що вже й торку до неї немає!... Та поза очі навіть царя лають!...

Одтоді й живе Мотря під однією покрівлею зо мною, міні на наругу. До того ж Трохим ще й гроші переводить на те падло: харчує її. Я ніяк не могла втишитися тай ще раз була підняла через Мотрю бучу, тільки ж дарма! лиш мене знов побито. — „Ні, ні! тебе я швидче витлумлю, а не її“, — примовляє мій песиголовець: — „або зроблю так: вб'ю тебе та захороню на горищі; крига скресне вже далі-далі, — тоді я пустю тебе за водою“... Як учула я цю мову, то аж похолола. Незабаром ишов лід, — то я й у день боялася підійти до обриви, а в ночі — спати не могла: все міні ввижався, піби муж тягне мене в Тікич..... Каже міні недавно руська: „Нуда пориває дивитись на в'є! Той відьмур, побачите, ще дання вам дасть!“ Ат! що дання! дання — то дурниця. А от я таки справді лякаюся, що він міні трутизни дасть. Бо десятицьким роздають мишак, щоб вони собакам роскидували; кажуть, що хто й одділік понюхає того мишака, той мергне як стій.

А що досадно, так те, що перед людським оком він проти мене дуже обдесливий. — „Жінка моя все щось слабує..... В б'длашній жінки мові якась в'жка хороба“... Це так він говорить у товаристві, та такечки печаловито! Погадав би хто, що він наиправду мною опікується! Пісьля такої мови ніхто й не повірить, що в'дма він мене поїдом

ість. — „То я“, каже, тебе гидую, я їсти є тобою гидую. Міні аж спротивиться, коли я подивлюся на твою бридку піску“

Та усе б було ще нічого, а от найгірше міні те, що тая чортиця в моїй хаті оселилася. Чи раз я її стидила, як зустрінемося, було, в сінях. Чого вже я їй було не зичу! а вона мовчить Мовчить, або плохенько відкаже: „А куди міні тепер подітися?!“ — „А навіщо ж ти, вража дочко, зазналась із ім? Щоб тебе скрутило та сказило!“ — кричу я до неї. А вона на те: „Бо він міні сказав, що йому жінка вже вмерла, й обіцявсь оженитися зо мною. Я, знов, не з вашого кутка, — повірила. Вже аж через місяць я довідалася через люде, що ти жива“. Бачите?! Не тямлю вже, хто з їх двох лєпший.

Ну, скажіть: що ж міні випадало на свїті білому діяти? Адже подивіться на мене: я й не стара ще, а вже, немов диня, зажовкла, од повсякчасної згрижі сеушилася, така зробилася наче ключка, або скепа: чоловік геть усе здоровья з мене виїняв. Чи розвиднилося міні за всенького заміжжя хоч раз? — Ні разу! Що я маю згадати? — б'є, лає, тулить, хліба не настачить, — ні їсти, ні пити, нічим душу закропити, — і нарешті навів у хату якесь дрантя. Терпіла я, терпіла, одже й терпець міні тепер урвавсь. Недавнечко Трохим сказав Мотрі, що далі, вона вже й хазяйнуватиме, бо, мовляв, „у жінки мові і гірки плюскні — не сповняні, і хлію гніту не має, і все в неї зле“. А міні сказав просто: „Це я хочу й зроблю так, щоб ти міні хату пов'їнила!“ Отож, як учула я вже аж таку мову, то й нагадалася, що в мене є пани знайомі, Басенки: може вони мене оборонять. Пішла я до їх, розказала все діло. Ну, чи повірите? чужі люде, а всі вони аж іздріга-

леша, слухаючи мене. От тільки найстарша панночка чудно якось зговорила. Засумувалась таї каже: „Безталанна ти, Марійко, безталанна мучениця...., отже Трохим ще безталанніщій... а Мотря й потім!... І ніхто споміж вас тутечки не винен...“ Сказала таї пішла до покоїв. А панн міні нараяли позивати Трохима в останнє: може, суд прееутяжить його переділитися зо мною.

Потім того напшукала я собі знов шсаку, начеркав він міні прошення, таї однесла я його до судні. Потім пішла до судніхи, виала її у ноги та благала, щоб вона попросила свого чоловіка не обідити мене.... Не знаю, чи що є того буде....

Суд одбуватиметься взавтра. Тимчасом я переховуюся в однійі тутешньої жидівки. Чогось мене зануда бере: нічого, мабуть не виїде є того позва! Заневше, я вже нічогоїєнько не забуду взавтра розказати, аби підійсти свого ката: додам навіть такого, чого ніколи й не бувало! Але вже я увірїлася в тих судах: нема в їх справедливости ані на шеляг битій.

Та вже будь що будь, а треба краю доходити. Звієно: коли б міні пощастило хоч каночку грошенят виправети є Трохима, то я б тоді й горе покотила: зараз би гаїда в Клів! А якщо, бува, мене на суді покривдять, то я піду собі євїт за очі. За бляндаря стану, лірачів водитиму, — тільки геть, геть із цього - о некла!

1890 року, в юні.

Перші дебюти одного радикала.

(Присвячую мійому юному приятелю Костеві Ф - ові, що дав чимало матеріалу для цього оповідання).

I.

Кінець, кінець екзаменів! — от яка радісна думка обгортає немало кожного з тих учеників, що походжають теперечки по салі однієї „закритої“ школи ¹⁾. Сьогодні одрустять додому шостий клас, що дуже встиг намучитися за май од тяжких екзаменів. Саме шосто-класники блукають теперечки групами по салі таї радіють, бо знають, що зараз скінчиться „педагогічний совіт“, зараз іє - по - за дверей т. зв. „директорської“ кімнати, де той „совіт“ одбувається, визерне голова їх „класного наставника“ Корицького, зараз він закличе своїх „воспитаників“ ²⁾ у „директорську“ : там сидять геть усі вчителі школи, і в їх присутности директор поважно одчитає шостокласникам їхні одмітки, скаже хто, „по одредьленію педагогического совѣта“ перейшов у сьомий клас, а хто мав ще тримати поправку пісь-

1) інтернату.
2) вихованців.

ля літа, та кого нарешті зовсім зоставляно на другий рік в тім самім класі... а потім — можна їхати додому! „Додому!“ яке гарне, яке любе слово!

В салі видно теж чимало вихованців з п'ятого та сьомого класу, (низчих класів уже давно нема). Правда, їхній учебний рік закінчився ще вчора, але не всі ще встигли пороз'їжджатися. Вони теж не без цікавості чекають, які будуть результати сьогоднішньої педагогічної ради.

То там, то тут гуртується якийсь купочок учеників, тай веде розмову про літо, про канікули, про „волю вільну“.

— Ох, та як же я здорово сьогодні вп'юся — голосно марить один хлопчина, солодко приплющуючи очі. По якійсь годині він матиме повне право піти с пансіона в город, блукати по вулицях, заходити до ресторанів, — одно слово, коїти що хоче.

— А я сьвяткуватиму сьогоднішню днину ще краще, ніж ти! — хвалиться другий, що очевидячки має такий самий нахил до забороняних втіх: — Я поїду на Дніпро, покатаюся на „душогубці“. От коли катанням вдосталь поохотюся, і вина не забуду.

— Ви щасливі, бо знаєте, що на екзаменах не провалилися, — каже с комічним сумом ще один парубчак: — ну, а міні мабуть зараз прочитають, що совіт прирішив мене сключити!.... Ну, тай я вже щось придумав! Якщо справді мене сключать, то я перш усього роз'юшу в кров пику — Йірічєкові та провалю йому голову, а собі — кулю в лоб!... Я вже й револьвера купив...

(Йірічєк — чех, вчитель грецької та латинської мови; всі вченики страшенно його не полюбляють).

— Коллєто!!.... миттєй!!.... чогось через дац патетично скрикує ще один споміж гурту: — Адже ж і мене мабуть сьгодні сключать! Дайже міні сти-снути твою руку, я вчиню те саме, що й ти.... до-стоту те саме! Тільки я не з револьвера смерть собі заповідю....

Тут він на хвилину зупиняється і далі каже замогильним голосом:

— Я побіжу в кухню тай.... кинуєся крізь вік-но на бурковку!!

Гомерічний сьміг був нагородою жартунозі: пекарня знаходиться в найнижчій поверсі, крізь її вікна видно тільки ноги перехожих.

А онде коло вікна стоїть у салі другий купо-чок. Тут позбиралася самісінька „арістократія“ шко-ли, діти великих багатирів. Тутечки чутно балачку про розкішне літування в маєтках. Деякі голосно вимовляють свої *ria desideria*, та ті *ria desideria* такі нецензурні, що навіть Корніцький дуже-дуже б здивувався, дарма що він знає свою „пашту“ гаразд.

— А знаєте що, добродії? — чується заява: — літо літом, а варто було б і сьгодні дещо зробити. Ідьмо в люанар цілою кумпанією!.... Ну, що ви на це?

— Це до діла! — відповідає хтось ораторові: — талєж міні прийшла в голову ще геніальніща гадка: берімо з собою Гроновича!

Розітнулися загальні вигуки снівчуття. Гроно-вич — це соромляжий, наймолодший хлопець із по-стого класа. Миттю витягли його на кін, тай оголо-сили йому рішенєць товариства. Гронович одмовлявся. Зачалєся вмовляння, пересьвідчування.

— Та поїдь-бо, голубчику! — умильно про-сить один здоровай, обіймаючи хлопця. — Поїдь!

зроби міні цю втіху От цікаво буде побачити, як Гронович там справуватиметься! — додає він ніби в рагте.

— Я крізь щелину дивитимусь на його! — хвалиться ініціатор „геніальної ідеї“.

Гронович силується втікти з цієї кумшанії. Його не пускають.

— От свиня! товаришам приємності не хоче зробити! — докоряє йому патріарх шостого класу, бородатий велетень, с таким виразом обличчя, що трохи складається на Пріана. — Годі-бо тобі за самісінькими книжками сидіти: чи ти вже й тепер хочеш бути професором, чи що? А от краще поїдьмо з нами: там буду професором вже Я.... Вивчу тебе по всім правилам скуства Я сподіваюся, ласкаві добродію, — вдається він вже до гурту, — що в цьому ділі я маю право на професорський диплом?! „Professor moschandi“! Ні, не так! professor artis amandi

Гучний регот. Задумали новітньому професорові навіть оплески. Але Гронович якось видерся тай утік. Всі нарешті, втомияні реготом, позамовкали.

Поуз веселий гурток поволі пройшов теж штокласник, Петрусь Хемченко: сухорлявий хлопець, не дуже рославий, з насуповатим видом. Перво він мав задуману, заклопотану постать і дививсь у землю, але порівнявшись із „арістократами“, він підвів голову: ехидкувато глигнувши очима, він як найголосніше одхаркавсь тай плюнув на підлогу. Харкотиння впадо біля чобота грузинського князя Саванашвілі. Всім спротивилося. Вираз огиди пролинув по всіх обличчях. Хемченко усміхнувся: він харкнув навмисне, щоб роздрочити „арістократів“.

— Скотина! — пробубоїв князь, коли Хем-

ченко одійшов далеченько. Товариші мовчки хитнули головою на знак згоди.

А Химченко звернув із салі в довжений коридор. Дорогою встрівши знов двох „арістократів“, він ніби-то ненароком штовхнув одного ліктем під бік.

— Чого пхаєшся? — сердито спитав той: — «їй Бо», в вухо заїду!

— Попробуй! — одвітив Химченко зовсім спокійно: — ти міні даси в вухо, а я тобі в твою дворянську щюку! Тобі ж достати ляшаса по шці зовсім не те, що міні — міщаншіві....

Мабуть, скривдженому були руки Химченка по знаку, чи що, — він обмеживсь одним словом: „Мужичина!“

— Я мужичина, а ти — лягава порода, сеттер! — ідко одказав той: -- У-у-у! дворянчику мій!

„Дворянчик“ лиш почервонів і вкупі з другим товаришем пішов собі далі.

— Химченко, що ти виробляєш! -- з лагідним докором вимовив білявий хлонець Стульцев, наближаючись до Химченка. — Ти сьогодні вже через лад до всіх влязеш, геть до всіх налазиш, геть усіх чіпаєш, — так, як ще ніколи. Я вірю, що тобі не солодко на душі, але ж чим усі винні? В тебе зденервування, але ж чому воно має окопитися на твоїх товаришах?!... Що ти, Лермонтовським Демоном або Печориним хочеш бути?!.... Отямся, мильї! -- з добрячим сьміхом закінчив він. — Ти не дурень: побач, що ти себе не героєм являєш, а тільки на сьміх піднімаєш!.... Кажу тобі це, бо люблю тебе.

Стульцев був колись закантачним приятелем Химченка, тільки ж остатнього місяця той не хтів

уже з ім товаришувати, ба навіть лаяв його раз-у-раз. Добродушний Стульцев, що був іще зовсім дитина, все прощав своїому колишньому приятелеві.

— Одчепись од мене! — розсердивсь Химченко: — я вже тобі казав, що ти золота серединка і ніщо інче! *aurea mediocritas*, що хилиться й сюди, й туди. Не требую я зовсім ані твоєї нікотої прихильности, ані будь-чіві.... Ач, яка любвеобильна душиця! — іронічно казав він далі: вчора він був адвокатом Корніцького, а сьогодні — аристократиків!... Підлиза!...

Він уципливо зареготався. Стульцев постарався не скривдитись тай одказав знов так само прихильно:

— Ну, й не сором тобі отаке верзти?! Чи ж ти мене не знаєш?! Ані до вихователів, ані до „арістократиків“ я не підлизуюся, а сперечався с тобою тілки тому, що в міні заговорило почуття правди.

— „Почуття правди“! — крикливо перекривив Стульцева його колишній приятель: — Гм! „почуття правди“!.... Спасенне слівце! все, що хочеш, сюди вбгаєш.... Так я тобі, новітній апостоле, от що порадою: через те саме „почуття правди“ бігай-но до Корніцького тай донеси йому щось на мене! Скажи, наприклад, що я цею товаришів, намовляю їх проти начальства. Не бійся, це не донос буде: це буде послідок твого християньського „почуття правди“....

Стульцев пильно подивився на Химченка:

— А знаєш? я скажу тобі, що з тебе порядний егоїст.... Ти зовсім не вмієш цінувати ласки, а приймаєш її мов данину. Адже геть усі товариші дивляться на тебе, як на скажену собаку, тілки я один не сердюся на всі твої лайки, а ти й мене, мабуть, хочеш одіпхнути од себе.

Той мочки повернувся тай був пішов. Стульцев раптом подався за ім.

— Прости, прости міні, мій милий, — ласкаво забалакав він: — ну, вибач міні мою лиху мову! — З ціми словами він обійняв Химченка; той, зрештою, заразсінько визволився з обіймів. — Та ну, прости міні: я не повинен був сердитись на тебе, бо знав, що ти сам тепер страждаєш од своїх нервів.... Тільки ж і ти повір міні, що коли я обороняв наших вихователів, то робив це з щаргого пересвідчення: я не бачу, щоб вони були такими розбійниками, якими ти їх нарікаєш.

Химченко, що вже був втишився, мало не цибнув на місьці.

— Не розбійники?! — накинувся він на товариша: — не розбійники?!.... А чи признають вони за нами які небудь ненарушні права? Чи дозволяють вони нам мати свої волі хоч трохи? Чи не гноблять вони нашої думки? Чи дають нам хоч слівце сказати? Чи приймають вони наші докази?.... Ні, ні! Ми задля їх — череда, стадо баранів! Ну, одвіть що - небудь, підлизю!

Стульцев із сумовитим осьміхом сказав: — Тут є пересада.... А в тім, навіщо нам дуже багацько волі? Ну, от візьми, наприклад, мене: особистих привіллєгій я ніякісіньких не маю, живу в тих самих умовах, що й ти, а проте не біснююся, як ти. Тай другі товариші....

— Бо й ти, й другі товариші — або підлизю, або товар!.... Та ну, іди, іди собі, цілуйсь із іми всіма! — грімнув Химченко тай пішов осторонь од Стульцева.

— А я тобі знов скажу, — гукнув йому той

наздогін: — хоч у тобі в багацько благородства, а ще більше — мерзенного еґоїзму!

Химченко вдав, ніби того не чує, і попростував у „музикальню“. В тій кімнаті він побачив двох п'ятокласників. Перший з їх був юний шкільний віршовник. З розкудланим волоссям, сухорлявий мов скена, він стояв посеред хати, та патетично показував палцем на куток, де на стільці сидів його товариш.

— „Ти реаліст!“ — с палким жахом вигукував він. А „реаліст“, гладенький, з монгольськими очницями сперся ліктями на спанку стільця й сплывався (хоч даремно) відтворити своїми очима погляд Мефістофеля. З quasi-саркастичною усмішкою, з сожалінням хитаючи головою, він процідив крізь зуби: „А ти і-де-а-ліст“....

Здається, що як реаліст, так і ідеаліст однаковісінько були п'яненькі, бо обидва не спостерегли Химченка.

— Що ж! хіба „ідеаліст“ не є почесний титул??.... спалахнув поет: — Твоїх змагань мета — чотирі тисячі карбованців жалування, а я.... я вдовольняюся й удовольняюсь самою славою!

Химченко не втерпів.

— *Lebrun de sa gloire se nourrit,
Ainsi voyez, comme il maigrit!* —

Як стій виголосив він по адресу сухорлявого поета тай вийшов з музикальні. Сцена ідеаліста з реалістом розважила його, але скоро він вернув до сали та побачив своїх товаришів, знов йому заманулося доікти їм чимсь. Та не встиг він нічогоісінько вимізкувати, бо Корніцький зараз покликав свій 6-й клас до „директорської“. Вкупі з другими пішов

і Химченко, котрий досі менче, ніж хто, інтересувався своїми одмітками.

Директор почав читати „іспитові відомости“. Класний наставник Корніцький перегортував та вивіряв уже виготовані аттестації своїх „воспитанників“. Прочих педагогів зовсім не торкала справа читання одміток. Деякі навіть заразівськи вибралися до дому, а ті, що лишалися, стали собі оддалекн й розмовляли, та інколи такечки голосно, що аж до вух ученьків доскакували речення: „А в мого партнера зараз такн пієсля першого роббера“... „Я ж кажу йому: „тузом, тузом!“... Гуляти в карти вчителі тяжко любили; вченики якось підделухали слова самого директора: „Людина потрібує душевної боротьби. Якщо тая боротьба не нагоджується сама собою, природно, то треба її вишукати, викликати штучно. От за що я кохаюсь у картах“...

Один лиш честолюбивий Пірічек ані додому не пішов, ані карточною розмовою не зацікавився. Директор ганив одмітки того чи нічого ледаця, а Пірічек мав за свою сьвяту повинність докірливо помавати головою та навіть додавати власні повчаючі уваги. Не важко було побачити, що директор не радо слухає, як Пірічек помагає йому виховувати; тільки ж процес виховування, очевидячки, мав у собі щось солодке і чехові подобався; опроче, Пірічек був глибоко пересьвідчений, що це діло не піде без його до прикладу.

До Химченка дійшла черга вже вкінці всіх. — Директор прочитав його одмітку.

— Ну, та з вами я маю поговорити особне, — сказав він, а потім, вдаючи ся вже до всіх шестокласників, обьявав, що у Корніцького вони можуть узяти і свої аттестації, і однуєкні білєти. Весела

юрба школярів, с Корницьким на чолі, рушила геть в „директорську“ до іншої кімнати, а тутечки zostалися тільки директор та Химченко.

Передше ніж почати розмову, директор був втяг порт-табак, щоб закурити цигарку таї незарошна випустив його на землю. Тоді він кинув погляд на Химченка, — хлопець стояв не порушно, спокійно-месеньо дивився на впавшу річ, та навіть наміру не виявив підійняти її. Директор накопив губи, нахилився таї підняв порт-табака сам.

— Господін Химченко! — поволі почав він, закурюючи цигарку та роскинувшись у кріслі. — Господін Химченко! Що має значити те, що ви, двох остатніх місяців, зовсім не вчилися? Доти ви були ідним з найперших учеників, а тепер стали або яким... Це все тільки наробили! бо не скажете ж ви, буцім ви неспособливий!

Химченко стояв мовчкя, втупивши очі в свій чобіт.

— Не можна жити на відсотки с колишніх знаттів! Треба ще й далі вчитися!... Та чого ж ви мовчите?!

Химченко швидко зирнув був директорові в вічі таї ізнов зробився ніби кам'яний.

Директор не казав білше ані слівця. Мовчанка тяглася мінут зо дві.

— Не знаю я, якої болячки треба од мене, — зговорив нарешті хлопець трохи зухвально та ще й плечима здвигнув: — Я зовсім не знаходю, щоб мої одмітки були погані: двійок зовсім нема, с щось із три четверки, с й одно п'ять. Через віщо ж ви кажете, що я не вчивсь?... Та хоч би й не вчивсь? Аби б я двійки не мав — от усе, що сьміє вимага-

ти школа, а чи треба вчитися ще краще, то вже моє діло, звеліти ж мені ніхто не має права.

— Ви тільки зухвальним резонером умієте бути! — спалахнув директор: — в шостім класі, ви вже мусіли б тямити, що не задля одміток ви вчитеся. Ви кебітніці, ніж багацько ваших товаришів, то й одмітки ви повинні мати кращі од їх! Повинні! чуєте? і ми сьміємо цього вимагати... Ну, чого ж ви мовчите?... Та одвічайте що небудь!...

Але Химченко, учувши такий тон директора, уперто мовчав на злість йому: на всі питання свого начальника він не хтів одповідати ані словечка; вовкувато вперши очі в землю, він вдавав, ніби нічого ісінько не чує.

— Знаєте що? — зговорив тоді директор, зміняючи начальницький тон: — залишимо цей спосіб розмовляння. Адже вас сьгодні одпускають, я вашим старшим не буду аж два с половиною місяці, — спробуймо ж побалакати щиро, одкрито, певдано: не як вчитель з учеником, а як два знакомі. Ви не затаюйтеся у нічому: наша розмова зостанеться між нами, а говорити на прямоту — вигідніш, і охитніш... Ну, скажіть: а правда ж ці два місяці ви не вчились?

— Не вчився, — довірливо признався Химченко.

— Чому ж то так? Передше ви були зразком послуху та пильности.

— Не зділію вчитися.

— Через що?

— Я не знаю, нащо я мав би вчати тих греків та латинів та таке инче.

— Вам цього й не сьділ знати! Ви — вчітесь тіл-

ки, а що вам корисне та що ні, про те вже знаємо ми, педагоги.

— Коли дивитися на справу тілко отак, то міні й не випадає вчитися на більше, як на трійку, се б то аби с формального боку ніхто с педагогів не міг до мене причепитися та вигнати з школи. А я хтів би й сам тямити, навіщо тра вчити грецину та латшну.... Між тим міні здається от що: якщо за той час, коли я мав би вчити греків та латшнів, я прочитаю якусь путню книжку, то матиму собі більше користи, а втрату користи од древніх мов нажену в усякім разі тим читанням.

Директор із жахом глянув на хлопця:

— Чи не читання, бува, й напровадило вас на оці гадки?

Химченко повагавсь, та одвітив: — „Єге ж“. На запит, що іменно він читав останнім часом, він, в повній сподіванці, що директор не зужиткує слів його й не накладе на його ніякої дисциплінарної кари, назвав гостро забороняних авторів: Писарева, Добролюбова, Спенсера (Про Ренана однак змовчав).

Остовпівший директор вже був ладнався розгріматись, коли згадав, що розмова ця — частна. Він вдержавсь і роештував далі.

— Ну, об класічних мовах ми поговоримо ще пієсля, а тепер виясніть міні, чому і з закона Божого в вас тілки три?!

— Бо батюшка каже вчити всі свящєнні текєти в катєхізієі на пам'ять, дословно та ще й по-славьяньєьки, а не в роснієькїм перекладі. Одно — що це дуже важко, а другє.....

— Слова Господа нашого Ієсуєа Хрїєта та а-

постолів, а вам важко!! Сором, сором таке казати!...
Добрій з вас православний християнин!

Химченко хтів був заприятити: хто знає, чи є Бог не то що православний, але й будь-який? Тільки він чомусь не зважився вмовити цю думку. Намість того він сам снхав:

— А ви хіба пам'ятаєте тепер ті текети? Директор брехати не хтів, то й змовчав, буркнувши тільки: „Резонерство!“ Щоб викрутитися є тіві халеппи, він швидко додав: — „Тай у загалі ви не дуже релігійні. Я вже скілкесь разів мусів вам докоряти, що ви в церкві спераетеся спільною об стінку!

— То що є того? Хіба Богу молитися спина люднни, а не душа?!

— Оттак пак! Зміркуйте: я ваш директор, земний начальник, і ви в розмові зо мною не смієте стояти криво; а в церкві ви розмовляєте з Богом, не з земним, а з небесним владикою!

Хлопець скинув пильний погляд на директора: він не розумів, чи щиро говорить директор, чи тільки так, з обов'язку.

— Та коли я схочу молитися, то й лежучи молитимуся щиро, а не схочу — то й стоячка нічого сінько не вдіє! — одказав він.

— Резонерство!

— Але чим „резонерство“?

— Резонерство, кажу вам!! — петериляче обрізав хлопця директор. О, він ще й не знав-не віддав про сьогорічно сновідь Химченка, а що б він був тоді сказав!..... Вчителя релігії Химченко ненавидів мабуть чи не тяжче, ніж усіх инчих вчителів; тимто, коли довелося йому сновідатися та коли той ніч снхав його про гріхи, він скорчив безневинну гримаску, а потім, ніби дуже засоромившись, прошеп-

тав ледві чути, тоном євангельського митаря: „Я татуся й мамуні не слухався“. Учувши таку одповідь од 16 літнього хлопця, він аж позеленів тай швидко дав йому „одпущеніє“.... Директор про те нічого не знав.....

— Ну гаразд. — сказав директор, помовчавши: — виходить, що класичних мов ви не вчите тому, що не бачите з них користи, а закона Божого — тому, що система його викладу вам не до вподоби..... Перейдімо тепер до фізики, алгебри та геометрії, — ви і тут маєте тільки трійку. Чому ж це так? їх вчити не прищає й Писарев, — додав він с торжеством.

Химченко подумав-подумав тай став ні в сід, ні в тих. — А тут я лінувався, — тихесенько одрік він.

Директорові не часто доводилося чути од учеників таку щирю сповідь, — він аж сполохнувся на місці.

— Лі-ну-ва-ли-ся! — протяг він. — Гм!..... Отож і класиків ви попросту лінувалися вчити, а не в корености їхній сумнівалися! — сказав він уйдливо.

— Зовсім ні! Не знаю, чому ви міні не вірите: адже ж, сами ви сказали, розмова наша — приватна, і я не маю причини підманювати вас.

— Вчітьсє класиків! вони дуже-дуже корисні! — тільки й знайшов директор сказати на те. Сам він учивсь у гімназії старого типу, ні бельмеса не тямив у грецькій мові, а й латиньську забув до нащадку. Про це знали всі ученики, але він, в ролі директора класичної гімназії, вважав за свій сьвятий обовязок оборону древніх мов, навіть при доте-

перішній системі їхнього викладання в російських гімназіях.

— Де ж вона, тая користь? — одказав Химченко: — ніякісінької розумної думки ми звідти не набуваємо! Єдине знаття, яке од нас вимагають: знати, чому тут стоїть *conjunctivus*, а там *optativus*, або чому тут є *ъ*, а тамечки немає! Ніякісіньких инакших коментаріїв чувати не лучається.

— Дак що ж! І *conjunctivus* має велику вагу задля розумового розвитку, має! — промовив директор зовсім автоматічно: — Та побалакайте ви з Богомиром Івановичем (Йірічеком): він краще за мене витолкує вам усю вагу класіків.

Хлопець усміхнувся.

— Ні, я вже не хочу й сахаться до його! він міні знов одвітить: „з життєписів видко, що всі великі люде знали грецьку та латиньську мову; звідси бачити, що без знаття класічних мов людина нічим путнім не буде“.

Усміх Химченка директорові не надто сподобався, а доказ Йірічека видавсь йому дуже непоганим.

— Ато ж!... — сказав він. — Та ще от про що погадайте, — додав він трошки сентіментальним тоном, протягуючи кожне слово: — Як то любо, вже по виході з гімназіі, знаходячись на службі, розгорнути часом на одгалі Вір-гі-лі-я або Го-мее-ра!... прочитати їх в оригіналі та хоч на часинку одірватися од банальностей буднього життя... Висока втіха! — Директор впадав у сентіментальний патос.

— Гм! А ви ж ізвідки знаєте, що це так любо? — наівно спитав хлопець, гаразд відаючи, що директор не то Гомера, а й Корнелія Непота не втне,

Питання страшенно обурило того.

— Якщо я говорю, значиться знаю! — грізно скрикнув він. — Жалкую, що завів мову з вами! бо не вмовляти вас варт, а варт, щоб ви у страху побували, от що!... Ви тільки й зугарні, що резонерство та казуїстику розводити! „Чому це?... звідки це?... нащо це?“ ото всеньке ваше лепетання, — перекривив він Химченка ніби дитинячим діскантом. — Добре, що я тепер довідався, яка з вас цяця!... Ви міні й усіх ваших товаришів поспеєте та згидите, подаючи їм приклад ліннвства, неслухняности та „чому це так?“ О, я тепер добре розумію, чому це дехто вже й тепер до нас бою не має! це ви ім усяку погань натуркуєте, до лукавности призводите, ви, ви!... Стережіться! передумайтесь! передумайтесь, бо зле буде! — скінчив він, стукаючи пальцем по столі. — Передумайтесь!! — віщо повторив він.

Оцей зворот бесіди був таким несподіваним, що Химченко ніби до місяця прикинів тай стояв, наче дублений. Насилу здобувся він на слово.

— Ви ж сами присогласили мене до прямоти та до щирости, до розмови „знакомого з знакомим“... Я на вас увіряв, а ви...

— Мовчать!!! Моя повинність — або вас переробити, або збутися, щоб ви, мов пошесть, не знівечили усенький свій клас... Хлопчина, підліток, що од горшка два вершка, а резонувати сьміє!?!... Ні, ні, паночку: гімназію засновано тільки задля виховання справедливих горожан Росії, а не якихсь розбишак. Гімназія — це школа державна, — значиться, не гімназія для вас, а ви для гімназії. Затямте! Всякі примхи та вередування з головоньки вашої велемудрої повикладайте!... А до речі: в голові вашій щось непевне одбувається. Так ми всі сьогодні

на совіті говорили, і бумагу до батька вашого про це виготовили. Тую бумагу ви оддасте батькові сами, особисто. Ми йому радимо звернути пильну увагу на стан вашої головоньки таї питаємося, яка його думка про це діло: хай він міні одпише... Ну, можете йти.

Вийшовши Химченко з „директорської“, ходив по салі мінути зо дві, увесь схвильований. Кров йому аж кипіла. Нікого с товаришів не було видко: хлопчак самотою блукав з одного кінця салі в другий, з посупленими бровима та з втупленням у низ поглядом.

II.

До недавнього часу Химченко вчився дуже добре, переходив з класа в клас і с першою „нагородою“ *), був дуже слухняним хлопцем супроти вчителів; вони нарадуватися не могли на „втішну дитину“, знов же й „утішна дитина“ второпати не могла, яким то способом можна, бува, не любити вчителів: адже вони такі добрі, такі гарні! Та в шостім класі приключилася халепа. Спершу хлопчак був прочитав писання Білинського, — дитиняча гадка прокинулася; далі він роздобув твори Писарева та познайомивсь із ними, далі — дістав ще деяких недозволяних авторів. Найбільше спинив на собі хлопчаківу увагу Писареський реалізм. Тільки ж той реалізм мусів перевернути усенький дотеперішній його сьвітотгляд: все, що з дитинячих літ подавалося досі Петрусеві як найрозумніща аксіо-

*) З відзначенням.

ма, тепер мало явитися найдурнішою брехнею. Отже хлопцеві солодко, хоч і млосно, було зрікатися всяких дотеперішніх „аксіом“, одної по одній; кожне слово Писарева дихало йому такою несперечимою логічністю, такою любовою сьвіжістю, такою принадою новітності, що він із якоюсь аж скаженою втіхою взяв ламати й руйнувати той моральний будинок, котрий досі будувався в його душі на підвалині авторитету старших: його молитовником, його оракулом зробився натомість Писарев. Розквічання Пушкіна, нецотрібність естетіки, „розумний егоїзм“, утілітарізм, перевага думки над вірою в усякі сьвятощі і т. і. — все те бурхливим потоком ринуло в хлопський мозок тай вчинило тамечки цілу революцію. Хлопець був почав дивитися на життя геть інакше, ніж доти; тілки ж, звісно, життя він ще зовсім не відав, а через те новонадбані погляди не одразу могли встоятися, не одразу зсілися й зробилися суцільними, — в голові Химченка опинився якийсь хаос, якесь *mixtum compositum*. Іноді проявлялися хвилини реакції: були такі менти, що хлопець насправжки, не шуткома, вважав реалістичні ідеї Писарева за спокусу од диявола, дякався пекельної карі за кожную самостійну думку, чекав собі пекельної карі навіть за непошанування Пушкіна.

Боротьба, яка постала в душі Химченка, одтягла його од шкільної науки. Найсамперед жертвою „реалізма“ впав „Закон Божий“, а потім — древні мови. Скоїлося це не тілки в силу принціпа, а й через те, що і піп, і Йірічек дуже мало наближалися своєю особою до писаревського ідеалу. Натомість Химченко з більшим запалом вдався до читання всякої забороняної літератури. Трохи згодом хлопець залишив і фізіку, а скоїлося це знов таки через у-

чителя, котрий обурив Химченка таким реченням: „Бог навмисне звелів річкам замерзати споверха, а не спідпода, бо інакше була б покинула вся риба“..... Зминуло ще трохи часу, — боротьба новітніх принципів з первісними посилювала в Химченка настільки, що він не тільки од шкільного вчення одкинувся, а й геть усякі книжки читати залишив. Цілими днями він мотлявся по всіх кутках і нічого нічого не робив, опроче як розумував, — розумував, нудився, мучився, сумнівався.

Насунувся кінець апріля, почалися екзамени. Всі постокласники закопалися в книжки, тільки один Химченко не вважав за потрібне вчитися. Теперечки він іноді не мав навіть с ким словом перекинутися, а через те мусів білше аналізувати себе й усеньке около. Скінчилися справа страшенним зденервуванням.

Що носило на собі печать авторитету, все мучило хлопця. Вчителів та вихователів він устиг зненавидіти ще передше, до екзаменів, та в маї ненависть його проти них дійшла до краю: вже не тільки самовольство вчительське, а й звичайнісінькі вимоги дисципліни доводили його до сказу. Саме слово „начальство“ стало Химченкові мерзеним, падлюшним, а вже ж вимовити: „наше начальство“ він мав би собі за дуже велику ганьбу. Ненависть дійшла аж до курйозів. Була в Химченка люба приказка: „В мене свій цар у голові“ *), та якось він як стій

*) Російське прислів'я, що має значити: „Сьліпо слухатись чужого розуму не буду, — в мене є власний глузд“.

вразився тим словом : „цар“. Спершу він був хтів казати напередки : „В мене свій президент у голові“, тілки ж зараз зміркував, що це вже занадто велика сьміхота ; він зважився краще геть одзвичаїтися од таких непевних прислівійів.

Супроти товаришів настроїї Химченка зробився к маю теж дуже ненормальним, ба й нестерпучим. Вже й раніще хлопчина був голосно проповідував у класі, що чесна людина повинна бути в опозиції до будь-якого начальства, бо мовляв, „усяке начальство — то є ватага гнобителів“; а хто не хтів згоджуватися с цім тезісом, того Химченко нарікав товариською, підлизою та „серединою“. Ба трапилося так, що проти Химченкової проповіді про рівноправність виступали переважно тії з його товаришів, що були дітьми або аристократів, або багатирів. Химченко за минулих років не дуже-то журився питанням про суспільні стани, до шостого класу він не встиг навіть зміркувати, що він плебей (дід його був міщанин, а батько — повітовий чиновник) ; аж у спірках с товаришами довелоя йому торкнутися й плебейства. Спершу треба було принципіально стати в обороні демократізма супроти аристократізма, а швидко справа перейшла ще й на особистий ґрунт. Химченко зненавидів таких товаришів уже не за принципи, а попросту за індивідуальне несимпатичне повождення, яким визначався кожен епоміж їх. Рівночасно прокинулось у нім демократичні гордощі та чуткість на всяку образу плебейської чести. Отже нервовість ізробила його дуже вразливим : в кожнісінькому (иноді навіть безневинному) слові „дворянчика-аристократа“ він зміг добачати ображаючий натяк. Став він силне мізкувати : з якої речі не всі на сьвіті рівні ? з якої речі єсть дворяне та

мугирі? з якої речі „відні риються, другі потом їх тільки миються“! Вважаючи це за величезну неправду, він узагалі лютував на сучасні обставини, а класним аристократенкам та плутократенкам силувався дошкати, чим міг. Між инчим, на злість ім, він узяв зневажати всяке десогит, бо казав, що всі форми пристойности — паньські витребеньки. Іноді, вдягшися як найкумедніше, Химченко оббірав собі в дні одшуків найлюдніші вулиці задля проходки, чим сердив „паненят“ дуже. Та все таки, не вважаючи на повсякчасні сварки, до мая хлопець іще держався деяких меж супроти товаришів. У маі ж діло дійшло до правдивих скандалів: Химченко зачав сам налазити до нелюбих товаришів тай даявся з іми без усякої прикючки з їхнього боку. На щоденні скандали обурилося й скількись таких самих плєбеїв, як і Химченко; а досі, в суперечках хлопця з класною аристократією, вони білше прихиялялись на його бік. На таких-о школярів він накопався з іще гіршою лютостю, ніж на „арістократів“, продражнив їх і „серединою“, і „паразітами“, і ще тисячою инакших, не менче прихильних назв. Певне, що результатом була сварка Химченка трохи не з цілісіньким класом. Він почав титулувати геть усіх своїх товаришів „падлюками“, тай не минало дня божого, щоб він з іми не заідався: здавалося, що він умисне шукає якої-небудь прикючки, аби причепитися та налаятися; а вже ж хто тільки був не грубіяном проти начальства та не ворогом проти „дворянчиків“, той міг сьміливо сподіватися, що Химченко знайде до чого причепитися та налаяти, мов останню пєюку. Остобісів та остиг Химченко усьому класові, наче болячка. Щоб і себе заспокоїти, і ворогам помститися, він инколи викидав штуку вроді

от якої. Вчинить, було, Йірічек або другий учитель що-небудь зовсім нелояльне (напр., скаже грубу образу) супроти якогось вченика, Химченкового вора, котрий вчиться погано таї дуже мусить побоюватися екзаменів. Звісно, такий покривджений мовчки проковтне ущипливе слово; отже Химченко, зовсім непроханий, сміливо підніметься й холодно-кровно, без зухвалости, завважить учителеві, що він переступає устами міністерства просвіти, бо лягтися та образати честь ученика він не має ніякісного права. Вчитель, може, й дуже закипить, талез ізмовчить. Після урока ворогуючий товариш Химченка, порушений його „благородним героїзмом“, підійде до його, щоб помиритися, а „благородний герой“ одіпхне простягнуту руку та процідить крізь зуби: „Це я зробив тільки з принципа... А ти — товаришка“..... Певне, що такі-о товариші ставали вже найгіршими його ворогами.

Воєнську неприязнь товариську хлопець приймав із якоюсь хоробливою втіхою: він почував таке саме задоволення, яке відчуває аскет, коли нічого не їсть днів десятеро, або коли поволі спляче свою руку на жаровні. Тільки ж за два тижні до кінця шкільного року те „самодовління“ зникло, зникло через те, що надійшла черга на екзамени фізики, математики, історії. До передніх екзаменів — грецької й латинської мови та „закону Божого“ — Химченко вмисне не готувався, бо вважав їх за непотрібні речі, а теперечки змиркував, що коли він хоче бути послідовним, то вже ж коло фізики йому треба заходитися с подвійною енергією. Він і взявся був за книжку, але працював не дуже горливо, бо встиг одзвичаїтися од роботи. І побачив він, що заїдатися с товаришами — лекше й багацько любіше,

ніж учитися. Тоді все його самозадоволення зникло як стій, намість того в голові його загіздилася дуже болюча, нудна думка: „Я падлюка, я тільки фразер, я бо тільки фрази червоні та гучні вмю казати, я й у житті буду трутнем суспільности, я лінюга, а через те мої товариші, яких я зневажаю, мабуть чи не білше вдіють добра громаді, ніж я!“ Остання гадка довела Химченка до зневіри, і нерви його вкрай розкрутилися. З одчаю, він іноді кидався до роботи с палким бажанням учитися, та ба! виявилася друга халепа: геть зденервований, Химченко не міг працювати гаразд, не міг сконцентрувати свою думу на предметі; йому ж іздавалося, що це він або лінується, або — ще гірше — од нічогонероблення він став ідіотом. Звісно, такі догадки тільки погіршували справу. Озлоблений хлопець залишав роботу тай кидався знов до сварки з усім сьвітом. І ото, було, настирюється, настирюється він усім товаришам днів двойко, а потім зирк! — вже він знову в меланхолії: бокує од усіх, до нікого не балакає, вважає себе трутнем, падлюкою, егоїстом. „Що я досі діяв?! що я досі діяв?!“ завдає він собі питання в одині-самотині: „я дурів, мов малая дитина!“ І здається йому, що він із зав'язаними очима блукає навманя по якихсь закамарках або по драгвині, де далі-далі завалиться, і земля його поглине. — „Ні! ні! треба швидче вдатися до роботи“, — рішає хлоцьяга, і справді приневолює себе обернутися до занять. Та недовго це тягнеться: і ліньки нападають, і слабі нерви перебивають, — через день хлопець кидає роботу. Почне він тоді подумки обговорювати всякі „реалістичні“ тезиси та вимоги, порівняє їх з дійстністю, побачить, що і вчителів, і товарищів своїх він не може назва-

ти сьвятими людьми, тай..... миттю підбадьориться! Знов на якийсь час нема нікому спокою од Химченка, знов він усім надбрндає, аж доки яка небудь обставина не кине його в новітню меланхолію. днів на двоє..... в меланхолію, щоб пісьля неї упьять налазити до всіх їедзьом двоє других днів.

Дивним дивом экзамени зминули йому не щасливо, а деякі він поздавав навіть з виблиском, дарма що працював найменче од усіх шостокласників: в пригоді йому стали zostанки давніших знатів. На геометрії (це був послідній экзамен) Химченко був би неодмінно провалився, коли б не побачив, як мучиться один його дуже некебітний товариш, не можучи второпати декотрих важких теорем. Химченко був тоді у періоді самобичування, то й пожалував бідолаху; щоб допомогти йому, він укупі з ним узяв розбїрати ті трудності. Результати були такі, що обидва хлопці вискочили з экзамену „благополучно“.

III.

Химченко все похожав тай похожав по салі, злісно міркуючи про директорове віроломство.

Зближився до його саме отой товариш, що йому він поміг на геометрії.

— Ну, дякую тобі од усїї душі! — щиро сказав він. — Якбищо не ти, то мене б напевне були zostавили на другий рік — отже ж тепер дали перевод навіть без поправки!..... Ій Богу, ти далеко кращій, ніж за якого тебе вважають!...

Він вдячно та ласкаво потиснув Химченка за руку.

Першим пориванням Химченка було стиснути й йому руку й одвітати на щирю мову хлопчини такою самою ласкавістю. Однак, несподівано навіть собі самому, він жорстико внемкнув свою руку геть і насмішкувато скривив губу.

— Стидався б нагадувати за ту милостину, яку я тобі подав, наче зайвий шаг старцюзі! Адже своїм власним розумом ти не був зугарен зрозуміти навіть те, що в книзі написано: не зугарен був вивчити звичайнісінький врок!..... Ех! — додав він, махнувши рукою: — вік ти звікуєш трутнем, до віку висітимеш на чужих плечах..... Та не бійся, не лякайся, любчику мій: замість розуму, ти матимеш протекцію й не загинеш у світі. Знавш? як у Некрасова:

Тих и скромн, как овечка,
И крѣпонец лбом,
До хорошаго мѣстечка
Доползешь ужем.....

— Ач, який пророк вишукався! — перебив покривджений „старцюга“, потім плюнув і пішов, згадуючи прислів'я: „я до тебе з серцем, а ти до мене с перцем“. Химченка щось схопило за душу. Спершу він був хтів наздогнати ображеного товариша, обійнять його за шию й перепросити; та зараз же здалось йому, ніби це буде сьміхота, і він не побіг. В душі він докоряв собі за грубі слова, сказані навіть не зо зла, а так, не знаять за що.

— Нічого! — потішив себе він: — краще нехай мене вважають усі за погань, ніж за що путнє. Нехай усі відносяться ворожо!.... коли я справді є щось добре, то тому, хто мене вважа за мерзеного,

розчаруватися буде любо.... А коли я мерзота, то нащо ховаться?

Заспокоївши себе отакою мовою, Химченко увійшов у ту кімнату, де Корніцький видавав одпускні білети. Уже всі вченики давно побрали їх і поросходились. В кімнаті zostавались тільки четверко, балакаючи з своїм класним наставником.

Наставник шостого класу, Корніцький, був вихователь зовсім інакшого типу, ніж директор. Той було грімає, ласться, не дасть ученикові й слова зговорити; він і в „щирій“ розмові з Химченком не зміг аж до кінця спинити свій авторитет. Корніцький навпаки: щоб держати свій клас у послуху, він мав за найпершу річ гаразд пізнати душу своїх „воспитанников“. І справді, він зугарний був розкусити кожного до ниточки. По своїй педагогічній системі, він позволяв ученикам поводитись із ним вільно, суперечитись, сваритися; супротилежність величавому, бонтонному директорові, він сипав на кожнім ступені напів жартовливе „дурень ви“, або „свиня!“, підпускав то тому, то тому шпильку, та знов же не виявляв гніву, якщо, бува, й сам чув одвітну шпильку. А в тім, він умів не допускати вчеників до через лад компроміттуючої фаміліярности. В приватні, конфіденціяльні балачки с поодинокими вчениками Корніцький вступав залюбки. Йому щастило викликати хлопців до повної довіри: вони зважувались покаятися йому в таких речах, як п'янство, гра в карти, вчацання до дупанарів і т. и. Жадного признання Корніцький не надуживав: принаймні, ніхто ще не був покараний шкільною дисципліною за ті провини, які він сповідав Корніцькому; тільки ж той усе, що чув, намотував собі на вус

напередки. Отак, знаючи душу кожного, він умів володіти й орудував усеньким класом так, щоб десогна дисципліни ніколи ніяким вчеником не нарушалось; та власне в тім він і добачав повинности педагога. А тих, що й сами були собі мудрі й не надилися на його вудочку, він ненавидів: ненавидів — як він звав — „резонерів“, котрі, правда, ані пили, ані в карти не гуляли, ані блудодіяли, ані инчих важких шкільних провин не чинили, та за те чинили ще гіршу річ —

дерзали смѣть
Свое сужденіе имѣть.

Таких „резонерів“ Корніцький тяжко не любив і переслідував, а вони, знов, ненавиділи „езуита“. „Резонери“ ладні були дивитися з більшою прихильністю навіть на директора, бо той мав простіше серце й не вмів, наприклад, так ущипливо, так ідко-систематично допікти, як Корніцький. Тільки ж загал учеників знаходив, що Корніцький — „чоловічина добрячий“, далеко луччий, ніж усякі там директори, Йірічеки е tutti quanti. А в тім, хто його зна, який чоловіьяга був справді Корніцький! Відомо було, що в громадським життю він вчинив декільки благородних діл, рїскуючи навіть своєю карьерою. Та, десь певне, горожаньська відвага ще не дає й педагогічного хисту!

Поодпускавши всіх учеників, опроче чотирох лінюг, Корніцький спершу жартовливо-грізно лаяв їх за негорливість до вчення, а потім весело й фамільярно шуткував з ціми здороваями, що ім уже не вчитись, а женитись був час, — коли оце ввійшов Химченко.

— Дак отак- то..... — учувся йому шматок

розмови Корніцького: — значиться, сьогодні йдете до дому й ви, і ви, і Мироненко, і Чуровський..... Гм..... самі стовпи!.....

— Проооошу!! — ніби вламався в амбіцію один з теї четвериці. — Як ваші слова треба розуміти? „Стовп“ — гм! сиріч „дубина“, себто ідіот?! — ?!

Корніцький хитренько засьміявся і глузливо прикусив спідню губу.

— Ет! — одказав він, вдаючи невинного: — „стовп“ — значить „основа, підвалина“, а чи ж в и не кравугольний камінь у класі?!... От добродія Химченка я певне стовпом не назвав би.

Химченко холодно й погордливо здвигнув плечима.

— Цікаво б міні знати, хто такий у вас я, по вашій термінології..... — сказав він зовсім неухважливо. Далі, не чекаючи одповідання, він додав:

— Я прийшов взяти в вас білет до дому.

Корніцький єхидкувато не зводив з його очей.

— Ви б то хто?..... А! Як зветься те, чим ушивають дах? Дрань, чи як? *).

Всі зареготали гомерічним сьміхом, опроче Химченка; той із злом одмовив:

— Зовсім не сьмішно і..... не дотепно.

— Не погребайте! — іронічно вимовив Корніцький: — чим багаті, тим і раді..... Але поросходьтесь, паньство-товариство, геть звідси, бо бачите: по енергічному виводі д. Химченка можна знати, що він прийшов сюди вичитати міні нотацію та навчити, якої педагогічної системи я маю триматися, виховуючи їхнє високоблагороднє.

Ті повиходили з кімнати.

*) Дрань - гонт.

— Помиляєтесь: я тільки по білет, — обоятно й холодно сказав Химченко, хоч йому цім-о разом страх як хтілось засьміятися з слів учителя.

Корніцький взяв перегортати папери, шукаючи між іми Химченкового білета.

— Що, похвалили оце вас пан директор? — тихо спитав він, пораючись у паперах. Не діставши одвіту, він додав:

— Треба вчитися.

— Якийсь є в вас доказ, що я не вчуся?! — жорстоко сказав Химченко, готуючись до баталії.

— А балли ваші: вони не блискучі, — рівно одповідав класний наставник. — Та я й сам хіба не бачу, що в вас книжка не гостює в руках ніколи?..... Сором! сором! по грецькій мові — трійка!

— Трійка є балл задовольняючий, а на більше вчитись я не хочу! — Він це вимовив с притиском й так само пояснив: — І на те я маю законне право..... Та й яка міні є тії грецини користь?

— Як то яка?! Тая користь, що через грецину ви здобудете аттестат зрілости! Хіба ж це не рація?

Хлопець спершу не знайшов, що й одрікти.

— Ой ви, Химченку! — дорікливо, але по-батьківському почав казати Корніцький: — ви шукаєте рації, аргументації й т. и. на кожнісінький свій вчинок. А навіщо в а м це? Чинить сьміливо те, що радимо вам ми, поподумавші за вас гаразд. Вже ж будь що будь там, а ми все ж педагоги..... поганесенькі, думайте ви, нехай, — тільки ж педагоги, вихователі. Ми спеціалісти, ми староходжі люде в цьому ділі, — тим-то ми повинні тямити, що вам шкодливе, що — корисне.

Слухач скривив губи. Обидва помовчали. Перервав мовчанку Корніцький:

— Не скрізь шукати аргументації — краще. Тепер ви сумніваєтесь, чи є користь од класичних мов. Ну, а покладім, що ви самі собі або хтось другий вам довів є певністю, що вони просто шкодливі? Що ж би вийшло є того? Коли б схотіли посьлідовно триматися принципів, то не сміли б у такім разі вчити грецину й латину навіть трохи, навіть на трійку! А не маючи трійки, ви мусіли б, як вам відомо, викинути геть з гімназії.... Киньте ж, киньте, самостійні гадки, а вчіться так, як ми вам вкажемо.

— Я так не можу, ніколи в світі не можу. Доведіть міні, що так воно треба! А інакше.... без доказу..... Та не теля ж я, щоб мене налігували й вели навманякп, куди глядя. Я людина!

— Ну, як знаєте. Кажу щиро: я вам, як і всім вашим товаришам, добра не бажаю, тале ж не бажаю і лиха..... (Та й ви всі мене любите, як собаки діда.....) Міні байдуже: про мене, рішайте собі великі світові питання, вчіться на три. Але знайте, що коли ми не маємо права виключити вас за трійку з грецької мови, то маємо повне право є триумфом вигнати з гімназії за непокору, за той шкодливий призвід, який ви даєте другим. Вважайте на те! не наливайте чашу вщерть!..... Не забувайте й ось чого: коли ви навіть скінчите курс та захочете піти до університету, то од нас, по закону, буде заслана туди характеристика ваша. Ви вже й тепер пеуєте свою кар'єру..... Ну, я сказав все, що мусів сказати. А що далі діяти — ваша воля. Пам'ятайте тілки, що школі не впада панькатися з вами. Ви, пане геній Химченко, задля нас є точнісінько такий

самий ученик, як і всі, — ergo, підхиляйтесь дісципліні, як і всі, слухайтесь, як і всі. Не то — геть!... От вам ваш білет, а от бумага Совіта до вашого батька, — додав Корніцький знов рівним тоном... — Може й справді оздоровієте влітку од вашої „болісти“... (З ціми словами вчитель іронічно, але так само холодно осьміхнувся). — Оголосити вас ненормальним — це була ідея директора, тим-то геть увесь Совіт дав свою згоду. А як на мене: будь я вашим батьком, я б вапу „болість“ гоїв дубцем.

Слухаючи Химченко його мову, повигризав собі всенькі нігті й сповнився немошною лютостю. Швидкою ходою він вийшов з кімнати й не пішов, а просто побіг у сад. З учеників там не було вже нікого. Химченко впав на одну лавку, що затого ховалась у зеленій гущавині кущів, конвульсивно вхопився за стовбур невеличкої берізки й притулив свою щоку до лубу. В такім становищі він просидів минут із п'ятеро. Плакати він не плакав, бо сліз не було, а тілки в ряди-годи всеньке його тіло струсувалось, немов с перелогів. Тоді він ще дужче пригортав до себе стовбур дерева, тиснучись до його так, як маленька дитина тиснеться од жаху до своєї неньки та чепляється руками за її шию. Нарешті хлопець підвівся і подививсь на будинок гімназії, що визирав с-поза зелені.

— Я й сам тямлю добре, що я недобра людина, — подумав він. — Я знаю, що я погань. Та ви... ви ще гірші од мене! Ви — падлюки!

По цій подумній тірадї він вийшов із саду, попростував до гардеробу, вдягсь і пішов закупувати дещо на дорогу. Між инчим він покупив насіння й узяв лузати на вулиці ж таки. На превелику свою радість, він здалека зуздрів князя Сава-

нашвілі, йдучого напросто, ще й до того з якимись своїми знайомими панночками. Химченко заздалегідь підкачав одну калошу штанів трохи чи не до коліна, другу покинув так тай розхристався, що видко було й голе тіло. Коли князь порівнявся з ім, він привітно вклонився, рівночасно дзьобаючи насіння, та ще й поздоровкався: „Здравствуй, Саванашвілі!“ Князь почервонів й аж спітнів од сорому, так — що йому самому не завадило б розстібнути сорочку.

А Химченко ще трохи повештався по місту, не запинаячи сорочки, та полюбував, як цікаво перехожі дивляться на його. Довелось йому йти проз величезний собор. Ішла вечерня; сьпів виразно ростинався і по шляху. Вся церква була уквічана порослю, бо взавтра — день Св. Тройці. Химченко на мить припинився. В зеленому вбранню церква визи-рала так гарно, що він навіть хтів був зайти у середину, — коли це здалека побачив, що туди само прямув директор, с побожним обличчям. Як стій хлопець одвернувся од собору, демонстративно на-сунув капелюш на очі й звернув у якийсь вузенький переулоч.

Там стояла обідрана, сьліпа старчиха. Вона виглядала такою страдницею, що Химченко швидче поліз у кишеню і вже був видобув якогось срібняка. Вбога почула, що хтось зупинився коло неї.

— Подайте милостину ради сьвятої Тройці! — застогнала вона.

Химченко раптом застановився.

— Ради сьвятої Тройці?! — не дам! — сказав він жорстоко і вже хтів був піти геть, коли знов поглянув на старчишину drankу.

— На! — сказав він, оддаючи їй гроші: — На!

та тільки не ради сьвятої Тройці, а ради того, що ти людина й безталанна людина.

Наробивши ще скількись чудасій, Химченко вернув до пансіона. А ввечері він уже мчався поїздом у рідний свій городок, до батьків.

IV.

Родина Химченків складалась з батька, матері, Петруся та двох сестрів. Старша, рік назад, була понялася з одним чиновником, та він скоро захирів і швидко після весілля вмер. Вдова вернулася в хату батьків; ще не стара, вона не тратил сподіванки піти заміж удруге. Менча сестра була трохи старша за брата і ще незаміжна. Всі раділи приїздові Петруся.

Гість, скоро приїхав, зараз оддав батькові постанову педагогічної ради. Батько прочитав папір і здивувався.

— Ти знавш зміст цієї бумажки?—спитав він сина.

— Знаю.

— Як же її розуміти?

Син засьміявся. — Е, тату! ніяк! Наш директор на старості-літтях, якщо не зовсім навіснє, то впадає в дитинство. Ну, от йому і верзеться невідьщо. А весь Совіт тягне за ним через те, що знає, що листи його не матимуть на батьків ніякого впливу.

Петрусь говорив так безжурно, так шутколиво, що батько не міг не похитнутися в своїх підозріннях.

— А все ж таки що тра робити? — спитав він.

— Одвітьте так само задля проформи. Напишіть, що ви звернете на мене найпильнішу увагу та що с тих фактів, які навела Педагогічна Рада,

ви свого сина аж не пізнаєте, бо я, мовляв, раз-у-раз, ще с пупяночку, був дуже слухняний і розсудливий. Ну, і прочая, і прочая, і прочая.

Батькові було трохи неякво, талезь він учинив саме так, як нараював син. Нікому с хатніх він про той документ не сказав.

Уплило тижнів з трое од вороття хлопця додому. Якої-небудь ненормальної зміни не постерегав у нім ні батько, і ніхто. Та й важко було б постерегти, бо хлопець, видершись із школи, справді оздоровів. Свіже, сцілюще повітря малесенького рідного городка, не гіршеє од сільського, щоденні довгі блукання по лісі та по ланах, домашня тиша, загальна прихильність хатніх — все втихомирило хлопчака. Вже за перший тиждень його бліде, змарніле обличчя порожевіло, рухи зробилися жвавими. Він забув не тільки про те, що зветься „сумом“, „нудьгою“, „світвою скорботою“ і т. и., — забув навіть про існування громадських інтересів ба й про існування книжок. Фізичне почування живої енергії, що с кожною дниною прибувала йому та цівкою біла в кожному живчиківі, задовольняло його. Замість поважного, філософського сумування, зъявлялось бажання цибати, стрибати, сьміятись. Зустрічаючись у полі з дівчатами, що підсапували картоплю та буряки, Петрусь охочо зупинявся, заходив з іми в розмову і (чого досі ще не бувало) навіть переморгувавсь із іми. Ніхто с товаришів, запевне, був би не впізнав його тепер: не можна було повірити, що оцей безжурний, веселий хлопьяга є той самий, який недавнечко з гірким песімізмом дививсь на цілий сьвіт, брав на себе ролю суворого Катона і вїдливо чеплявся геть до всіх. Остання риса, зрештою, в Петрусеві вдер-

жалася: до свар с товаришами він встиг призвичаїтися так сильно, що й тепер той нахил мав на кімсь окошитись. Теперечки об'єктом стали сестри. Менчій сестрі доводилося трохи не що дня плакати через брата. Мася була дівчина, гарненька на вроду; тимчасом брат силувався непохитними аргументами доводити, що в сеструні ніс — не ніс, а бурульбашка якась, очі — не очі, а баранячі очища, волосся — віхтьове, тай у загалі вона, мовляв, цілком відповідає тому ідеалові краси, який намалювала пісня:

Такий стан, як у баби,
Такі очі, як у жаби,
Така шия, як у рака,
Така бридка, як собака...

А в тім, з Масею Петрусь тричі на день сварився, та тричі на день і мирився. Не так щасливо кінчались його колізії з старшою сестрою Надею. Перш усього їй дуже не сподобалось, що брат, відколи вже приїхав, церкви ні разу не одвідав. Вона спробувала нацькувати на Петра батька. Та батько, котрий в загалі ніколи не був деспотом, тепер рішучо одмовився силувати „дорослого хлопця“ (так він казав); до того ж він і сам був лишній ходити до церкви й уже давно забув, як церковні двері одчиняються. На одмову батька, Надя з досадою буркнула скількись глибокодумних уваг на тему: „ненависна анархія, що панує в нашій сім'ї“, та леж релігійний запал свій мусіла притушити. Петрусь захтів оддячитись їй гаразд за замах на його волю: при першій лишній нагоді він перейшов уже до активного нападу.

Лучилось йому якось-то зайти на хвилину до

церкви саме серед причащення. На свою величезну втіху, він натрапив на цікаву сцену. Коло амбона стояв паламар, держачи в руках тарілочку задля грошей. Баби, запричастившись, проходили проз його, а він вдавався до їх з отакою проповіддю: „Тітко! та поклади ж бо хоч пятака! що, ти дурно іла, чи що?!... Гей, бабко! сором бути скупою!... Ти, от, причастя з'їсти з'їла, а немов не знаєш, що вино й проскури коштують гроші!...“ Коли вдома Петрусь із сьміхом розказав про цю сцену, Надя назвала його богохульником. Тоді брат прочитав їй цілу лекцію, що християньське причастя є зостаток елевсінських містерий; при цьому він прирівняв Христа до воскресшого Діоніса, а причастя — до елевсінського „кікеона“. Наді терпець увірвався, — вона почала крутити Петра за вухо; а він їй мало руку не скрутив. Два дні вони між собою не розмовляли; потім помирилися, та знов не на довгий час. До молодої вдови взяв залицятися один акцізний чиновник, Знаменьський, попович зроду. Надя його залицяння приймала прихильно. Одного разу Петрусь розмовився з гостем, і той йому дуже не сподобався. Він, ото, слухав-слухав Знаменьського, а далі спитав:

— Вй, либонь, божественного роду?

— Як то „божественного роду“? — спитав той, трохи конфузячись.

— З поповичів?

— Еге, я син священника, — одмовив попович, червоніючи од безцеремонности Петруся і обглядаючи його хмурим оком. Той однак не бентеживсь і сказав байдужним тоном, виходячи з кімнати:

— Тим-то в вас отакі клерікальні погляди.

Скоро гість одійшов, Надя взяла лаятися з бра-

том за „божественний рід“, а він ще піддав перцю, продражнивши Знаменського „клерикальною кицькою“. Надя ледві в волосся йому не вченилася. Потім Петрові самому зробилося шкода, що він образив Знаменського натяком на його походження. Коли той знов прийшов у гостину, Петрусь почав дуже ввічливо балакати із ім і навіть попрохав вибачки за минулий раз. Знаменський величаво переслухав його перепрошування, пихато хитнув головою і зараз таки після того вдався до Наді з розмовою на тему, що, мовляв, „на сьогочасній молодіжі треба дуже велику палугу поламати, поки з неї щось путяще вийде“. Петрусь тоді силне образивсь, але змовчав до слухного часу.

Коло господи Химченків розгортався доволі великий, розлогий сад. Він мальовничо спускався до яр, що був глибокий і дуже широкий. По той бік ішла вулиця. Обгинаючи яр, шлях мусів зробити чималу заворотку. Це було незручно задля проїзджаних, та пішоходці вкоротили собі дорогу: замість ходити битим шляхом, вони здавна втоптали вузьеньку стежечку навпрошки, через город Химченків. Громадське володіння тією стежечкою й ходіння через чужі перелази було посвячене традицією: запевне, геть усе місто дуже б здивувалося, якби хазяї сада заявили претензію та заборонили переходити тудою. Знаменський що дня саме отією стежечкою ходив на службу й вертав до дому. Надя, сидючи на балконі, здалека могла бачити свого залицяника й привітно осьміхатись на його чемні поклони.

Петро постеріг, у котрій годині верта Знаменський з „Акцізного Правління“. На другий день після останньої розмови с поповичем, він чогось

довго порався коло стежки і грізно мугикав арию паяцца з „Ріголетто“:

— *Si vendetta! tremenda vendetta!...*

За обідом він ні сіло, ні пало почав з обуренням оповідати про куницю, що її він, мовляв, бачив на городі, та що вона, десь певне, величезні шкоди чинить садовим рослинам.

Був дуже гарний літній вечір. Знаменський ішов додому, повний сентиментальних роздумувань про Надю, і поспішав до того місця стежки, звідкіля видко було балкон Химченків. Надія не обманяла його: на балконі стояла його ідолка, спершись на поренчата, і дивилась у низ, до яра. Знаменський дуже галантно здійняв з голови „котелок“, з люб'язним обличчям одважив низенького поклону, не зводячи очей з Наді, тай..... заверещав з усієї сили, мов цаплений. А це Петро був примостив на дорозі капкан, що його він позичив в ідного знайомого міщанина. Знаменського ногу схопило мов обцецьками, а він не тямив, що це таке, і с переляку горлав. Мінут із п'ятеро довелось бідолашному кавалерові простояти в полоні, аж доки на ренет Наді поприбігали обидві наймички Химченків і ослобонили його. Нозі ніщо не завадило, штани теж не подерлись, Знаменський перебувсь самісіньким переляком. Але за те він одіграв таку комічну роллю, що Петрусєва потреба шімети була геть заспокоєна. Що ж до капкана, то він пояснив: „Це я був поставив на куницю..... А вловив лисицю“, додав він тихцем.

Знаменський аж два тижні боявся білше ходити тією клятованою стежечкою. Надя спершу дуже лаяла брата, а нарешті почала його прохати, щоб він забожився, що напередки не злоумишлятиме

проти шановного Ераста Андріївича. Петрусь одказав на те, що боженькання він не признає, а дасть слово чести. І того слова він справді не зламав. Але шановний Ераст Андріївич не міг подарувати Петрусеві всіх його передніших штук. Коли в товаристві йшла, бува, мова про сімью Химченків, він зітхав і с таємничим виглядом пророкував: „Ох! що то вийде з їхнього сина! що то вийде!“ В ширші пояснення він не пускався, а про те швидко по всьому городкові зачали балакати, що молодий Химченко, десь, є нігіліст. Значіння того слова ніхто не розумів гаразд, тількиж визначали ім щось невимовно страшнеє.

Реноме нігіліста незабаром закріпилось за Петрусем непохитно. Місцева інтеллігенція, щоб себе хоч трохи розважити серед мертвої нудоти, надумалась дати любительський спектакль. Видко, що це була дуже щаслива гадка: в маленькім повітовім місті, де чиновницький сьвіток труситься над кожним шагом, всі білети були попродані тай на прочуд хутко. З родини Химченків пішов на спектакль один лиш Петрусь. Він узяв місце в другому ряді крісел, себто дуже „пристойне“. Багацько приченурюватись він не захтів: на йому була доволі заяложена парусинова блуза, с по-за неї виглядав мнякий комірчик української сорочки; узув він чудернацькі різнобарвні туфлі, т. зв. „килимові“, а в руках тримав просту ломаку, що виламав з тину. На спектаклі була вся повітова „арістократія“; багато публіки понаїздило і з сусідних сіл. Поява Химченка в салі вчинила великий ефект: на нього звернулися очі всенького товариства. Ані крішечки не бентежачись, Петрусь, із дивною ковiнькою в руках, сів на своїм місці й почав оглядати салю в бінокль.

Він міг постерегти проти себе загальне обурення, та воно його загрівало лиш до азарту. „Коли бути демократом, то вже бути до краю“, — подумав він і розтібнув комір блузи: українська вишивана сорочка опинилась на видноці. Щось його муляло й свербіло: йому бажалось голосно виявити свою погорду супроти всіх. — „Найдемократичніша мова буде, очевкдячки, українська, бо чисто мужича“, подумав він і (хоч про українофільство навіть не чув) прирішив ужити сьогодні ці мови. Спереду сиділа якась польська поміщиця. — „Пані, чи не дасте міні вашої ахвішки на часинку?“ вдавсь Петрусь до неї по українськи. Добродійка широко розкрила очі, обернулась поглянути на „мужика“, що заліз аж у другий ряд крісел, тай загляділа його форменну гімназьяльну кепку. Вона мовчки простягла афішу. Петрусь узяв і, отдаючи назад, так голосно сказав „дуже дякую“, що знов звернув на себе загальну увагу. В антракті він почув, як дві дами, що сиділи поруч його, завели на французькій мові балачку про йогож таки. Одна з їх висловила здогад, що їхній сусід є, либонь, син мужика та що треба радіти новітньому законові міністра просьвіти, який утрудняє вступ до гімназий усяким пролетариям. Петрусь, що дуже добре розумів французьку мову, пильно слухав панію й відчув, що в нім знову прокидається й аж клекотить тая ненависть до всякого аристократизму й паньства, яка була ущухла на час. Далі обидві дамі пошідводилися з місць. Ота сама антидемократична ораторка, коли посувалася проз Петруся, незнарошна натоптала йому ногу, талеж ні чичирк. Хлопець перепинив її, голосно й грубим тоном вдавшись до неї по українськи: „Ви міні пальці трохи не пороздушували, а навіть вибачення не

попрохаєте!“ Дама обміряла його очима з ніг до голови й погорливо скривилася.

— *Quel impertinent!* — промовила вона до товаришки.

— *Moi impertinent?! Non, madame, c'est à vous, qu'il faudrait prendre une leçon de politesse!* — скрикнув Петрусь таким голосом, що аж тремтів од схвлювання, і додав (знов по українськи): — Еге, навіть у тих мужиків, якими ви гордуєте, вам не завадило б повчитися звичайности!... *Vous voyez, chère madame,* — іронічно засміявсь він, — *que j'aurais pu parler français aussi bien, que petit-russien,* а якщо я балакаю „по мужицьки“, то, значця, маю мужицьку мову за кращу і од руської, і од ще більш аристократичної — французької.....

Другого дня весь город балакав про те, що молодий Химченко — страшенний нігіліст. Тільки декотрі дами нарекли його просто *enfant terrible*.

V.

Вже кінчався й Петрівчаний піст.

Петрусь уже нудивсь гаразд. Нічогонероблення йому навкучило. Його знов тягло до книжок, до розумової роботи. Енергії він почув у собі вдосталь, та його лякала тільки гадка, чи не піднімуться через читання знов усі ті муки, які він перебув у школі ще так недавнечко. Тим-то він не переставав байдикувати та ушкварювати штуки, які достачали йому репутацію нігіліста або *enfant terrible*'я.

Одна днина аж надто була „чревата“ всякими пригодами. Петрусь прокинувся й схватився білше менче коло 12-ої години: „не дуже пізно“, по його глибокому пересвідченню. Вмившись, він пішов не снідати, а в сад, зірвати трохи вишень. Над свою

сподіванку, він застав там батька, що сьогодні чомусь не пішов на службу, та одного знайомого. Привітавшись із гостем, він сів на лавці й послухав, про що вони балакають.

— А от що, Павле Степановичу, — казав гість :
— позичте міні прочитати „В'їчнаго жида“ Сю.

— І-і! Ні слуху, ні духу нема, відколи позичив у мене Калюжний.

Направду, книжка була вдома, та що на думку Павла Степановича це був дуже дорогоцінний твір (видання 1837 року), то йому не хтілось позичати її. Він, збрехавши, додав :

— Чи ж вам би я не дав її?! Дак, бачите, закрутили!

— Тату, — встряг до мови син, — десь певне Калюжний її вернув, бо я бачив „В'їчнаго жида“ в вас на столі.

— Невже?! Ні, ти помиляєшся. Ану, посидь с Хрисантом Андрієвичем, а я піду подивлюсь.

— Не клопочітьсь, тату, — сказав Петрусь прихильно: я сам принесу.

В один мах він приставив на місце книжку.

— Чи ба! — ніби здивувався старий Химченко :
— либонь, десь по під купою паперів лежала.

— Ні, тату: на видноці. Ви мусіли її що дня бачити.

— Гм!.... невдоволено кахикнув батько, суворо глипнувши очима на сина.... — Куряча пам'ять зробилася! старіюся! — зітхнув він до гостя.

— Ах! — зрадів Петрусь : — бачите, тату, що на вас часом находить забуття. Одже ж учора, коли ми сперечалися за щось, ви сказали: „Ні, ні! це ти забув, як було діло, а не я, бо я зроду нічого не забуваю“. Бачите, що й ви забуваєте!

Батько, справді, раз-у-раз хвалився своєю па-

м'ятливістю. Щоб затушкувати справу, він вдався до гостя :

— Ну, та вже як там воно ні є, а я радий, що книжка знайшлась і я можу її позичити, Хри-санте Андрієвичу, вам. Візьміть, ви бо людина аку-ратна й пильнуватимете книжки, як ока.

Гість із „Вічним жидом“ повівсьь додому. Бать-ко ступнув декільки разів по доріжці, далі згорнув руки й припинивсь перед сином.

— Що це за знак? — спитав він хмуρο.

Петрусь, ніби не завважаючи батькового тону, вдавав наївну дитинку.

— Еге ж, у мене краща пам'ять, ніж у вас? Якбищо не я, то ви б не позичили йому книжку! — казав він, радіючи по дитячи.

— Якбищо не ти з своєю дурістю, то я не був би марне кинув рідку книжку звісному шахра-єві! Не побачу я вже ніколи „В'чного жида“!

— Татуню, та ви ж були такі радніщі дати йому! ви навіть казали, що....

— „Казали“! Хіба я наспражю казав? Мало що ніколи балакається!

— Тату!! невже ви зважились.... брехать?! — тихесенько спитав Петрусь, трохи не пошепки.

Од синового тону батько счервонів і мовчки заходив по стежці вперед і назад.

— Які тут брехні! — нетерпеливо одмовив він потім: — це ж дрібниця.

— А вчора, тату, ви казали Масі, що чесна людина навіть у дрібницях не повинна брехати ні-коли в світі.

Слова ці були вимовлені так природно, так со-ромляжо, що батько зовсім став ні в сих, ні в тих. Не знаючи, що одказувати далі, він поплентавсь у

хату, до свого кабінету. Чуднота! — міркував він дорогою: — чи це мій син занадто порозумнів, чи попросту вдає дурника? А укладливий, будь кого забелькоче!...

Петрусь, знов, провожаючи його поглядом, злегка осьміхнувся і незабаром сам пішов до господи. Мати його була в кухні й загадувала наймищці Килині всякі роботи. Він проз неї перейшов до ідальні, де самовар ще стояв на столі, вточив собі чаю й узяв намазувати хліб маслом.

Сестри давно вже повставали й порались по хатині. Обидві були тепер с постом. Старша, Надя, постувала через те, що була релігійна аж до забобнів і була щиро пересвідчена, що за скором у Петрівку буде на тім сьвіті пекелна кара. Наймичка Килина вияснила собі Надіну побожність трохи інакшими мотивами: „Вони хтять гарного кавалера собі випостувати“, сказала вона якось (ну, тай дісталося же їй на горіхи за те!). Мася, знов, пісникувала тільки через те, що не хтіла сваритися з старшою сестрою. Тай то на самоті, потайки од усіх, Мася ладна була й скорому скоштувати.

Строго пісникуючу Надю вид масла, що намазував брат, дратував. Вона не втерпіла, щоб хоч чимсь не докорити Петрусеві.

— І спить бозна доки! Далі обідати час, а він допіру сьніда!

— Не турбуйся! всього масла не поім, зоставлю ще й на твій пай!

— Ну, я (дякувать Господеві) ще тямлю, коли піст! — сварливо одказала тая: — не те, що ти є татом!

— Тямити-тjamiш, а масла, правда, хочеться? То й зйіш трошки, бо ач як поохляла, зовсім тлінна!

Надя є погордою одвернулася. Петрусь вдався до другої сестри.

— А ти, Масю, неодмінно начхай на те постування. Надя, як бачу, приматкобожилась і швидко в черниці піде... (Надя, при цих-о словах, знов зневажливо скривилась).... ну, а тобі заміж таки хочеться. Тільки ж яка мара пекелна тебе візьме? Ти й так мерзена на пику, а од постування геть зневірнієш.

Мася образилася, а Надя розлютувалася.

— Мовчи, блазню! — гукнула вона. — Сам безвірний, тай Масю спокушає! Ох, коли б одхвиськати такого атеїста гаразд дубцем чи палюгою, то був би найкращий лік на всенькі — „ізви“!

Ці слова допікли Петрові аж до печінок. Допиваючи чай, він узяв мізкувати, як би то шпорнути Надю болючіш, та не гурт надумав. Знаючи прихилля сестри до черців, монастириві т. т., він замугикав:

А в чорницях добре жити:

Ні жать, ні вьязати.

Треба тільки вранці встати,

Книжочку читати.

Тільки ж Надя виглядала так величаво, наче англійська леді. Не в замітку братові, вона аж губи кусала собі, але вдавала, буцім нічого не чує.

На мисникові лежала Біблія. Петро простяг до неї руку тай розгорнув. Миттю обличчя йому заясніло лукавим осьміхом, та зараз же він побожно надувсь і благоговійно прочитав:

„І сказала старша дочка Лота до молодшої: Наш батько — старий, а нема білше женихів задля нас на землі;

„Тож, давай підпоімо нашого батька й спімо з ім, щоб.....

Соблазн слухачок був великий. Мася крадькома

закидала оком у книжку, щоб з'ясувати, на якій це стороні. Надя обурилась.

— Облиш! — покрикнула вона: — Стидався б!

— Чого стидався б? Св'ятого Письма?

Сестра підбігла й видерла Біблію. Петрусь декільки ментів не знав, що б йому розпочати, коли на його втіху вбіг до ідальні маленький песик старшої сестри.

— А-а-а! здоров був, Бен! — весело гукнув хлопець.

Бен підбіг і став дивитись на його своїми розумними очима.

— Аууу! — завив Петрусь.

— Аууу! — підхопив Бен.

— Аууу! — знов заквилів Петрусь.

— Аууу! — сумовито тяг, аж ростинався, Бен підвівши своюмордочку вгору.

— Боже мій, що це за хлопчисько!! — заголосила з одчаєм Надя. — Мій Бен і так дуже нервовий, а через тебе зденервується вкрай!

Вона з гнівом випхнула Бена геть з хати.

Сестрам треба було плоїти свою білизну. Задля вигоди вони винесли до вітальні, приладнали на двох стільцях дошку, а на ній розвісили спідницю й почали плоїти. Та Петрусеві, либонь, не було сидні на самоті: і він притяг до вітальні тай сів біля фортепяна. Чудово він грав тільки губами на гребінці, але й фортепяна не лякався і вмів грати одним пальцем: „Ой, за гаєм-гаєм“. Теперечки йому забажалося поімпровізувати.

— Слухай, Масю, я тобі покажу достоту таку мелодекламацию, як в Лішіна. Я був на його концерті, то й усе поняв. Тема моя буде: „Як студент ішов топитися“.. Ось він ще вагається, на серці буча страстей..

З цієї мовою Петрусь почав навмання бурхати руками по клавішах. „Мелодекламація“ вийшла дуже виразючою.

— Чорте ти лисий! — задренькотіла Надя: — хочеш розстроїти фортепяна!

— Сама ти чортиця, коли так... (Гм! лається у піст! — насмішкувато промовив він у скобках)... А фортепян спільний, усієї сім'ї. Ти ж сама тут чужа, гостя, зайда... Ну, от студент уже коло річки. Хвилі бурчать, б'ються об скелі, бризки клубочуться по-над водою. Слухай же.....

І знов с-по-під рук талановитого імпровізатора почувалась музика, ще чудовіща, ніж уперше. Тут підбігла вже менча сестра тай зачинила фортепян на ключ. Невмисне вона глянула в вікно.

— Надю!! До нас ідуть у гостину обидві Логвіновські! — покрикнула вона. — Ой! мерщій приймаймо цю дошку! Знатимуть, що ми самі плоїмо!! Килино! а йди сюди швидче!! — Обидві сестри страшенно турбувались та метушились, аж поки не повиносили всіх причандалів до пловня.

Причепурючись коло дзеркала, Маса охкала: — І несе ж їх сюди дідько в будень!... Ой, у мене, до того, bouton d'amour на лобі виприснув! Хіба отак-о загорнути його волоссям...

А Надя тим часом жахаючись загляділа, що Петрусь — у своїх квітчастих, дуже неелігантних пантофлях. Слізно почала вона благати брата, щоб він або зовсім не виходив до гостей, або взув чоботи замість цих шкарбанів. Той звільна підвівся і з злою думкою покинув вітальню: він поклав зневажити сьогодні всякі приличности, хоч би й самому ставало соромно.

Мінут через п'ятерко він знов у „шкарбанах“

вернув до вітальні, коли вже там були гості. Петрусь любенько поздоровкався із іми, потім сів біля Наді й зачовгав туфлями по підлозі.

Саме тоді, коли хлопець увійшов, одна гостя, заматоріла во днєх своїх дівонька, встигла вже розказати якусь сьвіжу городську сплітку.

— Глядіть же, нікому цього не переказуйте, — ніжно прощобетала вона нарешті, — бо я й сама дала слово чести й побожилась, що нікому не казатиму про цю гісторію.

— О, на мене можете ввіряти, — одвітила Надя: — в мене язик — мов на припоні.

— В неї тоді тіки одростає язичище, коли треба мене кобенити, — з милою пустотою сказав Петро: — тоді в ції-о панії і чорти лисі звідкілясь беруться, і бісн.

Всі вдали, ніби вважають його слова за жарт, тай осьміхнулись. Надя, проте, як стій втеряла гумор. Розмовою заволоділа Маса. Вона забалакала про те, як вони недавнєчко були в губерні на італьяньській опері, вкупі с Петрусем, та як вони всі були аж зачаровані двосьпівом Фауста з Маргаритою. Дівчина одразу оживилась, бо мала справді доволі поетичну вдачу.

— Пам'ятаєш, Петре? — ласкаво звернула вона до брата, забувши про всі його ранішні штуки: — Пам'ятаєш, як усім нам сльози на очах закрутились, коли Маргарита сьпівала:

„O, silenzio! o, amor!...“

А брат тимчасом умиєне застромив палця глибоко-глибоко в ніс і, копирсаючи, прогугнявив ніби з восторгом:

— Поетична згадка!... Роскішна згадка!
тай застромив палця ще глибше,

Мася з обуренням одвернулась, а Логвіновські цікаво приглядались до „нігіліста“. Те приглядання розсердило його. Він хитнув ногою, і туфля звалилась. Всі побачили голу ніженьку, навіть без скарпеток.

Мася з Надею аж умлівали од жаху та сорому. Щось, схожеє на докір совісти, шпорнуло хлопця, але його підбадьорила горда гадка, що ось, мов, він зміг перемогти пересуди й начхати на думку загалу.

— А в вас усе диха веселощами, — сказала молодша Логвіновська, аби як-небудь повернути розмову в інакший бік. — Маєте й брата-шуткуна, що не дасть притужити й на хвилину, тай самі ви молоденькі, що тільки жити та веселитись. А от ми — старіємося...

Старшій Логвіновській не дуже припав до вподоби такий зворот розмови: вона бо зовсім не почувалась старою, ба знаходила навіть, що взагалі не в літах сила, а в тім, щоб усякими правдами й неправдами могли виглядати молодою. Надя це помітила.

— Ну, й не гріх вам себе обмовляти?! — суперечилась вона, тільки задля звичайности, бо сама думала, що десь певне з обох Логвіновських уже давно пісок сиплеться.

— Ні, ні, — кокетливо одмовляла Логвіновська, котра справді ще вірувала в свою вроду: — старіємось. А от ви, так процьвітаєте. Заміжжя, хоч і нещасливе, одмолодило вас так, що аж-аж-аж. Яка вам коса стала пишна!

Петрусь, що сидів був мовчки, бо щось його нудило, знов озвався:

— А! і ви зазначили, що в неї теперечки є

коса? То фальшива. Я й сам довідався допіру вчора, затого нехотячи, бо достеріг крізь дверну росколину, як вона її розчісувала на стільці. Отже передше я був усе дивувався, звідкіля їй виросла така куделя замість колишнього мишачого хвостика... (Ну, і на віщо я це говорю? — думав він: — це ж навіть не розумно...)

В тоні Петруся не чулось ані нотки злісної, а про те Мاسя почала непокоїтись, щоб і їй брат не вступнув чогось. Вона полапала прищик на лобі, чи не одгорнулось волосся.

— Ні, не нагортуй волосся ще більше, бо твого бутон-д'амура й так не видко, а як напустиш волосся низче, то косоокою зробишся, — сказав Петрусь півголосом, тільки таким півголосом, що геть усі почули.

Всі мовчали, бо всім було неякково. Надя з ненавистю дивилась на „нігіліста“, що сидів поруч неї....

— Надю!! Як бо ти болючо щипаєшся!! — розітнувся як стій скрик Петруся серед загальної тиші.

Щоб визволитися з цього нелюбого становища, гості почали прощатись. — Нам нема часу, ми до вас зайшли тільки по дорозі, а до того може й вам перебиваємо, може й вам ніколи, — одмовлялись вони, коли сестри Химченкові прохали їх погуляти ще.

— Що ви! які там перебивання, яке там нікольство, коли ми аж скучили сидіти на самоті, без ніякої роботи, — прохала Надя.

— Нащо ви не пускаєте mesdemoiselles Logvinovskі йти, куди вони мають діло? — встряг до мови Петрусь: — В їх є своє діло, тай у вас знов

своє. Адже в вас там, у ідальні, лежить ціла купа неплоєної білизни.

Мабуть, що його слова мали в собі дуже переконуючу силу, бо Логвіновські заразісінько одійшли.

По їх одході, сестри мокрим рядном накопались на брата. Він аж злякався, дивлячись, як їхні огрядні бюсти аж коливались од гніву. Старша сестра сердито вопіяла дужим контральтом, менча вигукувала докірливі слова дзвінким сопраном.

Петрусь одбив їх забіг покірливістю: він узяв дивитись на сестрів неремствуючим, невинним поглядом. Потім він вимовив свої виправдування: отже виходило, що він хтів зробити задля їх геть усе як найкращ.

— Твій bouton d'amour. Масю... — я ж сам бажав, щоб його не помітили, і навіть вдався до тебе тихим голосом. Сказав, що вам тра плоіти спідницю, — так усім же відомо, що ніяка робота не соромна. Що гості швидко одійшли, теж нема чого лаятись, бо вони вам тілки заважали. Коса, знов...

— Еге ж, еге! що ти, гидоте, за косу набрехав?!

— Яке ж там „набрехав“, коли я казав щиру правду! А в тім, Надю, тобі й бентежитись не було чого, бо ти ж не молодесенька дівчинка. Люде, такі завстаршки, як ти, не соромлячись носять перуки.

— Завстаршки такі, як я?! Хіба я стара?! Ах ти, безвусько паршивий!

— Ну, от! *ти* за це лаєшся! — одмовив брат, ніби гірко: — Я вже був певний, що ти далі-далі в черниці підеш, а ти, ось, у суєту вдаєшся... Як же що я й справді тебе скривдив, то згадай: Бог

зведів прощати кривди, ба навіть замість правої щоки настановити ще й ліву... — навчав сестру побожний брат.

— Я, от, татуньові пожаліюсь на тебе, бридкий хлопчисько! — нахвалялась сестра: — що ти там набрехав про косу!

Але так і не пожалілась, бо батько ще не знав, що в неї коса фальшива.

В сім'ї свара довго не триває. По якійсь годині Мася й Петрусь знов розмовляли, наче й не трапилось нічого. Петрусь сидів за одним кінцем й їв вишні, а Мася за другим гантувала рушник чорною та червоною заплоччю. Вона давно вже дала обітницю вишити в церкву рушник. Петрусь якось виражував, що з огляду на ту пильність, з якою Мася гантує, церква дочекається рушника на прийдешнє літо.

З кухні чуто було в ідальню, як *madame Khimtchenko* свариться з старою Килиною:

— Пішла в мою спальню за простирадлом тай перед дзеркалом розстоялась!... Перед дзеркалом!! Треба її пиці збавляти моє дзеркало!... (*Madame Khimtchenko* в ніякій школі не вчилась, фізичних законів не знала, отож їй здавалося, що дзеркало, од дивіння в його, мусить цєуватися).

Мася скучила й заснівала якийсь романс, повний високих віт.

— Голубко-Масю! — озвався брат чогось занадто медовою мовою: — в тебе голос хоч і не сильний, але... (Мася вже чекала комплімента)... але препоганий, — докінчив той. — Тим-то замовчи.

— Мамо! чого цей собакуватий в'язне? — плаксиво гукнула дівчина. Увійшла мама і Петруся не похвалила.

— Та ти не слухай того дурня, моя любочко. Що він тямить! — додала вона. — Аби ти знала, то в тебе голосок італьянський...

„Той дурень“ вибухнув сьміхом, бо знав, що його мама не то в Італії, ба навіть у губерні ніколи не була.

Мати вийшла. Мася вишивала — вишивала, потім кликнула:

— Кили-и-но!

Килина прийшла з кухні, та трохи забарилася. Руки її були умазані в тісто та борошно.

— Не докличешся тебе! — гнівно кричала Мася: — принеси міні води напиться!

— Ат! пані міні загадали мерщій діжу вимішувать, — неласкаво одгукнулась Килина тай швидче побігла в кухню.

— Принеси води!! бо битиму!! — кричала панночка. Зроду вона не була якась злючка, талез не здобула доброго виховання, як і загал повітових панночок, тай чинила часом не дуже гарні речі.

— Насьмілься-но! — без жартів і сердито гримнув брат: — тоді я тебе саму пошустрю гаразд. Яке ти маєш право бити її?! Чим вона гірша за тебе?

Мася трохи злякалась незвичайного голоса брата.

— Вона мужичка й наймичка, — сказала вона тихіш: -- тай як ти її можеш рівняти до мене?!

— Хоч би вона була й перемужичка, а ти ца-риха-розцариха, то й тоді не сьмієш битися. Але перше згадай, що таке ти сама!

— Вже ж не мужичка.

— Юридично достоту така сама мужичка, як і Килина, тілки трохи багатша. Чоловік Килинин

був якимсь чиновником; коли він помер, вона пішла по наймах. А наш батько: родивсь — у міщанстві, теперечки — дворянин „личный“. *) Тим-то я ще вчора тобі казав, що по законам Російської імперії ти не дворянка, а простісінька „гражданка“... себто щось ніби мужичка... Я теж мужик.

Мася почала скимлити. — Чого ти лашся? — казала вона, хлипаючи.

— А все винен Адам! — казав брат замість потішання: — якбицо він був дворянин або ж і князь, то ми геть усі були б тепер дворянського або князівського роду...

— Ще й дражниться!

Мася заплакала голосно. Увійшов батько, увійшла мати, увійшла Надя. Батько непривітно скривився, довідавшись, що син відновлює згадку про колишній простацький рід Химченків. Мати, учувши, що синаш нарікає хатніх мужиками, виявила на своєму обличчі несумнівний нахил до гістеріки.

— Ніколи не кажи про якихсь там „граждан“, — кисло вимовив батько: — я був сам хтів тобі про це запримітити. Бо ісправник каже міні сьогодні: „Чом це на вашім балконі вчора тілки й чувно було, що „гражданин“ та „гражданин“?!“

Тихгородський справник (місто, де жили Химченки, звалося Тихгородкою) давно вже накинув оком на Петруся, бо перечув, що він „нігіліст“. Він охотився навіть вчинити „нігілістові“ трус, тале ж боявся, щоб часом не скоїлось такої самої халепи, як і позаторік. Бо позаторік ісправник мав призру на одного студента, що загостив був на літо до Тихгородки, тай зробив йому трусеницю. Надбавни

*) Особистий, що його нащадки вже не дворяне.

між шпаргалками того студента давні грецькі extemporalia, шановний, але невчений Тихогородський Левко начеркав у протоколі: „Між инчим витрушено тров рукописів, писаних незрозумілими знаками, незвісно на якій мові“. Коли всеньке діло виявилось, було сьміхоти на цілу Тихогородку, а й з Києва прислали пильному справникові добру нотацію, нівроку. Через те він тепер був не такий скорий на рішучі міри, а поводивсь обережніш.

— Затям, сину, — казав старий Химченко далі, — що ми живемо не в республіці якійсь: „граждан“ навіть на язиці не повинно бути!

— Але ж, тату!... виправдувавсь Петрусь, не зовсім розуміючи, чого батько трівожиться: — Про „граждан“ я вчитав у „Сводъ законъ Россійской импері“...

— Ні, ні! тра з цім словом дуже стерегтися! — поважно запримітив тато тай пішов з кімнати. Почав розходитись і ввесь собор. Мати при цьому простогнала: „Порідня! син, що наймичка йому дорожча за матір!“... У старшої сестри, здавалось, на лиці було начертано: „Чого ж сподіватись од безвірного? Чого варт той, хто Бога одцуравсь?!“ І вона пішла в свою кімнату, до дзеркала, полагодити косу.

В йідальні знову zostалися Мася та Петрусь самі. Обидва вдавали, ніби не помічають один одного. Петро приніс газету й почав читати буцім дуже уважно. Часами він сильне драгував цікавість сестри, бо ледві чутно скрикував, немов би вчитав щось дуже гарне. Тільки ж Мася хтіла витримати характер, перемагала себе й ні про що не питалась.

Всіх помирив обід. Надя, в ролі хазяйки, насипаючи сун у тарілку брата, спиталася, чи він

любить курячу печінку. По обіді Петрусь, як звичне, для всіх нарвав вишень. І так-о всі помирились.

Сонце трошечки повечоріло. Менча сестра нагадала, що їй тра піти до крамниць. Вона вдалась до брата, щоб він її провів. Той, хоч і згоджувався, та казав, що піде не в черевиках, а неодмінно в своїх квітчастих туфлях. Насилу-насилу Мася одкилила його од того наміру. Пішли. Петрусь взяв гуркати палицею по барканах. Поназбігалась несчисленна сила собак: у вільнолюбивій Тихогородці на припові, натурально, їх не держать. Ціла тічка конвоювала Петруся та перетурбовану Масю аж до майдану. На майдані енергійний десяцький хвицьнуб Бровка каблуком у морду, вшкребнуб Рябка палицею по спині, мало ніг не перебив Сіркові і т. и., і т. и. Петрусь з надзвичайним зацікавленням приглядався до всіх оціх еволюцій; радіючи скандальчикові, він навіть зупинивсь і сперсь на ковінку, щоб вигідніш було дивитись на безплатний спектакль. Мася схопила його за руку тай одтягла геть. Вони увійшли до однієї жидівської крамниці, з вівскою: „Магазинъ галантирейныхъ товаровъ“. Швидко окинувши оком середину Хавиної крамниці, Петрусь одразу пересвідчивсь, що скромність була головною окрасою Хави: в її „магазині“ був не тільки чисто галантерейний крам, а й солоні гриби, цукерки, варення, вино, шрот і порох, окуляри, пенсне, сукно, шовк, газ і олива, шкляний посуд, книжки беллетристичні й научні (Хава була Тихогородським міністром просвіти), черевики, чобоття й усяке взуття взагалі, медикаменти, то що. Спитавши Масю собі модного капелюшика, пішла з братом до сусіднього покоїка приміряти покунку перед дзеркалом. Хава лишила їх на самоті, бо треба бу-

ло впорувати других покупців. Доки Маса вистоювалась перед дзеркалом, братік її витяг з кишені ключ тай почав пробувати, чи не одчинить він те бюро, що стояло в кімнаті.

— Боже мій!! — пошепки гукнула на нього сестра. — Що ти робиш?!

— Хочу одімкнути та подивитись, чи багацько грошей у Хава.

— Петре!!!

— А що ж бо такого? адже не вкравду, подивлюсь тілки.

— Кинь, любчику мій! кинь! — благала Маса: — надійде Хава, дак що їй у голову прийде?! Думатиме, що ти злодій!

— Хай думає.

— По всьому городу зватимуть тебе злодіякою!

— Хай звуть! а моя власна совість буде, про те, чиста, — спокійно одрікав Петро на одчайний шеніт сестри. Та на її щастя жаден з Петрових ключів не підійшов до бюрка.

Гірко мордувалась і каялась бідолашна Маса, доки була в крамниці, та мабуть чи не гіршеє каяття довелось їй зазнати тоді, коли вони вертались додому.

Серед вулиці стояла калюжа, а там, де малиб бути ходники, росло будяччя. Між будячінням була втоптана стежечка, та вузенька-превузенька. Двом людям було б важко йти по ній поруч, тим-то Петрусь пішов попереду, а Маса позаду. Напросто їх, в далечині, посувалась якась стара пиката панна. Петрусь обернувся назад до сестри й не дуже голосно пробубонів: „Диви-но: от так мазенка!“ На лихо, панна почула це; коли довелось їй розминатися с Петрусем, вона звисока, гордовито заглянула

в лице ненавидному хлопчині, задираючи кирпу генген у гору, тай незнарошна оступилась і шурхнула ногою в будяки. Розгнівана, вона промовила: „Невжежа мальчішка!“ Петрусь почував себе геть безвинним; щоб провчити панну, він за те вже навмишне натоптав їй ногу, — вона аж скрикнула. Дивлячись на всю гісторию, Маса кривилась, мов у агонії.

Та це ще не був кінець її мукам. На ганкові одного дому, в холодку, сиділо три знайомі панни. Маса привітно вклонилась їм, бо вони здалека осміхались до неї, і трохи спинила свою ходу. Петрусь, в чутку паннам, завважив сестрі по-малоруськи (хоч українофілом не був):

— Та ну, не длайся! ходім мерщій! Невже півгодини ходки тебе стомило?! Ти, бачу, така поворотниця, як ведмідь за горобцями.

Панни переглянулись між собою. Маса почервоніла й пішла швидче. Вдома вона лагодилась була покартати добре брата за всі його штуки взагалі, а за українську мову з осібна: „бо ще подумують, буцім у сімї нашій говорять по-мужицьки“. Та увагу їх обох одтягло щось инче: мати драматично сварилася з Килиною.

Чоловік Килини, дрібний чиновничок, вмер дуже рано. Потім помер і її батько, небагатий однопорець. По батькові на пайку Килини припадала була малесенька частка поля, та вона все те одступила братові, а сама пішла служити. Тепер її сновістили, що брат помер, а братова дуже запрохує її покинути службу в Химченків тай вертати до своїх, бо їм самим буде дуже сутужно обжнатися. Тільки ж Химченчиха ледві не скрутилася, почувши цю звістку, бо два тижні назад одійшла помічниця Ки-

лини, а тепер хоче одійти й остання наймичка, та ще й серед жнив до того.

— Оддайте мої півтора карбованця, тай пу- стіть мене, — прохала Килина спершу лагідно.

— Ні, ні! не дам! — кричала пані. — Петре! — вдалась вона до ввіходячого сина: — розсуди ти. Я їй саме недавно подарувала матері на плаття, а вона тепер одходить. Еге ж, я маю право не допла- тити їй грошей? або хай вона верне матерію! Ска- жи сам, по чистій совісті!

— Щоб не вкусити гріха, я можу сказати хі- ба ось що. Дарунок ви їй дали за минулу службу, а не за прийдешню, — рішив син. — Тепер, раю вам, зробіть оттак: оддайте їй півтора карбованця — це раз, а друге — дайте ще й який-небудь гости- нець на дорогу, бо вона, можу завірити, служила вам добре.

Килина аж повеселішала, мати обурилась.

— Який ласий на чужі ковбаси! Іди к бісу с твоїм судом! Тицьнув носа туди, куди його ніхто не просив! Не встрявай в не своє діло! — покрик- нула вона.

— Як-то „ніхто не просив“?! Треба, мамо, держатись логіки. Чи не ви ж самі сказали міні розсудити по чистій совісті? — дуже розумно міз- кував Петрусь.

Мати вже його не слухала, а спорилася з най- мичкою далі. Килина ще довгенько прохала своїх грошей, та нарешті мусіла стратити всяку споді- ванку, бо пані Химченкова приставала на єдине з двох: або верни подаровану матерію, або не дам півтора карбованця.

— Матері я вам не оддам, — заявила тоді Килина, — бо я за неї вам руку цілувала... Хіба

зробімо отак: поцілуйте ви мою руку, тоді верну...
І Килина простягла свою руку до панії.

— Чуєте?! — з гнівом сказала мати: — чуєш і ти, Петре?!

— Гм, мамо, я не можу й отямитись, — одві-
тив син глибокодумно: — це дуже цікавий світо-
гляд, це дуже важливий факт задля вивчення на-
родньої юриспруденції!... А ну, знаєте що: візьміть
та поцілуйте, — чи справді верне вона матерію?...
Цікавий світогляд! — задумливо повторив він.

Мати мовчки подивилась на синаша й, задля
несподіванки, навіть лайки не дібрала. Петрусь мав
серйозне обличчя.

-- Голубко-мамо! зробіть се! задля науки! —
умильно прохав він, без усяких сьмішків.

Голубка-мама скрутила здоровецьку дулю тай
тицьнула прихильникові науки по-під самісінький
ніс:

— Оце тобі за твої науки!... Дурний тебе піп
хрестив!... Масю, коли ти не бачила дурня несо-
світеного, то зирни на твого братіка.

Мася стоячи підперла рукою підборіддя й по-
чала дивитись на „братіка“. Той висолопив їй язика.
Вона плюнула й пішла з покою.

— Мабуть ти хочеш, Килино, щоб я тебе по-
била! — зговорила мати.

— Не радю вам, мамо, — знов вплутавсь у
розмову син: — я вчитав недавнечко в „Кієвля-
нині“^н, що одну даму в Києві засудили до арешту
на тиждень за те, що вона побила служанку... Ки-
лино, я тебе напоумлю, навпередки: якщо тебе яка
пані битиме, мерщій бігай до судді, — її посадовлять
у тюрму!

(Петрусь сказав велику новину, бо в богомсна-

сасмій Тихогородці ані пани, ані слуги не догадувались, що закони можуть заборонити кулачну розправу з службою).

Пані Химченкова сплеснула руками:

— Чому ти її навчаєш?! Проти матері!

— Бо не хочу, щоб моя мама за плетяними вікнами сиділа.

— Йй Бо', це другий тато! — плакалась мама: — це в тата ти навчивсь мене зневажати та заїдати!... Рихтик тато!

Петрусь тільки засьміявся, учувши слово „рихтик“, підхоплене десь на базарі од жидів, і змовк.

Після довгого змагання Килина поклала начхати на гроші та піти таки додому. Але, збираючи свої манатки, вона, потай усіх, на хвилину забігла до паніної спальні і на мент чогось заглянула до її постелі. Незабаром вона пішла до своєї Мизинівки.

Петрусь замисливсь і довго об чомусь гадав, а далі, понишпоривши в своїм портмонеті, зібрав якось півтора карбованця й побіг наздогон Килині.

Нагнав він її вже по-за гóродом, за мостом, тай доручив їй гроші. — Це казала оддати тобі мамуня! — пояснив він. Килина хтіла була вернутись, подякувати панії, але Петрусь спинив:

— Ні, ні, не йди! мама сказали, що тебе й на очі винести не можуть. Та ти не кривдься, бо як на правду, то мама добрі. А *тє* скоїлось лиш так якось...

— Ну, дай Бог і їм, і вам здоровьячка, — із слізми промовила порушена жінка: — як міні ці гроші в пригоді стануть! Не на розкіш я йду, а до сиріт на бідування... — Вона схопила руку панича й хтіла була поцілувати. Він швидко висмикнув ру-

ку, а намість того, сам порушений і застиданий, поцілував стару.

— Та от ще... — трохи соромляжо казала Килина: — прийміть, паничу, звідтіля... з маминого ліжка...

Вона ні в сих, ні в тих махнула рукою, сьпішливо попрощалася й пішла.

Хлопець, із споважнілим обличчям, вертав додому. Він не пішов на міст, пішов бережиною, по вузькій стежечці, що крутилась поміж надбережними лозами. Брів він, брів, коли вчув якісь голоси й спинився. Розмовляли дві жінці. С-по-за ліз ім не бачити було Петруся. Розмова велась про смотрителя тюрми, добре знайомого з сімьєю Химченків. Петрусь із балачки жінок швидко довідався, що той ввічливий кавалер, той зразок коректності та бонтонності в дамськім товаристві, гидко грабує арештантів. Вступаючи до тюрми, кожен арештант, по закону, передає йому всі свої гроші, та коли виходить на волю, то дістає назад уже менче, ніж скільки дав на сховок; ба навіть тому, в кого був якийсь злот, смотритель вхитрюється вернути тільки десять копійок.

Розмова здалась Петрові такою цікавою, що він притаїв духа й слухав далі. Баби забалакали про поліцію, про „помощника справника“, що його Петрусь досі бачив тільки в ролі привітної, талантної, люб'язної людини. Виходило, що „люб'язна людина“ не раз-у-раз бува такою.

— Казав міні чоловік, — повідала жінка, — про жида Мордка... знаєте? що йому недавнечко жінка померла та покинула шестерко дрібних жиденят... Ба то приключилась йому якась така халепа, що неодмінно випадало дати хабаря отим по-

ліцейським. Прийшов надзиратель, — Мордко постановив перед ім усі свої діти рядком тай каже: „Оце всенкі статки, що є в мене-голодраба... Та от є ще карбованець, остатній, — візьміть“. У хаті таке злидарство, таке, кажу вам, убожество, що надзиратель аж жахнувся. — „Цур тобі!“ говоре, „не хочу твоїх грошей! на ще й од мене карбованця“... А прийшов помічник справника — забрав і того карбованчика, що Мордко був мав, та й того, що дав надзиратель...

Під Петрусем незарошна захрупотіла суха гилячка. Жінки як стій усухли. Хлопець мусів рухати далі, перейшов проз їх, то й не чув більш нічогісінько. Але й те, про що він оце зараз довідався, було йому повинкою і схвилювало його. Він не хотів і вірити, що хабарювання має в Росні всі права горожаньства ще й досі.

Опинившись біля скель, де було вигідне місце задля купання, хлопець роздягся, скупався, переніс одіж на тогобічний беріг і подряпався у гору по скалах. На шпилі гори він припинився і став оглядати дуже мальовничий краєвид, який простелявся перед ім. Незабаром на його задуманім обличчі майнув осьміх.

Внизу видко йому було юрбу дівчат, що з веселим гомоном плюскались у ріці, на неглибокому місці. Аж от звідкілясь з'явився човник, а в човникові сидів парубчак. Йому неодмінно випадало пропливти коло дівчат. Жартухи задалегідь змовились перепинити пливця. Ледві човен в'їхав у середину їх, як вони з пустотливим гуком оточили його і слувались схопити руками весла. При саяві заходячого сонця голісінькі тіла дівоч аж виблискувались. Вони стояли в воді тільки по коліна, але не конфу-

зились ні трішечки. Не бентеживсь і парубчак, що сидів у човні, і весело одбивав дівчачі атаки на всіх пунктах.

— Аркадия! — осьміхаючись проказав Петрусь і почав спускатися з гори, щоб іти вже додому. Йому здавалося, що він собі вкоротить шлях, якщо піде навпрошки, через якийсь чужий город, засаджений kwasолею. З верхогірря йому бачити було, як два хлопчаки подались саме тудю, через перелаз. Петрусь пішов за іми назирцем.

Та ось на супротивлежному згіррю, поміж грядками, з'явилась висока жіноча постать. Петрусь зазначив, що вона виглядає якось по-античному, риси обличчя їй суворі й енергічні, на чолі сяє глибока дума, погляд орлячий. Вона зупинилась і мовчки згорнула руки: зовсім у позі римського оратора.

— Господа кавалери, хозяйскіє дѣті!... — промовила вона поволі, зробила павзу й хитнула головою велід отим двом „кавалерам“, що тепер прожогом дременули з города геть. Химченка вона ще не встигла постерегти.

— Ууу! Прасучі ви снни, щоб вас трясця задавила! хай вас чорти ухоплять! бодай ви виздихали та виказились!! — верескливо, дрібно, й без передаху затріскотіла Тихгородська римлянка: — а щоб вас камінем по шиці! Витолочили, собарники собарні, брѣуси отакі, мою kwasолею, свинчуки погані! Шибеники клятовані! бодай вас вивело на роздорожжя, бодай ви видубились, бодай вам болячка на шню, бодай вам колька в живіт, бодай...

Химченко без огляду назад тай хода! Він боявся, що гнів хазяйки проти хлопців окошиться на йому. Втікаючи, він довго ще чув за собою „бодай, бодай“... зичливої римлянки, що безконечником роз-

лягалось по повітрю. Він наглядно вшевнився, що в тібі жінки принаймні язикові мускули були на сіправжки античного складу, та що на красномовство не перевершив би її ані який Демостен, ані Цицерон з їхніми Філіпшиками.

Тимчасом вдома в Химченків скоїлася пригода. Пані Химченчиха завжди лягала спати пізно, а вставала дуже спозаранку. Щоб надолужити нічне неспання, вона трохи спочивала ще й у день та вечориню. Сьогодні вона наготовилася оце кластися вдруге, щоб поспати перед вечірнім чаєм, роздяглася, полізла на постіль — — — — —

— Хрусь! хрусь! — захрупотіло по-під нею, ледві вона бухнула в ліжко. Пані відчула, що впала вона на щось мокре, слизяве та холодне, і воно під нею тріпається. Їй здалось, що десь певне на ліжковій гадюка або принаймні жаби. Од жаху, вона з усії сили заверещала пробі.

Старий Химченко переглядав якісь папери разом із своїм племінником, котрий служив під його началом. Учувши гвалтування, вони обидва побігли на ратунок, та прудчіший племінник — попереду. Він стрімголов влинув в тьотину кімнату.

Перелякана тьотя, забувши, що вона в самісінській сороччині, хтіла була йому щось ісказати, коли соромливий небож сам жажнувся, що тьотя гола, ринув назад у двері тай збив з ніг дядю. Обидва гепнулись на поріг.

На одчайне рещетування Химченчихи прибігла ще й Маса з Надею. Вони якось напоумили маму, що треба нахопити на себе кохту й спідницю. Аж тоді всі сімьяне увійшли в мамину спальню й почали розглядати „гадюку“. Допевнились, що то не гадюка, а яйця, і страшенно дивували. Була ма-

ленька призра на Килину, чи не вона, бува, утнула цю штуку, алеж такому здогадові якось віри не йнялося. Всі правила теревені, оповіщали свої білш чи менч дотешні міркування.

— Навряд, щоб знесла їх тутечка сама курка, — розсудливо докинув мудрий небож. Ніхто не спечечавсь: всі очевидачки згоджувались із ним. Тільки ж через те поганий пустун не викрився.

У таку годину увійшов Петрусь і зачудувався, побачивши такий собор людей. Заглядивши жовтню на ліжкові, він зрозумів, у чому діло. Але ж, ніби не догадуючись, він хитнув головою, сунувся до постелі, понюхав простирядно... Всі дивились на його.

— Ні, — промовив він: — то яйця.

— А ти що думав? — цікаво спитала Мася.

— Та так... нічого... — повагом одрікав брат: — Бачу, жовті плями... ну, на простирядні... Але вже гаразд бачу, що то яйця...

Всі нехотячи осміхнулись. Мати, акц левчиха, накинупалась на сина й почала сваритись.

— Це ти, це ти сам підстроїв!! — кричала вона: — це ти!! — Вона розказала чоловікові „по щирій правді“, як син силував її поцілувати руку Килини та страхав, що сам потягне до тюрми власними руками. Батькові пригадалось, що вдіав йому сини вранці. При нагоді Мася й собі поскаржилась, що братік раз-у-раз глузує з її носа та зве бурульбашкою. Одна Надя (десь певне з добрости) змовчала про Петрусеві сьмішки з її коси.

— Петре! — суворо поклав тоді рішннець батько: — Тепер міні вже являється фактом, що

тобі була якась причина *) та тепер одніі клепки в голові не стає. Шануйся! Бо коли виявиться, що ти дісне збожевів, то я є тобою поводитимусь інакше, ніж досі!...

— Тату, — вдаючи безневинного, виправдувався син: — і чого це мама так на мене вгнівились? Я сказав лиш, що за биття челяді може вкарати сусець, а й ви не похвалите. А мама як крикнеть: „Ти рихтик тато!...“

Всі помовчали. Петрусь зітхнув і є печаловитим обличчям повільною ходою покинув кімнату. А шкода, що не зостався!

— Бачиш, що ти кажеш дітям! — докірливо промовив батько: — а я дурно вилаяв хлопця!... Затям, що при дітях не годиться казати про батьків ані слівця поганого.

Подружжя його росплакалось і образилось:

— Потурай! давай потачку! Вийдуть на таких душманів безмилосерпих, як і ти сам!...

Чоловік спанхнув.

— Так ти ж скажена баба!

— Йолоп ти мордатий! Свня погана! Мужик!

— Перекунка язиката! Це, десь певне, на базарі вивчили тебе даяться!... Сім кіп чортів тобі на голову, бабище!

— На тебе безголовья! -- одлаювалась жінка, на соблазн присутних.

Суируги плюнули один на одного тай поросходилсь. Бистроока Маєя нехотячи підсьміювалась. Надя, навпаки, кривила дуже поважне обличчя.

— А що він присуствуватий, дак се певне, — проказала вона до сестри. — І не дивниця: адже тією грещиною та латиною, що вчать по гімназиях, можна будь кого спантеличити.

*) „Причиною“ зветься все те, оі чого люде робляться „причинниками“ (Київщанськ. вираз.)

— Хіба такі важкі?

— А то ні? Оце як я йїхала з Вадесу, проти мене сиділо в вагоні двоє греків тай усе балакали по своїому. Я шість годин сиділа коло іх, а жадні-сїнького слова не второпала...

VI.

Була ясна, місячна ніч.

Петрусеві не спалося. Він, хоч уже був зовсім роздягся й ліг, тепер виліз із постелі і, в самій сорочці, вийшов у садок. Всі хатні давно вже спали. Хлопець самотою бродив по садку.

Він був смутний. Якась зануда важким тягарем лягла йому на серце. Совість мучила. Вся сьогоднішня днина докучною згадкою повставала перед Петром, і йому хтілось плакати.

— Чого я такий дурний? Чого я байдикую замість діло робити? Чого я до всіх налазю? — докоряв собі він. — Гидко! Мерзота!...

Згадуючи хатніх, він бачив іх тілки в сімпатичнім сьвітлі. — Чепляюсь до мамі, котра так опікується нами і цілий день працює. Пересьлідую Масю, а вона така добра, що й гнівитись на мене довго не вмів. Дражню Надю... крадькома підглядів її косу тай трублю на всі сторони, — це ж така огидлива поведінка, що я й сам мусів би її назвати „халуйською“, якби побачив у когось другого. А тата за віщо я сьогодні пошив у дурні?...

— Усіх, усіх перепросю взавтра... усіх, опроче тата, бо він почувает себе „старшим“ тай має власть... Старших не тра перепросювати, на-

віть дуже образивши, бо ще подумують, ніби я підлизуюсь. А всіх опрочих перепросю...

Тільки ж нудьга й після того не зникла: на серці було важко. Петрусь увійшов до альтанки, вшав навколінки, ліктями сперся об стілець, а підборіддям об долоні.

— Господи-Боже! Господи-Боже! Господи-Боже! — почав він молитись: — Прости мене й напуги! Дай міні снаги працювати гаразд, дай міні снаги зробитися путящою та чесною людиною... Учуй мене, Господи рідний!... учуй!!...

На скількись ментів Петрусь так і завмер. Йому було гарно. Сльози котилня з очей, та він почував, що це не гіркі, а одрадісні сльози. Він забув, де він. Йому примарилось, буцім він — на вечерні, у якомусь величньому храмі, та не в православному, а католицькому, середньовіковому. Готицькі зводи високо підносяться в гору. Орган тихо гуде якусь сумовиту, але невимовно солодку мелодію. Крізь тую музику чується лагідний, повний теплої віри голос патера: „Orate, fratres!#!...“

Далі храм почав набіратися конкретніщих, знайоміщих рис: перед Петром намалювалась церква, шкільна церква. Як стій він одекочив. Асоціація ідей зараз намалювала йому й директора з його сьвятецьким обличчям.

— Я молюся?! — з гнівом тупнувши ногою, засьміявсь Петрусь. — Ха-ха-ха! Куди я мотивсь? У порожняву, в оце-о місце! (Він тицьнув пальцем кудись у просторонь коло стілчика)... Ось, у цьому повітрі, в порожньому повітрі, я вхитривсь побачити Бога!...

— Ха-ха-ха! Мало-мало я не ступнув на йїдну дошку з директором! Не ставало ще тільки,

щоб я й пику скривив таку саму побожну, як і він... — „Передо мною, земним начальником, ви не сьмієте сператнєь синоюю об стіпу, а то ж перед самим Богом!“ згадались йому слова директора. — Гм! а десь певне той Бог дуже на мене прогнівивсь теперечки, що я оце моливсь йому в такім нетліже... без штанів навіть!... — іронічно подумав Петрусь.

Якесь несєвїдоме почуття було підказало йому, що директорський Бог не має нічого спільного с правдивим Богом: можна бути не атеїетом, хочби в директорового Бога й не вірувати. Але теє почуття майнуло дуже швидко, в глибу душі, і Петрусь не довго спинявєь над ім.

— Забобони! — сказав він доволі рішучо. — Замість молитви візьмєь-но я взавтра до роботи. Працюватиму з усії моці, вироблю євїтогляд, підготовлятимєь до корисної служби громаді... Що до Бога, то потроху само собою виясуєтьєь міні, чи є Він, чи нема... А од узавтрього — до роботи!

І він почуває, що себе не одурює: почуває, що взавтра загарливо візьме працювати.

С такими гадками парубчак виїшов з альтани. Та видко, що в переднєь повітньої ери свого життя йому судилось утнути ще ідну штуку, наскрізь просякляю духом того хаосу понять, який досі панував у його голові: Петрусь якєь підійшов до канави, що переділяла сад Химченків од сусіднього, тай миттє набігла йому в голову чудернацька гадка.

— Такої ясної ночі хоч голки збирай, — подумалось йому. — Он на вишнях кожну ягідку бачити... А чи не піти б міні красти вишень на городі Буркевички?!

Якбищо у власному садкові Химченків не було такої сили вишень, то Петрові в голову либонь

не забрів би такий кумедний рішпинець. Отже тепер піддратовувала його іменно та обставина, що це буде не просто крадіж задля здобичі (на таку він не пішов би), а крадіж з „ідеї“. Правда, що йому самому був цей мотив не зовсім ясним.

— „Крадіж“. — Що таке „крадіж“?! Пересуд! Бо і „власність“ є пересуд... Я б безпечно міг нарвати вишень у нашім саду вдосталь, та не хочу: піду красти, бо власности нема...

— Виймають? — думалось йому також: — Не виймуть, бо я миттю втічу. А хоч би й справді схопили, то якого батька горе? Що ославлять на всеньку Тихгородку? чхаю я на всеньку Тихгородку!... Злодюжкою однаково не назвуть, бо всі знають, що наш вишник — найбільший мабуть чи не на цілий гóрод. Нарікатимуть нігілістом? — бай- дуже міні до того!

І він, як був, ув одній сорочці, пірнув через рів у чужий садок.

Саадій каже: „Ез ебри сїлаг баред аби сенд —
З чорної хмари лється ясний дощ“.

В юлі 1890.

Сирота Захарко.

(Посвята націоналова націоналам).

Був початок вересня. Сонце вже сіло. На дворі вже було змерком.

Іван Петрович Присташ прийїхав з полковання і привіз багацько пташок — маленьства та дробу. Зупинившись у пекарні, він узяв їх викладати на стіл ідну за одною, загадуючи наймичкам обскубити свою здобич.

— Та це-ж самісінькі горобенята та посьмітюшки! — заявила наймичка Оксана. За цеє вона здобула од покривдженого пана назвиско „дури несосьвітеної“ і „хохлуші“.

— Не тямить розпізнати перепелиць! — додав господар іс пересердям. Справді бо між тими п'янацятяма пташками було й де-кілки несумнівних перепелиць.

Подивилась на пташню й пані Присташева, та на біду не могла тих перепелиць одразу вглядіти. — І чи варто йїздити по горобці аж за місто, коли цього добра є вдосталь і на нашім городі! — докірливо сказала вона. Угніваному чоловікові нічого більше не зоставалося, як грукнути дверима

тай піти до покоїв. — Попоходила б із мов, дак побачили б ми, чи багатоб ти повстрелювала! — мовчки вже міркував він: — гада, що аби вийшов, так на тебе вже й летить нечисленна сила дичини!

Почалося скубання вбитих... (нехай буде з гречки мак!) перенелиць. В пекарні, круг великого стола згуртувалися і пані Присташиха, і вьюнка наймичка Явдоха. і її заклятий ворог — хлопчик-наймит Захарко, — всі обскубували птиць од пір'я, тілки Оксана доіла корову в сінях. Сюди припхавсь і панич Присташенко, ще не одіїхавший з літніх канікул у Київ, хоч давно вже був час. Він був українофілом і тепер у літку етнографував, себто записував, коли траплялось, пісень. Як і слід правдивому сучасному українолюбцеві, Присташенко передовсім ледві-ледві міг зложити якесь довшеє речення по українськи, а друге — він мав достоту таке саме докладне знаття народньої поезії, як і мови. Через те він пісень записував найзвіснійші, але дуже втішався своєю старанністю і сподівався видати їх у світ окремим збірником. Тепер оце він прийшов у кухню, щоби знов поназаписувати пісень од дівок, і примостився з олівцем кінець столу.

— Ой Господи, треба їм тих пісень! — казала Явдоха — та я ніякієньких уже білше не знаю.

— Тай я не знаю, — одмовлялася й сонлива Оксана з сіней.

— То скажіть міні весільних, — вирохував Олесь (так він звався) — адже ж не скажете білше, що тепер піст, бо вже ж тая спасівка давно одійшла.

Дівчата знов чогось манірилися. Вплуталась пані:

— Далися тобі ті пісні! На якого ката вони тобі? Іди бо геть! твоїм записуванням ти дівчат тіки од роботи одтягаєш. Вони й раді патякати, плескати язиком, а не робити!

— Ну, ви вже, мамо, таке ляпнете, як у қалюжу! Вам і в ночі десь тілки й привиджується, що грошева втеря та дівчаче лінування! А тїм дівчатам вже й просвітньої години нема. (Це він сказав не через те, що буцім справді журился наймичками, а попросту, аби доікти матері). — А знов от про пісні: сказав би я вам, нащо вони, але якже перше я вам витолкую, що таке етнографія?...

— Ну як тут не бути прихильником жіночої емансипації та освіти, коли маєш таку ідіотку матір?! — міркував він тихесенько, маючи досаду на серці та надувся, мов миша на крупу. А матері й ні гадки! Вона спокійнесенько слухала, як син щось там мимрить. Далі й він ущух.

— Оксано, не спи! — гукнула Присташиха на дівку, котра, здається, таки й задрімала, доючи корову.

Збігло скількись мінут. Панич сидів іє кселим обличчям, далі почав прохати пісень у Захарка. Той раз-у-раз ворогував із дівчатами, через те насубір йїм навмисне згодивсь і зачав розказкою диктувати якусь пісню. Матері Олесевої понабігали зморшки на лобі, але вона вже мовчала. Опроче Захарко не залишав і скубання.

— Ну паничу, от пишїть:

„Ой на горі, на горі
„Чабан вівці зганяє“.

А тепер присьпівують:

„Шинди-булинди,
„Шинди-кулубанди,

„Наші почеканди,
„Босої команди.
„Ром-бом-бом!“

Панич писав, а Явдоху щось ніби муляло, вона не могла всидіти: на ві думку ніякісінького приспіву до цієї пісьні не треба було. Тільки опасаючись сердитої панії, вона вдержувалась од спіркі.

— Ну, гарних він пісень навчить — півголом, буцім до себе самої сказала таки вона, коли їй далі вже була не видержка.

Захар виразисто подивився на неї.

— Чисть перепеличок, а не одривайсь од роботи — поважно вимовив він. — Що то вже я тісі жінки не люблю, так і сказати не можна! — додав він знов ніби зовсім серйозно: — я таки й не знаю, чи душа в їх, чи так собі пара. Ну, от хоч би в Явдохи....

— Ой, мондрій! — нищечком зашипіла Явдоха, злісно дивлячись на Захара своїми сіренькими очицями, що він їх завжди звав „мишачими“. Хлопчак вдав, буцім він не то нічого не чує, ба й самої дівчини не бачить. Він зневажно почав дивитися на йїї ніс таким поглядом, що ніби хтів сказати: „я тебе не бачу. Я навіть не помічаю, чи то ти сидиш, чи, може, там порожнє місце“.

— Ну паничу, тепер далі:

„Чабан вівці зганяє

„Та на хлопців гукає“.

Далі знову: „Шинди-кулинди“.

Явдоха знов ледві всиділа, щоб не цибнути на своїм стілці, — так сягне свербів йїй язик, бо ж той бридкий Захарко глибоко вразив ві естетичний смак.

Записавши скілкись пісьнів, Олесь пішов до

шахви в кімнату, вернувся з здоровецьким шматком паляниці і дав хлопцеві.

— Ну, ну, гааарно! нічого казаать! — верескливо зачала Анна Михайлівна, із жахом здіймаючи руки догори. — Дак це ти може раз-у-раз годував їх булкою за тіі невірніі сьпіви? А я їй не знаала! Давай зараз назад! — накинулась вона на Захара і простягла руку, щоб одібрати, талеж метикуватий хлопчина вже одразу догадався зобгати хліб своїми брудними пальцями.

— Оце таке продіється на сьвіті! — плачучи казала далі пані. — Чи бачив хто по цілім сьвіті безталанніщу за мене?! Я гірко працюю, а синаш усе цвиндрить та роздає! Мати почала пхикати. — Хутко вже по миру підем!

Присташі були не такі то й бідні, але Анна Михайлівна була собі скупенька.

— Давать білий хліб за мужицькі пісьні! — скимлила вона. — Та я б тобі задурно наговорила їх повен міх!

— Верзете ка'зна що! — нетерпеливо одказав син. — Я боюся, що в вас вимова не щиро народня! (Сам він, як і його батько, говорив по російськи, то й боявся, що це зробило певний вплив на мову матері).

Мати цього не зрозуміла. Почалися охи, стогнання. Олесь наговорив їй багато зухвалостів і одійшов з кухні.

Розлігшись на своєму ліжкові, він задумався. Од пісень його гадка перелинула в загалі до українофільства. Які щасливі студенти! — снувало в його голові — вони вже можуть попасти під нагляд поліції за свої ідеї, а міні... міні ще цілий рік зостається до університету! — Олесь не хтів

сам себе гаразд розібрати і просто признатися, чѐ-рез що це нагляд поліції має бути таким любим, а суть була в тому, що „политическая неблагонаде-жность“ здавалась йому патентом на розум, бо, мо-вляли: „За мною назирають, бояться, що я вчиню що небудь небезпечно для цілої держави, значця, я не аби яка штука!“ Небезпечний за-для істновання держави панич зітхнув, повернувся на другий бік і марив далі.

— Пагана кацашя!... (Олесь сам думав певне що по російській...) Ах! От так гарна гадка прий-шла міні!

Pierwsze „ka“
Drugie zwierz
W kupę zbierz —
Będzie zwierz.

— А що, як би цю польську загадку про ка-цана переложити по вкраїнськи та й послати до „Київської Старини“, начеб то записану „з народніх уст?“ Чудово!... Або ще ось що буде гаразд: за-мість „прошав ні за цанову душу“ казати: „прошав ні за кацашову душу?“

Од складання „народніх“ загадок та прислівійів вольна, крилата дума понесла патріота до дальших мїркувань.

— Можна буде додати свої пояснення до цих-о фактів народньої самосьвідомости, а на той рік, ко-ли я вже буду членом студенцької громади, прочи-тати як реферат. Закінчити ж можна буде ну хоч так: „Панове, товариство! Бачите, що народ дійшов до самопізнання, горнімось же й ми до ріднього...“ гм, гм... „очага...“ гм! як же буде „очаг“ по мало-руськи?... — Олесь напружував усю свою тямку.—

Ах! та „припічок“ же! Закінчу з одушевленням: „Горнімся до рідного припічка!“

Далі Олесь рішав дуже важне питання: як повинен зватися володар будучої малоруської монархії? чи гетьман, чи король? рішав чимало й інших пекучих національних справ.. А в той час у кухні наш панич-етнограф міг би почути теж цікаві речі.

Спершу всі сиділи мовчки, плохенько; тілки Захар плямавав та чвякав, жуючи забрудняну його пальцями паляницю та вислухуючи од пані намість присмаки різні підсолоджуючі уваги про те, який непростенний гріх є пажерливість. Нарешті він упяť взявся скубти птахів.

— А, хирющий горобець! Як його постріляно! ледві скубти можна! — почав він через кілька хвилин, бо був дуже слабкий на язик, і ніякі гримання Анни Михайлівни не могли одзвичаїти його од балакучости. — От кажуть, що геть усяку звірину сотворив Бог. Панич казали, що й гадюка Боже сотворіння. Але ж нащо було Богові гаддя создавати? Адже ж Бог, кажуть, добрий? — Філософував хлопець. — Невжеж і гадюччя создав Бог?

— А певне що Бог — одказала трошки нерішучо пані, що й сама не гаразд тямилла в правилах віри.

— Гм, дак і якуюсь там мишу создав Бог?

— А то ж? — сказала вона рішлїше.

— Отак! став би Бог займатися таким дрантям, як миша!

Пані побожно похилитала головою.

— Дивїть-но на його! — зговорила вона. — Ну, якщо миша не од Бога, то звідкіля ж?

— Звідкіля!... А сама собою родилася — розумував Захарко.

— Розумний, як Беркові штани! Дурню, дурню, дурню! — тричі вилаяла юного „дарвініста“ пані. Захарко трішечки сторопів.

— Оксано, не спи! — несподівано проказав він повчаючим тоном, щоб одвернути од себе загальну увагу. Оксана таки справді прочнулася та швидче почала справуватися біля корови. Всі за-сміялися.

— І завіщо це панич йому булки давали? — зачала Явдоха, зрадівши, що ось уже пані вгамувалася й не приказує всім мовчати: — звідкілясь узяв те „шинди-кулинди!“ Ажеж то зовсім инча пісьня!

— І що ти тямиш! — Хлопець обміряв її величним поглядом од голови до ніг. — Наші хлопці переробили теперечки саме так, як я кажу.

Явдоха насмішкувато перекривила його:

— Неші хлепці!... Та якже вони сьміють перероблювати, коли треба сьпівати не так?!

— Ба сьміють! Аджеж хтось перший видумав цю пісню, а за ним і всі почали сьпівати так, як він. А тепер от наші хлопці захтіли та й переробили, а за нами пехай і другі отак само сьпівують! Отож і ти гляди міні, одтепер не сьмій сьпівати ціві пісьні без „шинди-кулинди!“ — суворо додав хлопчак.

Явдоха уся глибоко обурилася.

— А дулю ваші хлопці тямлять! Ще й ваші хлопці пісьні складатимуть?

— Чому ж би ні? Вже ж бо хлопці завжди розумніші за дівчат!

Явдоха, що очевидячки дуже дбала про славу дівчачого роду, силне цім покривдилася.

— А тьху на твою голову! бий тебе коцюба!... Хлопці розумніщі? А певне, що розумніщі — то дівчата.

— Ба хлопці!

— Ба дівчата!! Пані, хто?

Звісно, Присташиха рішила на користь дівкам. Явдоха торжествувала й ликувала. Із сіней сонним голосом озвалася й Оксана.

— А що? бач, що дівчата!

Захаркові не випадало споритися с панією, досада його окошилася на Оксані.

— „Бац, со дівцата!“ І вона шмарката лізе до балачки! Он би подумала, що сором — доіти йідну корову аж цілу годину! — Захар казав цев сьміливо, бо знав, що за такі рчі пані на його не нагрима.

— Тю-тю на тебе! Яке тутечки тобі діло? Ти ще міні не пані!

— Оксано! не спи! — рішучим тоном, не терплячим сперечань, гука невгомний наглядач Захар.

Знов усі сидять мовчуком. Тільки й чути шелест, як вискубуються пірїночки з пташок. Мовчанку перериває не хто, як Захарко.

— Ой у полі Явдохала

Вона хлопців полохала.

Треба, мати, рубля дати,

Щоб Явдоху сполахати, —

журливо мугиче він під ніс.

— А ти Захар-балабан, на капусті сидів, усі черви пойів! — одгризається Явдоха.

— Ба брешеш. „Захар“ не прикладно, то тільки

„Іван“ — балабан... А ти от Явдохала, низька як курдупель, а Оксана — така поворотниця, як ведьмідь.

— Це якийсь оглашенний — сваряться дівки.

— Оглашенний? А от я за оглашеного нагадав химерну казочку. Було ото два чорти...

— Бариню, чи ви йому позволяєте, щоб він у вечері черкав?!

— Кажеш, Явдосою, неможна? — через лад ласкавенько озвався Захар... — Було два чорти... гм... два чорти... І один с тих чортів... гм, гм... Сто чортів тобі, Явдосою, в потилицю... — монотонно мимрив хлопець.

— Та не черкай! — гукнула й Анна Михайлівна: — черкав у вечері, в хаті, перед іконами!...

— А хіба тим окнам що зробиться з того?

— Єйбогу, ти якийсь присуєвуватий! *) — крикнула пані — потягне тебе колись чортяка в пекло!

— А може того пекла й овсі нема? Хто бачив те пекло? — спитав ся хлопець дозгогу, як перський поет Хейям.

— Дивіть який надлюка! — скрикнула Присташиха. Явдоха та Оксана теж вставили при цій нагоді по якомусь компліментові. Захар був радніший іще диспутовати на цю тему, але пані звеліла заразсінько стулити губу.

Захарко посупився.

— Та я вже мовчу, нічого не кажу.

— Ото ненавидю я тієї Озірянської мови! — заявила Явдоха. (Вона та Оксана були родом із села Неморожа, а Захар з Озірної. Ці обидва села

*) причинний.

зато́го сумі́жні). — В їх яко́сь по куме́дному го-
ворять, бо все „ка́жу, но́сю, люблю, зане́сла, про-
па́де!“ По їхньому́ не „схоти́ли“, але „захти́ли“.

Хлопець знов гордо озирнув усеньку Явдоху.

— Аби ти знала, то в нас говорять краще за вас. „Ка́жу“ лучче, ніж „кажу“, бо от хоч би така гугнива, як ти, замість „кажу“ верзтиме про „козу“. А он у вас кожне слово починають з „А“. „Чи зроби́в ти цеє?“ — „А зроби́в“. — „Ходив ти туди?“ — „А ходив“. — „Чи напасла ти корови? — „А напасла“. (Захар перекривлював дуже тоненьким голосом). Я із рік прожив у Неморожі, то й сам трохи не звик отакечки говорити... Та й не тямлять, що то за „лопата“, бо по їхньому́ не „лопата“, а „копаниця“!

Явдох а аж скипіла.

— Аби ти знав...

— А напасла! — тонесенько, глумливим тоном одвічав Захар.

— Та слухай-бо! Копаниця...

— А напасла!

— Йій Богу, це якийся скажений! У нас у Неморожі...

— А на-па-сла! — Хлопець, дратуючись, вишкірив проти неї свої зуби, щоб тим гірше дошкулити дівчині.

— Тьху, тьху, на твою голову! А бий тебе коцюба та ще й га! — сердилася Явдох, що Захарко не дає їй і словом похопитися.

— А непесле!

— Ото ще дурень несосьвітений! Це всі Озеряне такі божевільні.

— Ач! та то ж у вас у Неморожі самісінькі дурні! Косметика ти погана! — (Остатнє слово За-

хар недавно учув од іїдного школярика, що пас вівці недалеко Присташевих корів та все читав знайдений десь папірець од мила).

— Сам ти косматий пелех! А в вас в Озірній самісінькі злодії! Бо, ей Богу, пані, в їх нікаторої праведної людини нема.

— Ех ти, химичеськая лабораторія! Дак у вас же заразом і дурні, й злодіяки, тай село ваше якесь бридке та паскудне.

Явдоха од злости аж давилася:

— Ууу, невірний! Мазепа! Тадже сам став наш чого варт!

— Велика моція — ставок! Якбищо в нас захтіли, то був би в Озірній кращій став од вашого... А ти косметіка!

— И-и-и, гидоте нечестивий! Та в нас і став, і... і людей більше!

— Більше не людей, а злодіїв, — ніби спокійно завважав хлопець, вдаючи, що слова Явдошині йому не допікають, хоч кулаки його так і стискалися. Але Явдосі чаша терпцю набігла вщерть.

— Дак тиж сам злодій!! — з лютостью прошипіла вона. — Хіба ти не хвалився, що крав груші в Поштарів?

— Дак тиж злодійка! — і собі підняв голос Захар. — А що я груші крав, то це нікчемниця: я їх із городу не вносив, а там само й іззів. Значця, це не гріх.. Ти от настояща злодійка... Та якбищо дівчата ходили не в спідницях, а в штанях, то вже досіб жаднісінького овощу по чужих городах не зісталосся... Злодійка!

— Батько твій!

— То твій батько, бо в мене й нема!... Та

твій батько навіть не то злодій, але... але... переводчик!

— А твій батько був... Явдоха не тямилла вже що й вигадати.

Анна Михайлівна побачила потребу нагримати на обох.

— Що-що, а батьків чіпати не сьлід, — казала вона: — зайідайтесь у двох, а батьків не приплутуйте.

— Чому-ж, як батьків, то вже й не можна? — бубонів Захар. Пані з виразом жаху на обличчі звела очі до неба (чи то, пак, до стелі) і сплеснула в долоні.

— От шибеник! — тілки й промовила вона до доморідного ліберала й вольнодумця.

Якось мова не ліпилася. Вже й Оксана обробилася й сіла до патрання „перепеличок“ (вониж і горобці), коли це завела розмову пані. — Що то робе теперечки Грицько? — сказала вона і далі зачала оповідати, хто то такий Грицько. А в тім, Захар і так знав. Це був наймит у Присташів, що спершу вкрав у їх і здав якомусь переводчикові кожух і ярочу свитину, а незабаром і сам одійшов од помістя та при розставанні все казав: „Дивіться ж добре, чи не беру чого з собою, бо потім ще може там щось пропаде, а на мене звернуть!“ Було це в літку, і ніхто зараз не кинувся зімової одежі. Пісьля вже доміркувалися, в чому діло, та ба! ніякого доказу нема.

— Оце так, правдивий злодій, — ніби с похвалою скінчила пані.

— Ну, дівчата, сьогодні вам панич нічого не читав, то зможете заравіще повкладатися та більше виспатись, — сказала нарешті вона. Панич дуже

часто примусював Явдоху з Оксаною та Захарка допізна слухати Шевченка та Марка-Вовчка. Це він робив од щирого серця, почував себе морально задоволеним і цілком не звертав уваги, що взавтра дівчатам треба дуже зарані вставати).

Оксана збрала вечерю, бо птахів уже попорали. Анна Михайлівна налагодилася йти до себе в покої, але щось нагадала...

— Глядіть же, дівки, — звернула вона до дівчат: — Захаркові вечері не давайте: його вже панич нагодували. І не вартися дати хоч крихту!

— Та яж тим шматочком не зайівся, — плоненько сперечався Захар.

— Не моє діло! — Вона одійшла.

Захар zostався без вечері.

Повкладалися спати. Йідна дівка лягла на топчані, друга — на долівці, Захарко — на печі (бо вона ввечері була холодная). Голодний живіт дрович його, в серці здіймалося зло й проти пані, й проти дівок. Він не міг заснути.

— Защо на світі щастя самим панам? — роілося в його голові. — Защо от наш панич гарно вдягнений, нічого не робе, їсть смашно і вволю, а міні не так? Онде Бог... мишу создав своїми руками, а людей одних зробив панами, а других мугирями! Одні напійють, а такий як я, мусить усе чисте терпіти, бо змістять і проженуть!...

Захаркові було 15 год.

— Нема Божої правди на світі!... Грамоти тра вчитись, кажуть люде, то й вийдеш на пана. Воно й шкода, що я не письменний: був би лекший хліб, був би я десь за писаря, або що... Але знову й це по якому продіється? кому менче роботи, той

живе в роскошах, а хто більше працює, той, бі-
дніший!...

Захаркова гадка не гамувалася. Йому згадало
ся оповідання Присташихи за Грицька і за кожух.
Теперечки вчинок Грицьків здавався йому зовсім
оправданим:

— От же чужі овці можна йісти, дак чоґо ж
не можна взяти кожуха?

Йому ввижалося обличчя Присташихи при ро-
сказуванні за ярочу свиту і кожух. Вона навіть і
не жалкує за ними, бо що значить за-для неї якась
там кожушина?! А що, якби й міні вкрасти кожу-
ха в пані? яж знаю, де там у коморі він лежить!...
Спершу хлопцеві стало аж страшно свої гадки, але
швидко він з нею обговтався — обувся, і вона по-
чала неодвязно муляти хлопчака. Він не міг за-
снути, а все тілки міркував, як поступити в цім
ділі. Того кожуха він би продав, натомість купив
би теплу свитину, а решту грошей оддав би матері
до схоронення. Тоді можна булоб пожити через
время вдома, на селі, де вже він стільки год не
жив. З пупьяночку сирота Захарко поневірявся по
наймах, затого ніколи не бачучи неньки: то він
наймався за чередника і пас вівці або корови, не
вважаючи на будь-яку снеку, будь-яку неґоду; то
він наймався вичищувати од гною подвіря і виво-
зити гній на степок, по-за місто, абож ліпити з кі-
зьяків кирнич на топливо; ставав він і до корби:
був у науці в шевця, од якого втік через його по-
водіннє, ще й ледві не спалив його... Хлопець був
дотесний, кебетний; життя силувалося приґолом-
шити, затукати його; хлопець несвідомо протесту-
вав та своїм дитинячим аналізом старався розкласти

життєві умови. Хто зна, що вийшлоб із його в бiльше сприяючій обстанові!

Ледві ледві він заснув: кожух усе стояв хлопцеві перед очима та принажував-принажував. А й у ві сні літав той кожух перед хлопцем: коло коміра було видно якесь шкуратяне обличчя, воно сьміялося та реготало, а довбезні рукави простягалися до Захара, доскотали, дровичили та били по носі.

Захарко найнявся до Присташів, щоб пасти корів (чи „коровів“, як казав він своєю Озірянською мовою); Присташиха їх тримала аж пятеро за-для набілу. Рано-пораненько він одгонив свою череду на степок, або, як от теперечки, на стерню, о півдні пригонив до дому, щоб корів видоїли, а сам обідав; потім знов до заходу сонця був з ними в полі. Хоч не солодке було таке заняття серед літньої спеки, але ця самота та одиноцтво було дуже Захарові до вподоби.

Другого дня, коли він устав і був ладнався гнати корови, пані оголосила, що сьгодні хай жене корови Явдоха, а Захар мусить ізробити дещицю в хазяйстві. Хлопець зморщився, бо вже тямив, що буде дуже важко справуватись.

Оправді, Присташиха не дала йому дурно згаювати час. Коли Захарко начистив картоплі, посік м'ясо на котлети та попорав инчі роботи Явдошині, звелено було йому носити воду з криниці. Скількись годин він усе тягав воду, аж поки насипав дві великі діжки. А на дворі тим часом стояла осіння юга. Страшенно палючий вітер подихав з півдня; він хоч ледві-ледві віяв, але спирав дихання. Земля, що вже давно од жару та безвіддя порешалася, тепер уся була буцим розжарена і сама дихала немов би вогнем. Ціле небо було не голубе, а жовто-сіре,

бо дрібная-дрібнесенькая порохня-курява геть оповила його: той пил не рушався, як приміром у бурю, але висів у повітрі зтого недвижно і набивався у гніздрі за кожним подихом. Сонце світило каламутними, рудими проміннями, пекло та смалило без пощаду.

Захар увесь істомився, доки понаносив води. Він сів припочити в сінях, де було доволі холодно. Але пані не дала посидіти.

— Ах, я й забула! — скрикнула вона: — добре, що нагадала! Коровам на сьогодні вже малясу не стане! Треба тобі, Захарку, побігти мерщій до сахарні та привезти його з дві відрі. Агов, мерщій!

Захарко взяв одмовлятися, що, мовляв, через лад натомився. Пані вгнівилася.

— Ти роби діло, коли найнявся! — гукнула вона суворо. — Найнявся — продався! Ох, я бачу тілки, що знов доведецця бариніві одхвиськати тебе ремінцем за неслухняність.

— Та цеж хіба мов діло? — одвітував Захар несміливо. — Яж найнявся корови пасти, а ви за ті самі три карбованці хочете, щоб я й воду тягав і маліс возив, і геть чисто все робив.

Присташиха ще білше розсердилася. Вона почала лаяти хлопчину за таку „зухвалу“ мову.

— Можеш і геть йти, дармойіде! — крикнула вона на кінці, — я тебе не дёржу! Якщо служиш, то роби все, що звелять хазяї, а не подобається тобі в нас, то й не треба: іди к усім чортам! Наб'є тебе пан, як сьлід, на дорогу, тай викине на шлях, мов те паршиве цуценя. Таких, як ти, скільки завгодно: по три за цибулю!

Захарко посупувало слухав панію. Він добре

тямив, що Присташиха без труда знайде собі другого пастуха, та що за ті самі мізерні гроші кожен мусітиме робити їй і те, про що не домовлявся. — „Іди геть!“ — добре то казати! А кудиж ійти? — Захарко тямив, що роботу він собі нашукав не одразу, та й однаково, другі хазяї теж не будуть кращими: всіх їх одним миром мазано!

Хлопець підвівся, мовчки поодшукував відра, поклав на возика та й потяг його, щоби привезти медісу. До сахарні була добра промашка, — Захар ледві ноги волік. Й усей час злоба не кидала його; він не міг міркувати як сьлід, розумом, а тільки відчував душею якусь кривду. Учораšní гадки плуталися з новітніми.

— Здається, чогож би? я працюю, роблю, пани дають за те гроші. Значця, дають не задурно, а за можж таки, за мої труда! А тим часом вони думають, що милостину якусь міні подають! Думають, що це вони ласку міні роблять, коли дозволяють працювати на їх!... А до того вони ще сьміють глузувати з мене, знущатися надо мною!... Через що це так, Боже?!...

— Я домовився тіки пасти, на мене накидають й инакшу роботу, а я не сьмію ані слова сказати! Бо куди ж міні подітнися, коли я роботи не матиму?... Гай-гай!... Та ще вони й платять, скільки самц захтять, і робити велять, скільки захтять!..

Білше-менче коло такої теми кублилися гадки в голові Захара. Навіть не можна сказати „гадки“: він виразно не висловив собі нічого, він сам себе не розбірав гаразд, а скоріш тільки відчував усе це. Захар сповнився немощної злоби проти паньства.

Привіз він медісу. Явѡха пригнала корови на південь і почала кепкувати з його „похнюпої пики“.

На єї здивування Захарко мовчав і не одвітував. Зараз пообідали. Хлопцеві ледві ложка до роту лізла, голова боліла, скеміла, ноги були мовби підтяті.

— Захарко! — залунав десь на подвірю голос панича. Захар вийшов на двір. На паньському танкові стояв Олесь і щось тримав у руці. До його хлопець ішов сьміливіще і привітніш.

— Що вам, паничу? — спитався він.

— От що, Захаре: візьми оцього семигривеника *) та бігай до бровару за пивом. В горлі міні така згага та жадоба... Та хутчій бо!

Захарко не простягав руки за грішми і топтався на однім місці:

— Ох паничу! бачите, яка юга!... Я так потимився, міні так жарко... — шутколиво-жалісним тоном тяг він.

Панич похмарнів. — Ні, з цім народом не можна заходити в зносини, -- подумав він: — зараз стає за панібрата і слухняність трате!

— То бі жарко?! — грубо спитав він. — Ба колиж і міні жарко. — Панич знаходив цей аргумент зовсім пересьвідчаючим.

— Дак ви, паничу, води напийтеся. Бо єй-Богу, і нога не поволочеться йти: з моці вибився!

Олесь спалахнув. Захарові слова він прийняв за посьміх із себе і обурився. Гнів пройняв його серце. Несподівано навіть собі самому він кинувся на хлопця, трешенув за груди, а потім з розмаху вліпив по щоці.

— Ти не забивайся, а помні, с кем говоріш! хамская рожа! — люто примовляв він. Од зла панич геть забув, що тутечки сьлід би вилятися цю

*) 20 копійок.

українськи, щиро-народними виразами. (Хто зна, можеж би патріотичну лайку Захаркові прийняти було би смачніш?!). Він хтів іще раз луснути хлопця по обличчю і... і зупинився, схаменувся.

— Це той самий наш панич?! — гадав Захар, прибитий і приголомшений несподіванкою. — Це той самий панич, що в наших піснях кохається та вам книжки чита?! — Він очамрів, уся голова ходором заходила. Була йідна мить, що він хтів ударити панича, але вдержався...

— Давайте гроші, піду за пивом, — вдавсь він понурим, безнадійним голосом до Олеся, що стояв наче стовп і немов прикинів на місці.

А Олень і сам був очамрів та весь поколів. Хлопчаків голос вивів його з одубіння.

— Не треба! — тремтячим тоном гукнув він. — Погань мерзена! — вилаявсь він нащось ізнов (ну, але вже по-українській!) із слізи в голосі, і швидкою ходю пішов він до господи.

Уся оця подія скоїлася в де-кілки ментів.

Одійшовши од хлопця, Олень хутко попрямував до своєї кімнати. Поривисто він зачинив двері на защіпку і зупинивсь.

— Боже-ж мій, Боже! — зашопотів він одчайно: — Що це я наробив!

Сльози пирснули йому з очей. З гіркими риданнями він повалився перед іконою навколішки і вдарив поклону.

— Зглянься на мене, Милосерний! — благав Олень пошепки і знов клав поклони. Скількись минут він тільки стогнав та повторяв „Боже, Боже!“, не можучи молитися звязно. Сором, що він оце побив Захара, кидав його щоки в полонінь і викликав

нові ридання. Він дер на собі волосся та бивсь у груди.

В кімнаті вікна були позапінані. Сонце сюди не досягало, тут віяла прохолода. Олесь нарешті трохи вгомонився і почав у загалі згадувати за свою грішність. — Я оце не постував цього року! — споминалося йому. — Я до церкви вже із місяць не ходю! — виринала нова роспучлива думка. Олесь із слізми згадував усе цеє, і заразсінько обрікся одпостувати один тиждень теперечки та не оминати жадної служби божої.

Він узяв у руки молитвенника й розгорнув, щоб нашукать моленіє Богородиці. — Всепітая Діво! рятуй мене! — помолився він: — не лиши мене царствія небесного! Моли за мене Сина Твого! — І Олесь палко взяв читати канон, не минаючи ніже титли, ніже тії коми. За півгодини він скінчив. Молитва та віра підкріпили і підбадьорили його душу, сповнили її умиленням. Хлопець з одрадою і полекшою згорнув молитовник, поцілував його й поклав на місце.

— Боже, Боже! — вже с тихою, лагідною радістю шептав він, походяючи по кімнаті — Слава Тобі, Йеусе, що Ти дав нам сьвіт істини!... Ох, які були нещасливі філософи грецькі! Вони й бажали, жаждали істини, та не мали євангелії, не мали божественного слова Твого. Вони складали свої теорії, а все таки мали непевність, сумніви!... А ми — (Олесь із щирою вдячністю перехрестився) — ми маємо слово самого Бога, не маєм сумнівів!...

Хлопець задумався об мудрості й величі Божій, об призначенню чоловіка.

— Допіру я відчуваю, як сьлід, усю справедливість слів катехізіса: „Людина сотворена для

того, щоби славословити Бога і в цьому знаходити своє блаженство"... Та й яке блаженство! О, чи є вище щастя од славословлення Тебе!...

— Хвалим Тя, благословим Тя, кланяєм Ти ся, славословим Тя, благодарим Тя великія ради слави Твоя! — восторженно засьпівав він.

— І чи можнаж сумніватися, що Ти є?! Які ви мізерні, безвірники! Які ви нещасливі, бо незрячі! Як міні шкода вас!... Лицемери! погляньте сюди!...

З цім-о вдохновенним патосом Олесь підійшов до вікна, одтулив запону і подивився на сад. І дерева, покриті овочами, і трава-мурава, і квіти артонії, що гордо пишнілися своїм цвітом, — все нагадувало йому про Сотворителя.

— Ты єсь! природи чин вѣщает,
Гласит мое мнѣ сердце то,
Меня мой разум убѣждает,
Ты єсь!...

— задумливо казав він. — Ты єсь!...

— Творец! покритому мнѣ тьмою
Простри премудрости лучи
И, что угодно пред Тобою,
Всегда творити научи!
И, на Твою взирая тварь,
Хвалят Тебя, безсмертный Царь!

І Олесь помовчав скілкись хвили, всенький перейнявшись любовю до Бога.

— Слава Тобі, Господи, за той рай, який Ти нам даєш на землі! — палко проказав він, ще раз простелився на долу перед іконою та так і закам'янів-застиг у солодкім релігійнім екстазі, в німій рбзмові душі з Богом.

А що тим часом робив Захар? Дурний хлопець

не знав, не відав, що панич уже покався перед Богом. Щока йому так само пашіла, а в серці ще гірше клекотіла ворожнеча проти паньства... Захар уже не повернувся дообідувати, йому не хтілося стрічати людського ока; він пішов на город, знайшов місце в кущах і сів там. Чимало він просидів отакечки, тупо вдивляючись у землю. Жаднісінької слези не просипав він: він немов скамянів чи задрімав. Хлопець вже овсі забув за себе, його гадка сьлідила за листячком куща, стежила мурашку, що цнеться вгору по листю, траву, що росте при корінню кущів. За себе було йому наче байдуже. Він забув про панів, про Олеся, забув про всі кривди. В голові йому шуміло, в вухах гуло...

— Ось де він! — почувлося біля його. То був пан Присташ. — Його шукають по всіх усяодах, а він собі любісінько сливи краде!... — Пан витяг Захара за вухо. — Скільки я разів був наказував тобі, щоб ти не гурт залицявся до садовини?! — приговорював пан, сіпаючи його за вухо. — Скільки? ну?... Овоців ціх ти рвати не сьмії! Чу-єш мі-ні?!... — Він погнав Захара до хати, де йому завдали нову роботу.

Але хлопець уже доміркувався до чогось. Ледві вдалося йому вийти на двір, як він заразісінько махнув на сіновал: до повітки, на горище, де було складяно сіно. Там він пролежав аж до ночі, лютячись на всенький сьвіт. Ціі ночі він поклав неодмінно втікти й забрать із собою кожуха.

Була вже глупа північ, коли Захарко виліз із своєї засідки. Спершу він з даху зоглядів подвір'я, далі поліз по горищу, аж доки не опинився над коморою. Тут він розсунув дошки, спустився у низ; намацавши кожуха, він драпнувся і витяг його на

гору. Але довелося йому лізти вниз удруге, бо то він був витяг не відомий кожух, а „дубльонок“ пана. З обома речами спустився Захар по драбині з покрівлі на подвіря і вагався, що робити, бо дубльонок не був увіходив в його первісний план; на кожух він почував ніби якесь право, а на цеє — ні. Хлопець кинув його в куткові на подвірні, і йому аж на серці полекшало.

Жадна собака не гавкнула на його, звичайно, як на свого хатнього! Захар безборонно вийшов із двору і незабаром ошинився за містом, на полі. Почало благословлятися вже на сьвіт Божий, коли він наблизився до свого села. І тут уперве найшла в голову хлопцеву гадка: щож робити с кожухом? Просто нести до дому не випадало. Захар теперечки зміркував, що він уже зветься злодієм, а кожух — то крадіж, — мати не прийнялаб. Досі хлопчина прямо був пересвідчений, що йому взяти того кожуха було треба; досі він не почував ніякісінького каяття, бо, мовляв, паньським добром, не заробляним від їх самих, покористуватися не гріх, аж ось допіру в його серце втиснулася боять і наче докори совісті.

Він надумався піти до шинькаря Юдка. (Певне, що номінально той шиньк належав не до жида, а до мужика). Ось Захарко грюкнув у віконце в шиньку, котрий, треба сказати, стояв на белебні, на одшибі од селянських хат. Вийшов Юдко.

— Куци в мене кожуха, — силувано вимовив Захар, усей червоний.

— Це крадене? — спитав жид.

— Це... егеж... я взяв.. Ти купуєш...

— Крадене, значця? — хитро перепитав Юдко і щось метикував. — Ні, я не передержую, — ска-

зав він накінці. — Іди собі куди хоч, шукай переводчика де-інде... — Він пішов до хати.

Захар, увесь потеряний, не знав, що діяти. Він помізкував, помізкував та й пішов до сусіднього луку.

А Юдко вийшов знов із хати, зійшов на сугорок та глядів, куди це попростує хлопець.

В господі Присташів іще вчора запримітили, що нема Захара, але великої ваги цьому не придали: грошей він не перебрав, навпаки, — ще йому дещо припадало.

Другого дня Явдоха йдучи до повітки по дрова, знайшла кинутий хлопцем дубльопок і радіючи принесла Анні Михайлівні, в певній надії, що це діло є ворога Захарка. Зараз микнулися сюди-туди тай кинулися, що кожуха немає. До обіду незручно було щось учинити, але після обід пані найняла підводу, запрохала й Олеся поїхати разом, щоб усе таки був чоловік з нею, та й покатила до Озірної.

Ось вони вже підїхали й до тієї Озірної. По шляху йшли два якісь парубчакки. Пані їх зупинила, щоб розпитатися, чи не знають вони, де тут сидить і як зветься удова, що в неї син на ймення Захар. Ті трохи поміркували.

— А! та цеж Бениха-Оберемчиха! — догадавсь один... — Ну пані, до неї повозкою вам не підїхати, бо приїзд туди дуже кешський...

— Чувш, Олександрє? не забудьже: „Хведоренчиха“... — звернула Анна Михайлівна до сина.

Той засьміявся: — Оберемчиха, мамо, а не Хведоренчиха!

— Все йднако! — усьміхнулась і мати. — Ти памятай лиш...

— Якщо приїзд до неї поганий, то йїдьмо на

зборню, — рішила пані і розпиталась у хлопців шляху туди. Пойіхали.

Мінут через пять Олесь ніби з заклопотаним обличчям іскрикнув:

— Ой, мамунцю, я й забув, як тая вдовиця зветься!...

— Хведоренчиха б то, чи що? — нерішучо сказала вона. Олесь весело реготався. Мати й собі.

Візник зупинився перед великою хатою з російською вивіскою: „Расправа“. А по простому вона звалася „зборня“. Поки пані поясняла сторожеві, що тра прикликати старосту *), Олесь, стоячи в сі-нечках, цікаво оглядав будинок та зазиравав в усі двері. Вліворуч ішли двері в самую зборню, де об-суджуються всякі сільські справи. Напросто була „холодна“ задля накараних: темна, малесенька ко-мірка без вікна. Двері праворуч вели до школи; це було зробляне мабуть чи не с певною педагогічною метою: наглядно впоювати дітям огиду до всяких злочиньств та страх супроти „властей предержанщих“.

Припхався староста й вислухав справу. То був високий, огрядний мужик, повний почуття своєї ветійности. С панією він говорив по-російські і справді, доволі добре, хіба що намість „прихожу к ней“ казав: „приходю к ней“. Заразісінько він вирядив посланця за Захаром.

— Хай вернецця міні кожух, будьте певні, що я вже вам подякую, — пообіцялася Присташиха.

Доки ще привели хлопця, прийшла до старости йідна жінка й узяла балакати з йім про якусь спіршу балку, де сіно дуже хороше; тую балку судці в городі оце теперечки либонь уже напевне присудять йій, дак от після того йій буде треба,

*) „Війт“ по галицькому.

мовляла, ще й якоїсь помочі од старости. Олесь, учувши слово „судці“, миттю витяг свою памятну книжочку, щоб зазначити собі таке гарне, але досі невідоме йому українське слово. Та й далі, поки жінка оповідала, він усе начеркував олівцем і другі слова, яких вона вжила, та страшенно радів, що сьогодні взнав стільки гарних щиронародніх виразів. Десь тая щось таке постерегла, бо з недовірою усе скидала оком на його. Олесево формене гімназіяльне пальто теж чимало єї бентежило; тим-то вона якось не насмілювалась прилюдно оддати старості пляшку горілки, яку вона принесла в гостинець йому, і все тримала по-під полюю. Нарешті вона поставила пляшку на лавці і одійшла.

Побачили в вікно, що ведуть Захара. Всі повиходили на ганок. Хлопець удавав спокійного і звичайнесьенько вклонився панам.

— Ну, Захаре, — почала пані, — а чогож це ти втік од нас?

— Одійшов, бо дуже важко в вас служити.

— Ну а деж кожух?

— Який кожух?! — Захарко прикидався здивованим.

— О так пак! Який?! він не тямє! — розсерджена говорила Присташева. Захар уперто все товк, що про ніякий кожух не зна, не віда.

— Так не можна, тра струсити йїх хату! — вдалася пані до старости.

— В хаті нічого не буде, — одвітив той чоловік, що ходив по хлопця. — Матері його вже два дні не ма в дома, хата зачиняна. Хлопчака я знайшов на призьбі.

— Чи скажеш-бо, куди сховав? — суворо спитав староста. Захар стояв на своїм. — Ну, так у

холодну його, аж поки не признається! — звелів той.

Захар пополотнів і перелякався. Холодна ввижалась йому чимсь дуже страховинним.

— Я скажу, скажу!... — залепетав він, ісполахавшись.

Він розказав, що кожух лежить у кущах поблизу Неморожа. Проїхати туди було неможна, — доводилося знов піти Гаврилові с хлопцем.

— Тепер він, може, хоче втікти, а я ж із їм не збіжу. Треба йому руці звязати.

Він скрутив Захарові руки віжками і пустив наперед себе, мов шкапу. Стрічні люде цікаво оглядали їх обох. Захар похнюпився і, себе не тямлючи од цієї ганьби, поспішав вийти з села та мерщій опинитися коло спованки. Але там горобаха тілки ойкнув: він був захоронив кожуха по-під посохлим листям, але тепер були тамечки самі купи порозгортаного листя, а білше нічого.

Діло було просте. Юдко сьлідив з пригорка, куди попрямує Захар, та й послав назирцем за їм свого сина Шльому. Той оборудував справу.

Довелося вернути до паніі без нічого, але вона не хтіла вірити заприсяганням хлопчаківим і казала, що він дурить. Треба було спробувати останнього способу — биття. Староста пристав на теє. Захара повели за-для ексекуції до зборні, а Присташі вдвох лишилися на ганкові.

— Мамо!! — пошепки, стрівожено взяв казати син. — Що ви коїте?! Хібаж можна самовільно битись різками? Здається, є закон забороняючий тілесні карі!! Треба було в матері його снитатися, а то ще вийдуть прикрості...

— Та втихомирся бо!... Оце Господню кару прийняла я, що поїхала с тобою! краще було самій

йіхать! — невдоволено одвітувала пані. — Прикрості вийдуть? Ач! Хоч би й був отакій закон, як ти кажеш, так хіба ж і справник і другі не наші добрі знакомі?...

— Ой! ой-ой-ой!! — раптово перервав єї мову крик катованого хлопця. — Ой!... ой!... Ій Богу мойному, не знаю!... Не знаааю! Матінко моя, голу-бонько моя, єй Богу, не знаю!... Ой!!! Господи ж, Боже мій милий, анічогі-і-і-сінько не знаю!... Ооой!!!... — роздираючим душу голосом кричав Захар.

Олесь був дуже чуйний і нервовий.

— Мамо, звеліть перестати, — прохав він.

— Йій Богу, наче йому два годи! Хіба кожух дуринця, грошей не коштував?

Крики Захарові розітнулися ще дужче. Панич іздрігнув ся.

— Так йідьмо, мамо, мерщій звідсіля!

— Одчспись ти од мене! — гримнула пані. — Як же тут щось ізробити опроче як биттям?!

— Та не об тому, я, мамо, говорю: проти того, щоб накарати хлопця я нічого не маю, — прохав із слізми Олесь. — Про мене, хай собі його бьють, хай навіть забьють до смерти, коли того треба, алеж аби я, аби я того не чув!... Мамо! Мамо! слухайте, як кричить!... — збентежено лепетав бідолаха... — Йідьмо, бо міні всеньку взавтрішню днину нерви будуть не в порядку! Пожалійте мене!... У вас зовсім немає людського чуття!! — закінчив він тремтячим од схвилювання голосом.

О, жорстока мати! О, добряго паничу! Бідні твої нервоньки!

А крики Захарові все хриплішали та хриплішали. Вже він не верещав, а тілко стогнав.

— Ма...мо!... Не...неч...ко!... Господи Боже!...

Нічогісінько... не... знаю!... — уривчато линуло до паньських вух зпосеред глухих ридань.

Пані вже повірила, що справді хтось забрав того кожуха із схованки, і гукнула перестати. Вона хтіла тільки ще дві слові зговорити хлопцеві.

Вивели його. Він мав такий замучений вид, що чутливий Олесь одвернувся, шкодуючи своїх бідолашних нервів. Захарко жалісно стогнав.

— Ну, Захаре, — незлобиво, дуже лагідно зговорила Анна Михайлівна: — хай уже тебе Господь правосудний судить і карає, а я прощаю. — Вона кротко махнула рукою. — Я прощаю!... — і вона на хвилину зупинилася, все чекаючи, що зворушений єї добростю хлопець обцілує їй руки. Та дарма! Захар був очевидячки геть нерозкаяний!

— Тільки ж ти повинен міні виказати товаришів, бо напевне тебе хтось призводив, — сказала пані далі.

— Мене... ні...хто... не при...зводив..., хлипаючи одвітував цей поганець-злодій.

— І не кажи, бо не повірю!... Викажи тих, що дали тобі призвід!

Хлопець з лютістю та ненавистю підвів очі на пані.

— Ви мене призводили!... Бо ви... бо ви мене кривдили! — перериваючи слова риданнями, сказав він... — Ви ж міні розказали й за Грицька... Та ще... — (тут він перестав плакати)... — та ще паннич... Вони міні читали отого Шевченка та казочку за „Ледащицю“, та...

Він обвів поглядом Присташиху й Присташенка і затулив обличчя руками.

Паньство обурилося. — Це міні наука на будуче! — подумав Олесь: — не гурт завдавайсь із

хамлом! Ти йому читаєш про абстрактні типи Марка-Вовчка, а він розуміє конкретно та зараз прикладає до себе самого, почина гнути кирну!...

— Дак ти ще й ось як замість подяки! — грізно покликнула на Захара Анна Михайлівна. — Ні, лебедику! побачиш же, що буде!... — Вона добула карбованця з кашука і дала старості. — Це вам за труда. Але ви ще його допильнуйте в холодній до взавтрього, а взавтра за ним пришлють з города: вже я добуся того, що він хоч із місяць посиде в тюрмі!... Вже буду я не я, якщо не випрохаю посадовити його в вежу!...

Ось вони вже й поїхали-потарахкотіли. Обидва сиділи понуро. Синові захтілося жартом одігнати нервове роздражнення.

— А як, мамо, зветься його мати? — хитренько усміхаючись, запитав він.

— Іди-бо геть! знайшов час шуткувати! — сердито одказала мама, що їй теж чомусь було не зовсім сумирно на серці.

Олесь образившись напудрився, мов сич на сову, і глибоко заринув у свої думи.

— Що це я за безталанний! — жахався він на думці. — Що це за паскудні нерви міні! Яка-ясь там дрібниця, ну, от хочби крики того поганця — геть збудоражили й розтрясли чисто всю мою нервову систему... Ні, ні! треба таки буде трохи погоїтися, бо далєбі, од тих нервів можна ще й збожеволіти... Неодмінно прочитаю Крафт-Ебінга: може там знайду пораду... А то чи не спробувати цього от способу: піти подивитися скількись разів на секцію трупу? Може цим робом я загартую себе хоч трошки. Хіба!...

— Он, мовляють инчі: „несправедливо, що одні

верстви суспільнотти гірко роблять, а другі тільки годуються їх працею!⁴ Але ж чому не зважуть, скільки муки моральної доводиться вкусити нам, інтелігентам? Хіба ж простому мужикові відомі наші нервові розстрої?!... Мужик: страждає тільки на тіло, а ми на душу, ну, невже-ж не нам тяжче?!... Я доневиюся, що це природно існує такий поділ між людьми: простолудин постачає хліба й собі, й нам, а ми одтерплюєм і власні душевні муки, і ще й його частку. Значця, виходить те на те, і кривди нікому нема!... Та от, приміром, у справі заборони нашої мови — хто більше страждає? чи ми, чи мужики?! Бо чи ж мужики тямлять вагу національності?...

Так міркував Пристащенко і вже був почав потроху гамуватися, аж ось його бездольним нервам трапилася нова спокуса.

По шляху чвалало стадо овець. Кучер з розгону перейїхав одно ягнятко. Пастушки підняли гембіль-репет; візник одляювався, обвинуваючи їх самих. Олесь углядів тую бідну животинку, що так жалісливо мекала. Щоб позбутися халепи, візник хутко погнав коні і миттю одлинув од стада. Але Олесеві вже була не видержка: ще й тоді, коли по заслuzі карали Захара, він був уболівав усією душею, а тепер роздушене, мекаюче безвинне сотворіння певне що не могло зникнути з його уяви. Паннич ніби ввічі бачив біднятко, ніби над вухом вчував він його стогнання. В кінці кінців сльози рікою ринули йому з очей.

— Все ви, мамо, винні! — ридуючи казав він: — не могли звеліти звощикові йїхати тихіше! Тепер міні й сьогодні, й усеньке взавтра геть збавляне, — докоряв він хлипаючи.

Справді, мекаюче ягнятко ввижалося цієї ночі добрячому молодому українолюбцеві навіть уві сні!

Ну, а що ж із Захаром? Взавтра його заберуть у город та й засудять у тюрму. Тамечки він познайомиться з досвідченими арештантами, там він знайде собі призвід і вчителів, там він пізнає спасенну стежку...

Рідна моя Україно, розшарпаний мій краю!
колиж тобі розвидниться?

Коли вже зазоріє сьвітло правди, і Захарові, і цій невченій пані, і цьому вченому паничеві-українолюбцеві? Коли? коли?!...

Узяв жартувати, а слізки кінчаю...

Чи-ж винен я, Боже?

Я хтів би радіти, я хтів би сьміятись,

Дак серце не може:

Брати у неволі, — радіти не може

Те серце химерне.

Почне воно сьміхом, почне воно жартом,

На тугу-ж ізверне.

Москва, 1891 року, 17 априля.

Виривки з мемуарів одного старого гріховоди.

Матеріяли для діагнозу *psychopathiae sexualis*.

Останніми часами мене серйозно почина бентежити гадка: чи не збожеволів я часом? Бо де ж таки! нудьга, тай ще безпричинна нудьга, не кидає мене навіть на хвилину, — на старости-літах розпочался докори совісти.

Щоб трошечки себе погоїти, я оде вхопився за науку. Та за яку науку! за порівнюючу філологію! Я пообгортавсь тепер усякими словарями: і латинськими, і грецькими, і слав'янськими, і німецькими, і прочая, і прочая. Заразом студіюю твори Маркса Мюллера, Ренана, Уїтні, довідуюся, звідкіля пішла мова людська. Доки сидиш за цім-о ділом, доти забуваєш геть за все лихо, ба забуваєш навіть про всеньке сучасне життя взагалі. Отже ж одірвись од книжки на одну-однісіньку мить, — знов мучить нудьга. Хоч би, от, і зараз: читать я втомився, мусів припинитись, а нудьга мене й схопила тай давить, давить!...

Та це якась пекуча зануда! пече, не фігурально кажучи, а таки насправжки, вогнем! Я часто

навіть завдаю собі питання: „та чи правда тому, що я страждаю морально? чи справді слабує в мене дух? Бо, може, це попросту фізично болить і горить моє серце, моя плоть і кров?!“

О-о-о-ох!... Тай чого ж воно ние! Чого ж міні так тоскно! Хіба ж я не знаю, що всі душевні болі нелогічні, нелогічні, тричі нелогічні?! Я, от, цілосіньке моє життя був егоїстом, еге ж, егоїстом, егоїстом, — тілки ж, питаю, чи варто тепер сумувати об цьому? Логіка, сувора логіка каже, що не варто. А докори од совісти мене, про те, гризуть! Через віщо?! Звідки вони?!... Логіко! прийди ж до мене знов на підмогу! Розуме! вгамуй мене!

Бога (або, як каже де-хто: „ідеалів“, або взагалі трансцендентальної області —) нема, — в це я твердо вірю... (Чи твердо?! еге ж, твердо, твердо!)... Душа не безсмертна, ніякої кари або нагороди їй немає, вмерши ми всі тілки зогниємо в землі, зогниємо безслідно. Звідси випливає мораль, що на землі треба жити так, як кому підказує його чуття. Моє чуття казало міні: „будь егоїстом“, — я й був. Я думаю, що й кожен атеїст мусить бути егоїстом, скоро обладує здоровою логікою. Правда, в життю частенько трапляється навпаки: от, соціалістами (себто альтруїстами) бувають дуже часто атеїсти. Але такі атеїсти страшенно непосльідовні, бо хіба ж логіка дозволить тому, хто в будуче життя не вірить, страждати ціле сьогосьвітнє життя, борючись за щастя чуже?

II.

Я написав оці рядки так, як міні диктував мій розум. Тале ж, іздається, швидко мій розум мене

покине, я увірую в Бога й міркуватиму вже не по такому. В Бога ж я увірую через те, що муки тієї „совісти“ стають аж нестерпучими і наводять на безглузде питання: „Якщо існують душевні муки, докори совісти, яких і логіка прогнати не може, то мабуть чи не існує щось вище над чоловіка?“ Подумаєш отак, тай чуєш спокушаючий голос: „Увіруй, що Бог є, покайся, помолись Йому, то й оздоровіє душа твоя“...

О! я вже передчуваю, чим скінчиться всеняк ця спокуса. Скоїться котресь із двох: або я з одчаю сам собі смерть заподію, або... або зможу якось признати, що я ціле життя був мерзеним грішником, тай заходюсь молитися, умилятися душею, плакати о грѣсѣхъ. Коли міні поталанить отакечки себе затуманити, то я, звісно, вже не нудитимусь. Теперечки, доки ще, я сам себе свідомий: теперечки, доки ще, я тямлю, що молитвування є псіхопатічне явище. Еге ж, псіхопатічне, бо це наркоз. Один, скоро засумує, наркотізує себе вином, другий — гашішем, третій — молитвою. Але, хоч тепер я це добре знаю, міні здається, що в скорості я про все позабуваю, сам вдамся до молитвування, а як міні пощастить викликати нею сльози умилення, то увірую, що Бог єсть.

А, може, Він таки справді є? — ???

Ой! О-о-о-ой!

Не боли, не боли, мов серце! І хто се тебе стискує наче кліщима? Хто се тебе шарпає в усі боки? Хто тебе, біднятко, коле, наче голками? Хто? хто?? Невже Бог?

.....

III.

Ось я тільки що був підбіг до дзеркала тай по-зирнув на свою пику. Я сподівався, що коли я себе побачу в дзеркалі, то чи не стане міні соромно хоч себе самого. Аж ні: соромно не стало, а болючіше стало. Щось немов ножем мене різнуло, як я углядів своє зморщене обличчя. Яке ж воно тепер бридке та погане!

„Бридке та погане“. То ж бо то й є! Ось де сидить причина мойому зденервуванню! Я себе одурювать не хочу, то й сміливо констатую факт: всі мої „докори од совісти“ ховають своє джерело в тій обставині, що спаскудніло моє обличчя.

Обличчя... Обличчя — найперший фактор людського життя. Вся діяльність людська обусловлюється тим, яке хто має обличчя: чи погане, чи гарне. Бо через обличчеву красу або некрасу збільшуються або зменчуються шанси на кохання.

Кохання... Що таке кохання? Відома річ, що кохання — то найсильніша життєва підойма. А чому ж вона найсильніша? — Чому? а пофілософуймо трохи на цю тему тай внясьнімо собі, що́ таке є кохання.

Чоловік є животина, тай тільки животина (адже ж душі в його, я поки що вірю, нема). Найвищими його втіхами, значця, повинні бути зьвірячі, а вже ж поміж зьвірячими втіхами вищої не може бути над coitus, над акт спарування. Вищої немає. Вино обридне, гарні страви обриднуть, coitus не обридне. Не обридне, бо його піддержує сама натура. Полові інстинкти — це такі, що раз-у-раз людо та солодко припікають людину та нагадують про

себе. О! щоб coitus та обрид?! Ніколи в світі не обридне!

Та можна зробити coitus ще смачнішим. Треба лиш додати йому всяких присмак. Coitus, заправлений присмаками, зветься коханням.

Це річ дуже проста.

Я частенько нагадую собі два російські переклади одного й того самого Гейневого віршу, що ілюструють мою думку. Ось один („Полянта и Марія“):

В кого бы лучше мнѣ влюбиться?

Вѣдь обѣ милы, мать и дочь :

Одна как день прекрасна лѣтній,

Другая ж сладостна, как ночь.

Одна прозрачной бѣлизною

К небесным радостям манит,

А взор другой, безопасно томный,

Отвѣтной нѣгою блеснит.

Так вол, меж двух кошен с травою,

Забыв про голод, полн затѣй,

Стоит и думает, какая

Из них послаще и вкуснѣй.

Це, бачте, найчистіші, поетичні любовці, 96-ої проби. А от другий переклад :

Дочка очень аппетитна,

Очень, знаете, „того“.

Но и маменька вѣдь тоже

Очень, очень ничего.

За которую ж приняться?

В затрудненьи я большим,

Ну, вот точно мой савраска

Между двух кулей с овсом.

Оце вже всякий зватиме половим роздраженням. Але ж очевидна річ, що й у переднішому вір-

ші висловлено ту саму ідею, тільки що словами не тими самими. Хто має хоч крішечку тверезого глузду, той зрозуміє, що слова „coitus“ та „кохання“ можна брати як синонімічні.

Встановивши цю тезу, переходимо до ролі, яку грає обличчя. В кого воно гарне, той має найкращі, найпевніші шанси на кохання. А що діяти тому, в кого вроди нема? Організм його пнеється до кохання, та бридкої пикі ніхто любити не може. Виходить, треба підніматись на інакші способи. Якщо негарная людина має непорожню голову, то обертає всю свою пильність на розумування, на розумове звершенствування: осьде джерело, звідки йде наука. Коли ж невродливий чоловік до того й не вельми розумний, то він вдається до способів знов інакших: вигадує собі „моральність“ і „неморальність“, починає опікуватися всенькою людською, бідаками, харпаками, стає проповідником вселюдської рівності та братерства, — одно слово, стає альтруїстом; за наших часів такі люде поняли моду ставати соціялістами. Супроти полових інстинктів як наука, так і всякі соціялізми мають чималу вагу. „А тому слідують пункти“:

1) І розумом, і альтруїзмом можна часом зацікавити дівку так само, як і вродою.

2) Кому ж на кохання нема сподіванки ніякієнької, тому наука або соціялізм стануть за суррогат кохання, притушать той біль, що піднімається в індивідуума через незаспокоєну потребу обоїхлюбних любовців. Я сам на собі тепер досвідчую, що, зьосередивши свою увагу на якімсь научнім питанню, можна розважити нудьгу не то любовну, а й усяку другу: мої докори совісти заспокоюються, коли я сидю за філологією.

Я знаю, що „ідеалісти“ жажнулись би моїх слів, назвали б їх грубими, цинічними. Але ж це ніщо інше, як тверезий погляд на речі. Тим-то я завжди любив арию оперного Фауста в I акті, що в ній зазначено правдивий ключ людського життя.

Jo voglio il piacer,
Le belle donzelle,
Jo vo' lor carezze,
Jo vo' lor pensier!

„Le belle donzelle“... „Le belle donzelle“... „donzelle“... „дівчата“, — он на чому крутиться світ! он що визначають усі т. зв. „ідейности“!... „Le belle donzelle“. Доктор Фауст, що звікував вік свій на науці, не хоче од Мефістофеля ані знаттів, ані слави, не кажу вже — грошей: він хоче „le belle donzelle“. Вся його наукова діяльність прикривала самий потяг до donzell'ів, до спідничок!

IV.

В кого, знов, обличчя гарне, тому на чорта журилася наукою та альтруїзмом? Він і без їх спізнає найвищу втіху в життю. Через те я навіть не вірю, щоб уродник здужав бути вченим, а тим паче якимсь соціалістом. Коли міні лучалося зустрітись із вродливим молодиком, що веголошував радикально-народолюбні гадки або роспинавсь за науку, то я кожен раз скептично стосувавсь до його ширости і, можу запевнити, рідко коли помилувавсь. Для вродливих людей (звісно, здорових, а не психопатів), научний розум та альтруїзм можуть мати вагу хіба

лиш тую, що забезпечують дівоче кохання ще скількомась шансами. Міні раз-у-раз чудно бачити, коли російська жандармерія хапає якогось гарненького, чепурненького студентика за „нахил до соціалізма“. А ще є слава, буцім жандарми — дуже тонкі психологи!! Та якбищо вони справді були путящими психологами, то з хорошунами-радікалами не то не були б воловодились даремно, ба й не вважали б на їх овеім! В красенях радикальство (коли воно не просте лицемірство) держатиметься лиш доти, доти вони студентують, а скоро вони з студенцького товариства підуть на теплу посаду, дак вони одразу зміркують, що й без соціалізма ім життя буде солодке. Оддавати під нагляд поліцейний жандармерія мусіла б тілки негарних, яких дівчата не люблять: соціаліст, бридкий на обличчя, а надто ще віруючий у Бога — ого! цей так справді наробить клопоту, цей так справді переверне державний лад, — він головою накладе за свою ідею. (За „ідею“... А того й не тямитиме, що всеньку „ідейність“ викликав роздрочений спинний мозок!...).

V.

Що до мене, то я не міг не бути своїстом.

Всі люде зроду своїсти, альтруїстами вони стають уже опісля. Та з мене альтруїст ніколи не міг виробитись, бо природа наділила міні дуже гарне обличчя. Нащо міні було дбати про „вселюдське братерство“, коли й без тих витребеньок усеньке моє життя було суцільним рядком радощів. Через обличчя я дізнав любови більше, ніж хто, — жінва мене аж на руках носила. Через обличчя я вибивсь

у люде, зробивсь навіть генералом, — а був собі простим плебеєм. Через обличчя я зміг оженився з дуже багатою купчихою й сам зробивсь багатирем, — а був я харпак. О, через обличчя я таки зазнав щастя в життю! Та й не тільки в тім товаристві, де люде поділяються на самців та самиць, щастило міні: я сяяв, мов сонце, навіть серед „людей ідеї“. Діло в тому, що я й розумом виблискував так само, як і вродою. Звісно, якбищо розумова праця була міні зовсім нелюба, то я б і не журивсь нею; дак навпаки — міні самому було любо попрацювати іноді головою, прочитати яку-небудь розумну, навіть научну книжку. Адже наука — то гарна розумова гімнастика. Я любив просвіту не на те, що ніби хтів „людскости служити“, — такої дуренької служби я й не розумію, — попросту, міні самому залюбки було почувати, що в голові прокидається та ворухиться яка-небудь нова, цікава гадка. Отак я смакував науку, кохався з дівчатами, робив гарну кар'єру, солодко їв і пив, веселивсь, — одно слово, був щасливий щасниця.

За всенякий час мого житовья я велику силу вчинив такого, що люде звать неморальністю, підлотою і т. н. Тільки ж міні байдуже було до всього того. Я ж бо не своєю волею родивсь на світ, мене зродила природа, вона вклала в мене певні інстинкти й бажання, — то й виходить, що я смів їх заспокоювати, хоч би вони й одхилялись од норми, хоч би вони шкодили геть усьому світові. Так я думав раз-у-раз, так я думаю й тепер. Нехай собі я, живучи, й багацько погані накоїв, а каятись я не повинен! не повинен!

Не по-ви-нен!... Дак чому ж мене каяття пориває? Чому я нудю світом? Чому моє серце сти-

скається? Невже я помилявся? невже Бог єсть, тай це він мене карає? Н-е-в-ж-е?!

Кажу „Бог“, тай злісно регочу. Чи ж я можу увірувати в Бога, коли добре пам'ятаю, з чого саме почав я нудитися.

Обгорнула мене нудьга тому два місяці. Діло було ось як. Була в мене вдержанка. Це вже була не перша, бо як я зостарівся, то почав купувати кохання за гроші, тай міняв любовниць одну по другій. Міні здавалося, ніби вони мене кохають. Аж ось помітив я, що оця, остання, ледве-ледве може схоронити своє гидування, як я їй цілую. Помітивши це, я розсердивсь тай вигнав їй. Хтів намість неї наптити собі нову, — не зміг. Не зміг, бо чогось стало нудно, стало соромно перед самим собою. Отож одтоді я й мучусь і не можу проаналізувати: через що саме стало міні нудно? Чи через жаль, що врода моя збігла? чи, може, через те, що в міні допіру прокинулася совість?! В совість, яко в щось метафізичне, я не вірю. Дарма, що мене тепер мордують т. зв. докори совісти, а я все казатиму, що совість — культурний пережиток, продукт і зостаток традиції, тай тілки! А коли так, то доводиться спинитися на першій відповіді, себто сказати, що нудьгу мою викликало незаспокоєне бажання любви та, що „докори совісти“ ідуть не од Бога, а од заздрости проти вродливих людей. Виходить, що я часом осуджую своє минуле життя тілки з досади, що воно вже не вернеться.

VI.

Ну, а що, коли Бог справді є? Ну, а що, коли єстнує абсолютна моральність? Ну, а що, коли є

такі люде, які служать „ідеї“ задля самої ідеї, а не через те, що в їх обличчя погане?

О-о-о-о!!! Знов зацемило моє серце!... Я оце тільки що аж головою об стіну колотився...

Де шукати одновіди??

Чи буде коли-небудь скінчання моїй муці? Чи втихомириться моя душа? Чи покинуть мене мордувати ті страшні, болючі спогади, які тепер раз-у-раз повстають передо мною?

VII.

А от що дивно: хтоїх і зна, звідкіля тії спогади виривають?! Багато є таких речей, що я вже думав, що я про їх геть-геть позабував. Аж ось, гульк, як стії вишїрне яка-небудь нелюба дрібниця тай крає-крає-крає міні серце тупою пилою.

От, позавчора міні здавалося, що я вкрай здурію од згадки за ідчу курсієтку. Вона була краса-виця, але гаряча соціалістка: жінощина, звісно, логіки має не гурт. Йїї врода, може, не була б притягла мою увагу, якби коло неї не крутився кумедний жених. То був студент. Казали всі, що з його дуже великий ентузіяст, а вчений такий, що й на професора б здався. Тільки ж, ненечко моя, що то була за пика! коли сказати, що він скитавсь на павіяна, так і те буде комплімент. Курсієтка того павіяна любила, то він, натякаючи на йїї кохання, частенько розводивсь про „торжество розуму“. Такі речі мене розсердили, бо ніби перекидали мою теорію нормального кохання. Щоб утерти носа „ентузіястові“, я почав підсипатись до його нареченої. Вона була соціалістка, а я — хорошун тай ліберал.

Моя гордовита мова, вимірена проти аристократизму, дуже їй припала до вподоби (я справді щиро ненавидю природних аристократів, бо з ними міні важко було конкурувати). Тож не дивниця, що героїня в міні закохалася, тай оддала міні незабаром все, що дівчина може оддати. В мене була тоді якась венерічна хвороба (часом було не без того!), але я зостався вірний своїйому девізові:

Минути лови наслажденья, —
Судьба их дарит так немного.

Тим-то я охочо вчинив coitus із Манею, а через п'ятеро днів, як вона міні обридла, я їйї покинув. Не знаю, що з нею зробилося: знаю тілки, що я, після того, трицять год навіть не згадував про неї. Отже позавчора т. зв. „докори совісти“ (?) мене мало не вдали! Все міні ввижається, ніби Маня стоїть передо мною тай тихесенько каже: „А к вмерла в сіфілітичному шпиталю“... То в мене яров холоне од страху, а в серце неначе гостра шпичка встромлюється.

А сьогодні згадується мати.

Не знаю, чи далі писати, чи вже залишити? Ет! писатиму!! адже міні якомсь лекше стає, коли я вимовляю свої гадки на папері. Може, як синшу все докладно, то й зовсім нудьга втече. Тому-ж-то писатиму далі. Одягну своє оповідання навіть у літературну форму, виставлю ще й заголовок, оповідатиму так, як беллетристи:

„Стареча сповідь“.

Здається, я вже швидко збожеволюю, бо вже й тепер слабую на галлюцинації. Передо мною увіч постає засмучений материн образ і з нимим докором

позира на мене. Я, як опечений, схоплююся з місьця, кидаюся до неї, хочу обцілувати й обілляти слізми йїї поморщені старечі руки, бажаю перепросити йїї. Та ба! ньєчина постать раптом кудись тіка, а на йїї місьці я знаходю саме порожнє повітря. І зупиняюсь я серед хати. . Хочеться ридати, хочеться сліз... Та нема йїх, тих сліз, нема! Ох, якби заплакати, то одразу б полєкшало, тількиж нема плачу тай нема!...

Я народивсь на сьвіт у Москві, де мій батько крамарював. Мати моя була не руська, а полька. Я був син-одинець. Мене дуже пєстували, через те з мене був вередливий хлопчина, великий вигадчик. Вже мене оддали були до гімназії, коли це несподівано вмєр тато. Пішло все багацтво в нївець, ми стали злидарями. Та мати моя стала працювати і в день, і в ночі, аби загорювати копійчину-другу та мене вивести в люде.

Що до мене, то я не дуже-то помічав, чи ми багаті, чи бідні. Я попросту звис на маму. Як я колись, за батькового живота, був роспещений і не знав кінця примхам та забаганкам, так само й тепєр. Мати в ночі не спала та працювала, а міні й байдуже було. Мати на себе боялась витратити якийсь-там шажок злишній, міні-знов — вона щодня давала до школи 10 кошїок, щоб я купив собі ласоцїв. Мати ходила в простенькій, старенькій, полатаній одежині, а мене причєпурювала неначє ляльку; я Бо'зна яку бучу був би здійняв, якби часом мої чобїтки уранці були не вчищені (а чистив йїх знов не хто, як мати, бо служанки не було). На всі мамині клопоти та заходи я дививсь як на нормальну данину, як на обов'язок. В ряди-годи хїба скажу іронїчно: „Ну й батєчко мій! єсть за що тобі

подякувати, нічого казати!! Наплотив харпаків тай не надбав їм нічого“!... А мати як почує, то тілки заплаче тай ще пилніш працює, щоб міні якогось гостинця покупити.

Через що вона мене любила? Звичайно я думаю, що то була любов чисто звір'яча: так само сучка любить свої цуценята. Ще ж можна пояснити їйї прихилля до мене, основуючись на відомім законі жіночої психології: якщо битимеш жінощину, то вона за тобою бігатиме мов собака, а якщо сам панькатимешся коло неї, то вона на тебе як стій начхав. А в тім, може, в неї були іще деякі другі причини любити мене. Пам'ятаю, якось я сидів у своїй світличці, а двері до кухні були непричиняні; мама там поралась коло обіду. Ото ввіходить туди одна знайома, з простих людей, тай почина теревенити про се, про те. Чую, нарешті, поминають моє ймення: „Андрій“. Я нащулив вуха, слухаю. Гостя каже: І на що ви такечки впадаєте коло його?! Ви не доспите, не доісте, аби йому було гарно, а він на вас і не вважа!“ То мати: „А якже я інакше мала б робити! Може, не дбати про його? Дак скажіть, будьте ласкаві, чи ж хотіла дитина, щоб батьки їйї на світ Божий породили?... Е, ні! вже нехай я працюватиму наче віл, та Андрій нехай лиха не зазнає. Нехай краще чужі люде міні докоряють, аби рідний син не кляв“. Сусіда щось почала казати проти того, та я вийшов с кімнати і делікатенько вигнав їйї.

Правду кажучи, я не роскис, учувши цю розмову. Мамине „самозречення“ мене не порушило ані трішечки. Вже бо я й сам, передше, самотужки доміркувався, що воно так і повинно бути. Міні зовсім ясно було, що я належу до людей інтеллігент-

вих, а мама — до людей простих, чорноробів. Я мізкував: „В мене є вищі інтереси, — дак чи ж міні дбати ще про чорну роботу? Для мами, знов, та для других, що скидаються на неї, увесь зміст життя складається саме з простої, чорної праці. Одберіть-но цей зміст — то що їм зостанеться? життя стане для них нудне, бо без мети. Якщо отакі люде не працюватимуть фізично, то це буде їм так само зле, як міні не працювати розумом“.

Я був тоді в шостім класі гімназії. Саме тоді мої пересвідчення склалися. Ті моральні правила, які я собі тоді виробив, керували мною опісля ціле життя, бо одразу ставали на міцну, реальну підвалину, не на якусь мрію. Тільки ж иноді, треба сказати, міні здавалося таки, що моє поведження — не гарне, і я вважав себе за падлюку. Таких випадків було не багацько, потім я про їх був зовсім-зовсім позабував, і оце тільки сьогодні виринув з глибу забуття один с таких курйозних моментів, або краще сказати — ціла низка таких-о моментів. Спогади тіні збудоражили мене вкрай. Розкажу всеньку сторию: може чи не розважу себе.

Познайомилась мама з двома ляхівками, двома сестрами. Наскільки можу я теперечки пригадати, це були, як то мовляють, „щирі“ жінки. Мамі з їми було охітніш на душі, вони вмiли йїні розговорити. Взяли вони що дня до нас учащати, а як довідалися, що мати моя — полька, то стали розмовляти з нею по-польськи. Це мене вразило, бо доти я ще зроду не чув польського слова з маминих уст. Тай постерігав я, що пеньці моїй дуже-дуже любо було балакати з їми рідною мовою, якою вона вже стілки год не говорила. Але міні ця новина страшенно припала не до вподоби. Руссофілом, правда, я не

був ні тоді і ніколи, тільки ж нелюбов і погорда проти поляків, яка панує в Росії, не могла бути міні чужа. Поляків я вважав за людей нижчої породи, а про те, що моя ж рідна мати — полька, я вже встиг і забути. Слухаючи, знов, йійі польську розмову з отими двома сестрами, я аж варивсь лютуючи. Нарешті я, ні сіло ні вшало, вилутався в їхню балачку, наказав їм три мішки вовни про „гармонічність“ польщини та про те, яка погань сами „ляшки“, і всіх застидав. Гості незабаром одійшли, я та мама (живо пам'ятаю тепер твою сцену) zostалися на самоті. Я мовчки, швидкими ступіннями, похожав по кімнатці, мама сперлася ліктем об стіл і думливо дивилася в вікно. Мовчанку перервав я перший: — „Слухайте-бо, мамо“, сказав я, „невже таки вам сварки зо мною манеться задля тії собачої мови? Не казатиму вже, що польська мова навіть не гармонічна... справжнє гавкання... поминувши, кажу, цеє, питаюся в вас тільки от про що: невже вам не в тямку, що я вважаю собі за образ, коли ви говорите передо мною по-польськи?... Не буде примхами, а буде псіхічною потребою, якщо я вимагатиму од вас, щоб ви кинули цей собачий жаргон“. Мати подивилась на мене. Я чекав, а вона мовчала й не зводила з мене очей. — „Ну? хто вам миліший? чи я, чи ті иродові польки?“ — суворо считав я знов. — „Добре, синку, не боду більше“, прошенотіли йійі губи, „вибач міні, що я тебе вразила“...

Та я вже цього діла не міг забути і не раз перед мамою глузував з „ляшків“. Може б, нарешті, я був покинув таки глузувати, дак коли ж мене шпорнула острога з другого боку.

Вступив у гімназію, в наш такі клас, новак,

на прізвище Радковський, поляк. Міні він одразу не сподобався, перш усього обличчям: не люблю я таких „евангельських“ пик. Незабаром нас вразив його світогляд, осібний од класного, вразила його кумедна самостійність, його кумедна незалежність од будь-чиїх поглядів і думок. Ми вважали його за дивака, та мусіли признаватися, що Радковський — дуже чесна людина. Дехто почав з ім приятелювати, тільки не я. Я явно ворогував з новим нашим товаришем. Радковський не був фанатіком польської ідеї, тале ж польськості не цурався, а навпаки; отже цей сепаратізм мене сердив — то одно. А друге — мене сердив його оригінальний світогляд. „Закони шкільного товариства“, „товариські повинности“ — це були порожні слова на думку Радковського: „найкращий критерій моральности“, казав він, „—шанувати своє, особисте достоїнство“. Таких злучаїв, коли виявлялася його самостійність, трапилось чимало, але всі вони були дуже дрібні, то й причепитись до його не було міні приклучки. Та от, нарешті, счинилася пригода важливіша.

Вчитель французької мови був зовсім „мов із ключця батіг“: такий-то смиряк. Ми в його не раз чинили зовсім незаконні речі: він, напр., завдасть урок, а ми змовляємося вчити тільки половину, або й зовсім не вчити. Добряча людина, скаржитися на нас директорові він не хтів: похитає, було, головою, та й тільки. Але одного разу, вже після Різдва, він до нас каже: „Слухайте, панове! я серйозно боюся, що ми не встигнемо вивчити те, що тра по програмі. Не гаразд ви робите, що міні такі прикрости чините. Тенер міні совість нечиста, бо я дурно гроші беру, а вас нічого не навчаю. Я ще ніколи не скарживсь на вас директорові, я жалував вас,

отжеж тепер прошю, щоб і ви мене пожалували. Не робіть білше колективних змов, дуже вас прошю! Беру з вас обіцянку, що ви вже аж до кінця шкільного року не одмовлятиметесь од урока гуртом і не зробите прикrostів моїй совісті“. Ми певне що не вважали на його слова, тай навіть другого таки тижня захтіли знов зробити те саме. І от, тут Радковський голосно об'явив, що він на те не піде. Ми підскачили до його. Спірка, докори. — „Ви підлиза!“ гукнув я нарешті: „одмітки вам кращої бажається? еге ж?“ — „Зовсім тут не в одмітці сила“, нетерпляче одкавав міні Радковський: „кумедно навіть казати про підлизування, коли діло стосується до такого на цвїту прибитого вчителя, як мосьє Бавар!... Попросту ж, я не можу (чуєте?)... не можу надуживати його добрости: мої пересвїдчення і моя совість заборонюють ображати Баварову совість“... — „Ачте!“ крикнули ми: „який вишукався совістний та високоморальний чоловігяга, що супроти його всі ми вкупі нічого не варті!...“ — „Підлиза!“ додав я, підступаючи до його: „підлиза! підлиза!“ Радковський подививсь на мене та й зневажливо усміхнувсь кутиком рота, потім поглянув на других і сказав: „Я вже тисячу разів казав вам, що коли я сам себе не почуваю винним, то міні байдуже, що там балакатимуть про мене другі люди. Та цім разом я ладен вам ділом довести, що ваша гадка про мене — помилешна. На сьогодні в нас дуже важкий урок латиньський. Хочете? заявімо Вимазалю, що на сьогодні увесь клас урока не вивчив, нехай він навзавтра нічого нового нам не завдає?... Хочете?...“ Ми мовчали, бо такий злючий учитель, як Вимазаль, був би зараз поставив усім йїдиниці, доніс би був директорові тай поса-

довив би приводників у карцер і вибив різками. — „Якщо, бува, хтось із вас боїться говорити з Вимазалем в імени цілого класу, то не турбуйтеся: я, не хто другий, я йому зроблю заяву... я ж за те найбільш і буду накараний... Бачите, Андрій Олександровичу“ — іронічно вдався він уже до мене — „що я ані йдінці не лякаюсь, ані карю... Тільки ж що до Бавара, то тут я з інакших причин не пристаю до вашого плану. Міні його жалько, він людина плохенька, кривдити таке бідне сотворіння не випадає. Ви всі робіть, що хочете, але я, коли він мене питає, скажу, що урок знаю“. — „А я вам пику за те побью“, сказав я грізно. Радковський на мене подивився тільки.

Прийшов у клас Француз тай, немов навмисне, першого викликає Радковського. Той, замість пояснити, що мовляв „клас на сьогодні уроку не знає“, спокійно підводиться, бере книжку тай почина перекладати щось Мольєрове, чи що. Далі Бавар викликав другого вченика. Тут, як стій, підвівся я. — „Ми на сьогодні всі уроку не учили, ніхто, опроче надлюки Радковського!“ скрикнув я голосно. На диво міні, наш плохенький Бавар аж закипів; обличчя йому почервоніло. — „Після уроків зостанеться у карцері на дві години!“ суворо гукнув він на мене, а далі вдався до всіх: „Сором вам, сором, що ви отак-о поважаєте мене! Сором!.. Ну, слухайте ж: усіх я сьогодні не каратиму, прощаю за ддя Радковського, а вже ж як іще раз таку міні штуку утнете, то, даю слово честі, прикличу директора... А вас (це вже він говорив до мене) я й сьогодні покараю карцером“. Правду кажучи, карцер не міг міні бути великою карою, бо тоді

різки мали ще всі горожаньські права, а карцер був щось зовсім неважке. Але я розлютувався.

Скінчилася лекція, я підійшов до Радковського. — „Ось тобі, падлюко!...“ По цій мові я з розмаху вдарив його по щоці: „іди, скаржся вчителям!“ Радковський підвівся з лави і з невимовною погордою поглянув на мене. — „Чи ви знаєте?“ сказав він міні гордо: „єсть такі люде, що як вони образять, то це не образа. До таких належите ви, бо ви ще дикар!... Бийте й удруге, як хочете!“ — він наставив щоку — „бийте! Вчителеві я не піду жалітися, а моя одповідь вам буде ось яка“: Радковський с погордою плюнув коло самих моїх ніг. Я екипів, кинувсь на його. Був він дуже тендітний, слабесенький, до того ж і не боронився. Ледві вже другі товариші визволили його сподід моїх кулаків. Звісно, що одтоді ми вже білше з ним і не балакали ніколи.

Спочину трохи: втомивсь писати...

Чогось я роздвоююсь. Оце зараз міні здавалося, що я не один, а двоє. Один „я“ сидить у кріслі, держить перо в руках та й вступив очі в лямпу, а другий „я“ стоїть у кутку, зложив руди на грудях і дивиться на першого „я“. Хто з їх міні рідніший? Здається, що в першого „я“ моє тіло, а в другого „я“ — моя думалка...

Як написав я оці рядки, то обидва „я“ зіллялися до купи. Ні, я не в кутковій стою, а сидю на кріслі.

Скрізь тихо, тихо. Третя година ночі. Онде миша шкрабається...

Висидівши свою годину, я прийшов до дому і почувався дуже погано. На душі ваготіла в'їдлива гадка, що от, мов, я провинив проти своєї совісти. Всенькі мої розумування нічого вдіяти не могли: совість аж пекла мене, як я згадував за Радковського. На кім окошилося моє лютування, дак на матері. Вона швидче дала міні обідати та бідкалася, що я десь певне голодний; її бідкання розсердило мене. „Я сьогодні кренко побив одного ляхка“, кажу: „хвалько, нахаба він, такий, як усі поляки“. Мама на те мовчала. У вечері прийшли до мене двоє товаришів. Мама сиділа вкупі з нами, коло лямпи, і шила, а я знов заходився лаяти ляхів. Вкінці я додав: „А от що, доброді: чи ви помічали коли-небудь, що у поляків та чехів іде од кожної гніздрі такий рівчачок, смужка така, од носа к по під ухові? Це достоту як у сеттера, або в лягавої собаки“. Це кажучи, я скоса позирнув на маму. Вона одвернулася і заразісінько вийшла до кухні, ніби за ділом. Коли вона знов прийшла до нас, я завважив на її очах сльїдок од утертих слів. Щось мене мов голкою шпорнуло, та я силувався перемогти себе і весело жартував.

Одійшли мої гості. Я ліг спати, лягла і мама. Чую: вона пошепки поночі молиться. Далі чую: мама встає з ліжка і простує до мене. Ставши навколїнки біля моєї постелі, вона нахилилась до мого обличчя. — „Синку мій, синку!“ чую я її шепотїння: „прости ж ти міні, голубе мій, що я полька!... Я б і раднїща була, щоб із твого народу родитися, дак чи ж винна я, що Бог мене полькою сотворив?!... Серце, мій синочку!... Прости міні, а я любитиму тебе, як... душу... Ти, звісно, думаєш, що я дурна, невчена, нерівня тобі, — воно таки й так є але ж

я й не хочу рівнятися до тебе... Дозволь тільки од-
но: щоб невчена мати сьміла любити тебе, любити,
а не рівнятися... Синочку!!...“ Вона прихилилася,
щоб поцілувати мене; дві гарячі, пекучі сльозини
кранули мінї на щоку.

Мамо, мамо! що ж я тоді тобі зробив? Я не
знав, що чинити. Хтілося розридатись, пригорнути
маму до серця, поцілувати. Тільки ж заразом мене
мучила совість, на душі було зле, досада поривала,
соромно було. Через те я взяв тай одіпхнув мамину
руку, хоч самому того не хтілося. — „Ото ще!“
проворкотів я нетерпляче: „неначе вам дня не стає
на ці мелодрами, що в ночі їх заводите!.. Та ще ж
ви босі, — застудитеся с холодної підлоги, заслаб-
нете, а опісьля будете плакати, що от, мовляв, за-
для сина у вас геть усе: і робота там зранку до
вечера, і сночивку ні хвилини, і нарешті хроба!...“
Та не звір же я був, як казав оце, — ні! В мінї
була ворушилася друга гадка: обійняти, пригорнути
маму до серця, перепросити її за все. Чому ж я
того не зробив? Соромно було. — Мама зітхнула і
пішла на свою постелю. Я, крізь темряву, чув, що
вона знов палко благає Господа.

Другого дня я в класі не міг слухати лекцій
гаразд, так було важко на душі: і мама, і Радков-
ський поперепліталися в одну нудну згадку. Нічим
я не міг себе розважити. Надійшла „большая пере-
мѣна“*). Я сидів на парті, коли почув десь позаду
себе спірку: якийсь із товаришів спорився з Рад-
ковським. Я підвівсь, пішов ближче до їх, щоб роз-
чути, чого вони сваряться. Не встиг я ще дійти до
їх, як той другий товариш каже: „Ет, Радковський!

*) Найдовша рекреация, по 12-й годині.

не варто й балакати с тобою. Однаково ти не зробиш так, як путні люде, бо в тебе й сорому не може бути, побита пико“. Радковський зблід і, неначе миша в пастці, швиденько озирнувся на всі боки. Між инчим його нервовий погляд упав на мене, а я — сам не знаю як — із злою радістю осьміхнувся. Радковський спіймав той усьміх, знов оглядівся навкруги, та ніде не побачив хочби одного прихильного обличчя. Мов підтятий, він спустився на лавку і задувся руками. Все ушухло в класі. Через мить пісьля того він одтулив обличчя, ухопився рукою за груди, підвів очі геть-геть до стелі і одкинув голову... Раптом ми почули хоробливий, болізниий стогін, потім — пронизуючий скрик, повний одчаю. — „Чи ви люде?!“ — Він заридав.. — „Ха-ха-ха-ха! Оце люде, та ще й дорослі люде!“ — несамовито зареготався він, трусячись усім тілом і втупившись у стелю очима. Далі його рот перекривився на бік, одно око сплющилось, і він як завив диким голосом, без усяких слів! Мабудь, це була гістерика. Я, як побачив, прожогом кинувся геть із класу і втік додому.

Ха-ха-ха!... ха-ха-ха!... годі.. ха-ха-ха!... Ну, можеш, Андрій Олександровиче, поздоровити себе! це ж у тебе самого проявилася гістерика!...

Що за курйозне почування? Чого я зареготався? чого я тепер регочусь? хіба міні хочеться??... Ах, оті сльози, — ну, нарешті! таки прийшли!... Ох, а як же давно бажав я тай бажав тих сліз! Як давно ждав я тієї полекші!... та її не було. Лийтеся, лийтеся, сльози!... Лийтеся, кажу!!... А! перестали?!

..Ха-ха-ха! Знов мимовільне реготання... Гістерика? — Дарма! гістерика тепер міні буде щастя: я через неї, десь певне, зможу заплакати.

Констатую кумедне почування: здається, що я починаю сам перед собою ролю грати, сам себе одурювати. Спершу, в самім початку, я був зареготовався проти своєї волі: я навіть був хтів спинити свій сьміх, та не міг. А тепер, оце саме зараз, я сьміюся вже ніби умисне, бо виринула гадка: „це в тебе гістерика, а в кого гістерика, то ті люде почережно сьміються та ридають“. Отож, ледві я це подумав, як ізнов зареготовався, ридаючи рівночасно. Доки реготавсь, насїїла нова згадка: „ще ж вони ламають собі руки“, — то й я миттю собі заламав руки. Несподівано, зараз пісьля того я подумав: „а! ще ж вони кусають собі пальці і трусяться всеньким тілом“, — отож і я почав гризти собі пальці, а затрусився — дак немов с пропасниці

Та ні, ні! я себе не одурюю, я ніякої ролі не граю. Бо от я хочу перестати труситися, а не можу... Міні аж писати важко: с того трусїння перо з рук випадає... Ха ха-ха!.. ох!... ха-ха-ха!.. І оцей сьміх, що я сьміюсь, то знов таки проти волі: я ж бо не хочу, не хочу сьміятися...

Ха-ха-ха! як сьмішно міні з усієї цієї okazji! Тільки ж ізнов заскеміло серце.. Болить.. Ох!!!...

.....
(Було перерви, мабуть, минут з десятеро, бо я не міг писати. Розкажу, що зо мною діялося).

Окоро я написав оте „ох!!!“ міні в очах сьвіт закрутився, міні здалося, ніби впала на мене блискавка, що на мент осіяла, а далі на мент осьліпила; далі міні здалося, ніби згори бухнув на мене якийсь кістяний негострий, гладесенький ніж і м'ягко врі-

зався міні в тім'я і потилицю, глибоко в мозок; мою голову наче-б то переділило на дві половині; міні стало так легко, так любо! ніби я полинув з височенної башти вниз. І завив я з усієї моєї, мов цап-лений! я очамрів, я на пів секунди умлів і впав на долівку. А потім вив, вив, квилів, наче вовк, і не переставав... не знаю, чи довго.. Горло аж болить, пересхло... Сліз ізнов нема.

Ну, оповідатиму далі про матір.

Як ото скоїлася з Радковським така халепа, я пригнався до дому, наче причинний, зачипився в своїй світличці і заплакав. Міні жалько було Радковського, міні жалько було мами. Спершу я був поклав перепросити їх обох, тільки ж по якійсь годині одкинув гадку про замирення з Радковським: бо неякво було. А з мамою я прирішив неодмінно помиритися.

І от, було це за вечірнім чаєм, ми сиділи обидва мовчуці. Коли це я несподівано притяг мамину руку до себе тай поцілував. С такої надзвичайної, нечуваної ласки ненька зовсім сторопіла, засоромилася, потерялася — „Простіть мене, мамуню“, шепнув я з сльїзми в голосі, не підводячи на неї очей. Мама встала, обцілувала мене всього, сама незвісно чому стидяючись, а я затулювався руками. — „Ах, мамо, я такий винний, я такий поганний!“ — „Хай простить тобі Господь геть усе, не згадуй про давнє, адже тепер ти мене одживив.“ Вона з матірньою ніжністю цїлувала і голубила мене, наче дитинку та плакала. Плакав і я.

Не зминуло й тижня, як я знов зробився тим самим, що був і давніше, знов почав тиранізувати маму; таких ніжних сцен, як ота, між нами білше

вже не було. Знов же, мати недовго й жила після того: саме перед кінцем мого курсу вона померла...

Мамо!! мамо!! голубонько моя!!.. Де ти, сонечко моє ясне? Прийди, поглянь на мене, на твого бідного сина! я твої руці і нозі обцілюю!... Кинь промінь ласки на твого сина, що сидить самотою, наче старий, беззубий вовчище, і ніхто ласкаво на його не погляне!... Мамо!!

Міні здається, що серце моє спивається, я замираю. в грудях схопило.. Боже! Боже!!! Ісповідую Тобі Господу Богу моєму і Творцу вся моя прегрішення. Змилуйся, добрий Боже! Змил...

А-у-у-у-у! вий проквіляй, й старий вовчище, клацав зубами, жери всіх очима!... А-у-у-у-у!... Ах, знов наближається пароксизм гістерики... Помилуй мя, Боже, по величій милости Твоїй... Miserere mei, Deus...

(Тут рукопис переривався, а далі написано інчою рукою і інчим чорнилом молитву, що є попросту переклад із Саадієвого „Бустана“):

„Не оджени мене, Боже, од оселі Твоїї, бо всі другі оселі зачинилися передо мною.

„Я заблудив і одбивсь на час од дому Твого. Сьогодні я вертаю до Тебе, — не заборонюй міні.

„Чим я виправдаю гріхи життя свого? Я можу тільки плакаться на своє безсилля та вопіяти Тобі: „Ти, що богатир, пожалуй мене вбогого:“

„Та чого я нарікаю на своє безсилля? Якщо я слабкий, то мій Пан могутній.

„Єдиний Твій погляд перероблює злочинця в святого. Ти — той Цар, що збогачує бідаків“.

В НАРОД!

ПОБРЕХЕНЬКА БЕЗ ТЕНДЕНЦІЇ.

Начяти же ся тѣй пѣсни по
былинамъ сего времени, а не
по замышленію Бояню. .
(„Слово о плѣку Игоревѣ“).

Пан Павло Котович цього року скінчив гімназію і вже послав прошення до ректора київського університету: він так кохає Україну, що не може вчитися ніде, опроче як в її осередкови.

Тепер наш парубок в дома, в невеличкому містечку Київщини. Він лежить на каналі та читає одну з галицьких часописей: пан Павло — українофіл вже з півроку.

— О, проклятуці кацапи! — шепоче він, поклавши часопись на столі. — Татарське кодро! Бідний наш народ, засуджений на загин!... Але-ж ні, ні! народ не вмере. Народ... о, то велика сила! — патетично додає хлопець.

Він сильно задумався.

— І хоч скільки міркуй, а все важко збагнути та виразно уявити собі тую творчу силу, що є в народі, — думає він, і його душа в щерть сповняється сентиментальности. — Хто-б погадав, що оті прості, сіренькі селяне та міщане тямлять складати таку чудову поезію, такі гарні пісні, такі солодкі, гармонічні мелодії?!...

Немов навмисне у сусідній кімнаті служниця Оксана зачала дуже голосно:

„Ой у лузі, та і при березі,
Червона калина...“

Павло з одчаєм затулив вуха.

— Оксано, та перестань, ради Бога! — жалібно гукнув він: — їй Богу, геть усю душу вимучила своїм сьпіванням.

З-поза дверей визирнуло веселе Оксанине обличчя.

— Хіба що? Може, сумна дуже пісня? То коли хочете, я вам веселіщої засьпіваю.

А Оксана була певна, що на сьпів її ніхто не переважить, бо жадна споміж знайомих їй дівчат-наймишок не вмiла витягти ноту так високо та тонесенько, як вона.

— Ні, — одмовлявся панич.

— Я можу й тобі, що ви вчора грали на картопляні, — хвалилася дівчина.

— Ой, ні-ні-ні! — з перестрахом благав той, жахаючись дальшого концерту: — Ніякої. ніякої не треба, зроби ласку!.. На „картопляні...“ Гм! — подумкою додав він і скривив губи.

— Ну, гаразд: однаково я вже далі-далі підотру підлогу тай ціду поратись на городі, — сказала Оксана. Вона весело зареготалася та знов узяла прятати в покоях.

— На „картоняні...“ Ох-ох! по-думки бідкався Котович, лежучи на своїй канапці: — не розумію „народу“! Раз-у-раз, нехотячи, так і набігає на язик: Oh, ce bon peuple petit russe!... Але-ж і справді: чом це? як граєш на фортеп'яні народню сьпіванку, що записав Лисенко чи Єдлічка, або як буваєш на концертах Лисенка, то здається, що кращої над українську пісню на сьвітї нема; а ледві почувеш, як сьпівують наші міщане, то хоч вуха заліплюй та мерщій тікай! Адже верещать мов цапи, та як найтоньше! та ще в унісон! Брр!.. Або от знов: чом слова пісень дихають такою поезією, таким народнім розумом, а якщо, бува, доведеться побалакати з самими сьпівцями, то вони тільки нудьгу наводять своєю тупостю та цілковитим безміслям?! Чом це?! Чом у народа немає того, що ми зємо „народнім розумом“!?

Павло склав навхрест руки й узяв позу Гамлетову. А в тім, тут таки дісне був йому Hamlet's question. Тра два слова зговорити за нашого героя.

Ще не надто давно він не дбав ані за будь-яку народність взагалі ані на вкраїнську з-осібна; чуючи в ряди-годи од товаришів народовські гадки, він завсїгди іронічно завважав: Ah, ce bon peuple russe! або Ce bon peuple petit-russe! Та якось трапилося йому побувати на концертї хору Лисенкового. Музикальну хлопцеву душу вкрай порушила українська піснь; невимовний екстаз, що виявляли геть усі присутні українці, теж зробив тоді вражіння, і от сентиментальний Котович несподівано второпав, що він всім серцем кохає мову того народу, який вміє складати „такі чудові пісньї“. Отак розпочалося його українофільство. Де-далі він пізнав скількись українофільів і потроху нахапався система-

тичвіщих думок про національність; зрештою, вихідним його пунктом усе зоставалися „чудові пісьні“, а всякі інші погляди були самим додатком. Найбільше визначився новітній українець ненавистю до великоросів. Як одїздив він із Київа, один студент дав йому галицьку часопись, — річ досі йому невідому; — оце ж він її тепер читає та сердиться, чому в Росії не можна нічого друкувати такого по українськи. Своїм змістом часопись зміцняє Павлові думки про народню величність, і хлопець уже двічі був спробував розбалакатися з тими міщанами, які захожають до батька за своїми справами, але обидва рази Павло прийшов до пересвідчення, що в їх не видко ніякісінької „народньої“ поетичности...

Залишивши Гамлетову постать, парубок знову вдався до читання; тільки-ж, зайятий своєю гадкою, він швидко одкинув часопись на бік.

— Розчовпав, все до чиста розчовпав! — вже в голос проказав він потім: — та я-ж ніколи справжнього українця й на очі не бачив. бо живу в гброді. Що з того, що тутейші міщане говорять помалоруськи? все таки вони не малоруси духом, бо попсовані містом. Городяньство одібрало їм геть усяку широко-народність. Тим-то вони така погань і зовсім не відповідають величному розумінню: „народ“... Ні, не в городі, а на селі треба шукати свого народу! В селі саме й блищить народній розум та поезія всіми своїми найкращими барвами!

Він зиркнув на часопись.

Еге-ж. треба заходити в стосунки з народом, треба мати з їм спільність, але... тільки з людом сільським!.

Тут Павло почав багацько міркувати про те, що треба-ж нарешті пропагувати в народі свої ідеї!

— Треба, щоб народ свідомо ненавидів кацапів.
— думав собі він, — і наша повинність власне лежить у тому, щоб розкривати йому очі... Далі: я візьму з собою читати Шевченка... Мови також треба буде навчитися гаразд, просто з народніх уст; це повинно бути моєю найголовнішою метою... Ну, а ще яку мету повинен я мати на оці?... Здається, я вже перелічив геть усе... Мови, мови вивчитися — ото найважливіша завдача!...

— Але... — несміливо подумав Павло, — здається, що се von peuple (тю-тю! як я його назвав!)... одно слово, ці селяне живуть дуже... нечепурно та брудно?

Панич був крутнув носом, але зараз отямився та й прошепотів сам до себе навчальним тоном, наче вчитель до дрібненького школярика:

— І тобі не сором?! фе!.. Таки бо так: адже я повинен любити селянина такого, який він єсть... Отож в село! Піду хоч до Багачівки.

Auf die Berge will ich steigen,
Wo die frommen Hütten stehen,
Wo die Brust sich frei erschliesset,
Wo die freien Lüfte wehen*),

— продеклямував пан Павло вірш з Гейне.

— Шкода велика, що наша місцевість степова а не гірська. Ну, дарма: Багачівська гора та ярк хай мені будуть Гарцем, wo die frommen Hütten stehen...

Десь коло вікна, знадвору, почувся знову голос Оксанин:

*) Піднімуся я на гори,
Де хатки простенкі мріють,
Де зітхнути грудям легко,
Де повітря вільні віють

„Уберайся, молодий козаче, —
Взавтра похід буде!“

Панич закопил губу, і чогось йому непевно стало: — Але-ж оця Оксана — вона, знов, теж сільська, а тим часом ідеалови не дуже-то відповідає! (— Верещить, мов цаплена, — в скобках подумав він)... — Ну, ну, — зміркував він зараз — тадже-ж вона вже аж рік вибула у горді: мусіла загубити свій природній смак та чуття!... (— Тим-то вона реве, наче бугай, а не співає! — знов у скобках додав хлопець подумкою).

— Паничу, пані кличуть вас обіідать: — співучо оголосила Оксана, просунувши в вікно голову, з своїм вічним усміхом на обличчю.

— Іду заразїсінько. А ти поклич Аякса. — Аяксом звався Павлів пес, що без його він і не сїдав обідати.

— Оле-е-е-кса! Олекса-а-а а! а-а! — залунав на подвірью та горбоду дзвінкий голос Оксани. — А бий тебе коцюба, та ще й га! Оле-е-е-кса!!

Пан Павло, обурившись, ісплюнув. — Єй Бо', не бачив я, либонь, нічого дурнішого за цю Оксану! — буркнув він, сердитий на невігласа-дівку, що ніколи не чувала за таких усім відомих героїв з Іліади.

За столом у ідальні молодик знайшов своїх батьків, брата-гімназіста та гостя: батюшку з сусіднього села, давнього знайомого.

Це був не простий собі сільський піп. Отець Кирило страшенно зацікавлювався сучасними справами, не хтів оставатись позад віку і пильно читав часописі, щоб в усьому бути au courant, але читав

часописі виключно консервативні. Лібералів він ненавидів широко з усієї душі: йому здавалося, що такий „світлий консерватор“, як князь Мещерський, редактор „Громадянина“, очистив консерватизм од усіх можливих його хиб. За прикладом Мещерського піп мав звичай нарікати російський лібералізм та радикалізм „мельхіоровим“, або „олов'яним“. та аж до озвірення любив диспутовати з цими своїми „ворогами“. Були, правда, деякі особливі причини, що о. Кирило ненавидів лібералів: — „Вони одняли в мене сина“, — иноді казав він сам.

Був у його син-одинець. Отець Кирило виховував його в дусі „Домостроя“.) Ще як Микита був малий, батько примусив його вивчити напам'ять відомий напис на стародавніх київських грамотах:

„Цѣлуйте розгу, бичъ и жезлъ лобзайте:
 Та суть невинна, тѣхъ не проклиняйте,
 И руку, яже азъ налагаєть:
 Та бо не зла, но добра вамъ жєлаєть“.

До цього поетичного виробу отець Кирило додавав (хоч взагалі польської мови він не знав) ще другий, не менше „напоучительний“ уривок:

Rózga choć bije, nie połamie kości,
 Namuje dziatek od wszelkiej złości.

Хлопчик „перебувавъ въ послушаніи“ та „въ подчиненіи“. Але мовляють: „Не мала баба клопоту, то купила порося“, — батько чомусь надумався оддати свого Микитку на вчиття не до бурси, а до

*) „Домострой попа Сильвестра“ — дуже звисна збірка з XVI в., де викладається практична мораль, яка панувала в Московській Русі в сімейних стосунках аж до Петра I, а потроху вдержалася ще й досі в родинах у московських купців. Відзначається „Домострой“ великим фарисейством.

гімназії. Зрештою суворість батькова держала синаша в „послушанні“ аж до кінця гімназьяльного курсу. Далі він пішов в університет і от перші три роки ані заглядав до дому: навіть на літо, хоч батько того не хотів, він виїжджав на кондіції (до речі сказати, таким способом Микита зробився зовсім незалежний од батька з матеріяльного погляду. Нарешті отець Кирило (це було торік) впрохав свого сина листом, щоб він „пожалів своє здоров'я“ та приїхав на літо до дому, під рідну стріху.

Батько та син уже три роки були не бачились. Треба було сподіватися, що сцена їх зустрічі порушить хоч кого. Отець Кирило справді сплакнав з умилення. Тількиж Микита навіть не розслізився. Визволившись з татуньових обіймів, він спокійно взяв обміряти батька поглядом та й обоятно вимовив віби до себе: „Нівроку! як він од'ївся на попівським хлібі!“ та ще й головою крутнув до того.

Отець Кирило аж сторопів з несподіванки, але змовчав. Перші-ж таки балачки з сином були дуже невідрадні батьківському серцеві: Микита геть од рук одбився; до того о. Кирило помітив, що син наче б то пристав до лютерської ересі. Звісно, він охочо був би повчив свого сина гаразд, звичасм старосьвіцьким, не марнуючи слів, а даючи цілком „практичні“ аргументи, — та ба! на горенько, син був тепер з кожного погляду геть незалежний од його. Довелось обмежитися устними дебатами, себто самісінькою „теориею“, а абстрактні доводи не дуже впливали на блудного сина. Дякуючи Микиті, отець Кирило дуже багацько собі крові збавив. Раз він був кинув йому в очі назву „мельхіорового ліберала“, а син на це зовсім спокійно odmовив, що навіть мельхіоровий лібералізм — незмірно почес-

нійший од „книшового консерватизму“. (O tempora, o mores!). І всі свої речі студент висловлював убійчо-холодним, погордливым тоном, з повним почуттям своєї незрівняної переваги.

Іноді він розвивав батькові свою теорію про будучу, ідеальну державу, де, казав він, що скасується „шкідливий жрецький клас“. Раз якось він насмішувато додав що поки ще що, а тимчасом він буде на своїм селі пропагувати штунду. Отець Кирило подумав, що син нахваляється просто для жарту. Тільки-ж у скорості піп муєїв переконався, що той не брехав. Іде він якось селом тай бачить купу селян, а серед їх сидить його Микита тай розводиться на тему, що навіщо, каже, попи? адже без того „шкідливого жрецького класу“ любісінько, мовляв, можна перебутися. Щоб ілюструвати свій теоретичний виклад, Микита брав приклади з діяльності о. Кирила та вказував на його здирства; а що він, натурально, знав дуже цікаві, закулісові боки батюшчиного життя, то його проповідь чинила фурор. Незвісно, чи багацько людей прихилилось через те до самої штунди, але що скандал виходив грандіозний, дак це певне. Отець Кирило, як підійшов до гуртка, то мінут іє п'ятеро стояв мовчки, слухав сина і сам на свої вуха не ввіряв. Постояти тай мовчки одійти — не випадало, знов же стояти тай слухати такі страховини — теж було неяково. Піп здобувся на слово.

— „Це син говорить так проти батька!“ патетично вимовив він.

Як казав потім сам отець Кирило, блудний син одрік на це більше-менше такими самими аргументами, які дає Фідіппід Стрепсіядові в „Хмарах“ Арістофанових. З найближчим поїздом він покинув

батька. Погоничеві, що привіз його на залізницю, він загадав переказати батькові, щоб той частійше читав свійлюбимий епіґраф на стародавній ґраматці...

З того часу отець Кирило взяв ще пильнійше читати всякі аполоґії консерватизму, і не було йому вищої одрадоги, ніж переспорити якого-небудь новатора. А таке траплялось йому частенько. Ті провінціяльні ліберали та радикали, які йому зустрічались, визначалися звичайно лиш п'ятонічною прихильністю до своїх радикальних гадок; аж надто великі революціонери словами, вони ділом плохенько, обережно „сиділи та не рипалися“ і були правдивими *bourgeois*. (Взагалі в Росії, де емансипаторству дуже скручено крила, можна побачити трагі-комічні помилки: густо часто ми бачим радикальний стяг в руках у таких людей, які всенькою своєю діяльністю виразно показують, що насправжки вони належать до найгіршої фракції „Московскихъ Вѣдомосте“). Зроду батюшка був доволі дотепний і воювати любив власне дотепами; ото-ж яким-небудь влучним слівцем йому вдавалось розбивати суперечників краще, ніж доказами.

Привітавшись з отцем Кирилом, молодий Котович сів на своє завідне місце за столом.

— Чи знаєш, отець Кирило каже, що зустрів тебе того місяця на залізниці, тільки ти його не впізнав? — сказав старий Котович по російськи.

— Може бути, — одвітив Павло по-українськи. Учувши сі слова, гість іронічно осьміхнувся:

— Скажіть міні, Григоріє Семеновичу: вони завше говорять отак, по-малоруськи? — спитав він.

— Дякувать Господеві, ві, батюшко. Це так, як на його найде: инчим разом говорить-говорить

по-російськи, а дивись — і ляпне цілу фразу хохлацьку!

— І це тільки од початку сьогорічних каникул! — сердито докинула мати: — був досі панич, як панич, а тепер раз-у-раз доказує таке мужицтво.

Трошки нешановливий тон розмови не вражав Павла: він гордо почував, що вся ця обстановка дуже нагадує Радюка з його родинними стосунками. — Мабудь недурно і я, і герой „Хмар“, звемося Павлами, — подумав він і.. ще більше зрадів.

— Скажіть же, будьте ласкаві, — знов іронічно спитався батюшка вже в самого молодика: — задля якої-такої причини ви це робите?

Хлопцеві було любо, що є перед ким викласти свої новонадбані погляди.

— А задля тієї, що я українець! — з таким патосом сказав він, що пирснув батюшці слиною в обличчя. (Той витяг хустку і демонстративно утерся). — Еге, ми робимо так на те, що мусимо зливатись із народом нашим, котрий говорить мовою наших дідів і котрий.. (тут він, під хитрим, пильним поглядом поповим, сціпив зуби й скоренько проказав:) ...котрий нас вигодував..

Батько його, учувши цю мову, трошки повів бровою. — Чи ба! не я, а народ вигодував його! Гм! — подумав він, але голосно нічого не завважив. Правда, й синаш його також не надто виразно уявляв собі, як то справді його вигодував простий народ: такими питаннями він завдавався не дуже.

— ...Говоримо народньою мовою на те, що теперечки ми нічим иншим не можемо виявити своїх ідей, — бо нам рот замазано, бо нам звязано руки й ноги! — наводив студент далі цілі речення

з „Хмар“ і, мордуючись мов на муках, помічав, що далі він не пам'ятає.

Отець Кирило тасмничо помовчав, пильно озирючи хлопчину своїм пронизуватим поглядом; певність перемоги майнула в його очах, але він проте залишив свій іронічний тон і вже з лицемірною лагідністю спитав, ніби ймучи віру :

— Так ви, значиться, з народом уже зіллялися... Гм, гм! не погане діло... Ну, а скажіть міні, будьте ласкаві: ви мабуть дуже добре впізнали тепер той народ? Я думаю, що ви, либонь цілі проповіді читаете народові, а нам сьвященникам конкуренцію робите?... Може навіть говорите, що попів і зовсім не треба? — га? — через лад добродушно казав отець Кирило, а сам пригадав собі сина.

Павло збентежився.

— Ні, він раз у-раз у дома сидить, — мовив старий Котович.

— А! — подумав піп: — Значиться, я бачу перед собою того самого Павла, якого я знаю з пуп'яночку: він ще не обмінився. Як-що так, то це ліберал навіть не мельхіоровий, а просто олив'яний. — І він ехидкувато поглянув на його.

— А! — сказав він: — а я вже був думав, що ви аж у пропагандісти народні записалися. Але-ж.. але-ж в таким разі одна річ дивує мене: невже ваші тато та мама забули російську мову, що ви вгощаєте їх українською?

— Та я вже-ж казав, що це робиться задля демонстрації.

— Демонстрації чого?

— Того, що я зіллявся з народом!

— А! ви знов за своє! Себ-то ви таки пробували з ним зливатися!!... Бо я, слухаючи вашого

тата, вже був гадав, що з мугириями ви не братаєтесь.

— Але ж я говорю їх мовою! — нетерпляче скрикнув Павло.

— Так виходить, що в вас мова не є попросту спосіб розповсюджувати свої думки?! Себ-то „зіллятися з народом“ значить тільки: „говорити народною мовою“?! — з непідробленим зачудованням запитавсь піп. Його син теж чимало толкував про зілляння з народом, але під тим зіллянням розумів безпосередні стосунки з народом та пропагування своїх ідей серед його; про мову українську, як про мету, він ніколи й не згадував. Вихованець петербурського університету, він не робив ніякої різниці між великоруськими та українськими селянами, а скрізь добачав „руссакаго мужицка“; правда, антипопівську пропаганду Микита був вів в своїм селі українською мовою, але-ж так само і піп Кирило, хоч був ворог демократії, не розмовляв з „мужицками“ інакшою мовою, опроче як тією, що вони її розуміли. Нарешті, тра запримітити, що так само, як усім сільським батюшкам на Україні, о Кирилові українська мова була сама собою найрідніша: він нею звик говорити од дитинства, змалечку говорив нею до своїх батьків, у семірарії говорив нею до товаришів, оженившись говорив нею до жінки та до сім'ян, говорив нею зовсім несвідомо, задля вигоди, не з якоїсь ідеї. Тим-то тепер, слухаючи Павла, він був ні в сіх, ні в тих, бо не міг збагнути його поглядів та зьорієнтуватись.

— Та ні-ж: я люблю на р о д, що говорить тією мовою, — одказав Павло.

— Народ .. Що таке „народ“? мужики?

— Еге-ж, мужики, — одвітив хлопець, поміркувавши один мент.

— А, як-що ви любите мужиків, то нічим того не виявляєте: що ви вживаєте їх мови, те нічого їм не дасть. Я ще раз просто становлю перед вами запит: чи ви мову українську кохаете, чи мужиків?

— А воно правда: я досі любив тільки мову, — майнула Павлові швидка гадка в голові. Пригадалося йому також, як він у-ранці сьогодні умилявся перед „народом“, але знов насъпіла думка: — Я любив якийсь абстрактний „народ“, а не мужиків. За те-ж від тепер любитиму вже й остатніх. А в тім: на що я собі кажу: „любитиму“? я вже їх і тепер люблю:

— Я демократ, — знов нетерпляче кинув він два слова попові.

Той неймовірно похитав головою.

— Сам я не демократ, себто не думаю, що тра кланятись мужикови. Мужики — товар, а не люде. Певне, що їх теж треба жалувати, як і всяку скотину, ба колись (але дуже не швидко) вони будуть людьми; але тепер посувати їх на людське місце та ще садовити найвище за всіх — бридко. Якбищо ви пожили на селі в моїй шкурі, то так само думали б. Я не люблю демократизму і не бачу ганьби в тому, що й ви його не маєте, але-ж ви його не маєте!

— Ну, звідки ви знаєте, що я не демократ?! — роздратовано спитав парубок. (— ...„Зрештою, в його словах, що мужики ще тільки будуть людьми, либонь є частка правди?!“ — заворушилася в Павла думка).

— Бо я-ж вас не од сьогодні знаю! та й сьогодні чую вас добре.. А в тім, скажіть: чим ви виявили свій демократизм?

— Дуже шкода, що ця розмова йде сьогодні, а не завтра, після моєї екскурсії на село, — мовчки розумував молодик: — а то-б почув ти від мене дещицю!

— А що ви вживаєте української мови, то це ще нічогісінько не доводить — знов казав піп, драгуючись: — Адже-ж і я — звісно, піп — вдома говорю по вкраїнськи та ще краще за вас, а демократом не був та й не буду: демократизм ще не на часі... (Не гадайте, буцім я ретроград, — навпаки: я схилиюсь перед поступом, але здоровим поступом...)

Павло щось хотів завважити, але отець Кирило знов перебив йому сказати слово:

— Чи не знаєте поліцейського надзирателя Сорова? Гаряча людина, дуже любить лаятися з мужиками. Звісно, я того не похваляю, але тямлю, що ті хами навіть янголові терпець урвуть... Так от той Соров має звичай казати: „Щастя мое, що я служу в Хохландії, — принаймні є більший засіб лайок: чого не висловиш по російськи, висловиш по хахлацьки“... Ви, Павлику, надто нервові: отож коли урядуватимете, то й ви матимете таку саму одрадість... ба навіть більшу, бо ви знатимете хохлаччину ще краще од Сорова

Павло спершу зблід, потім напик раків. Отець Кирило вдавав невинного, наче агнець.

— Краще-б ви ховали свої погляди — дріжачим с пересердя голосом промовив молодик: — вони на-скрізь смердят Катковим та Мещерським.

— Ну, Мещерського ви не лайте! — образився піп: — Я його дуже поважаю.

— А я того нівелятора зневажаю! я його ненавидю!

— Може бути! він, здається, усе клопотався та писав, щоб ізнову впровадити різки в гімназії.

Сказавши те, батюшка, навіть трошечки приплющивши очі, пильно взяв дивитись на голісіньку верхню Павлову губу. ніби неодмінно хотів розглядіти, чи є таки там будь-який сльідочок вусів.

Той геть увесь спалахнув: — Недотенно! — нервово одказав він: — та й до мене ваші слова не стосуються: я вже студент, а не хлопчик.

Але ехидний отець Кирило вже його не слухав і, радий, що його верх, з уданою неуважливостю голубив рукою оксамітну шерсть Аяксову, та дивувався перед старим Котовичем, яка вона мняка.

— Хіба-ж можна вести балачку з таким неуком? — сердито міркував Павло. Йому згадалось, як то перед обідом душа його була сповняна поезії на саму згадку за „народ“. — Хіба-ж оцей попище зрозумів би той високий настрої духа? — думалось йому...

— Ге-ге-ге! — зареготавсь по жереб'ячому менчий брат, що допіру второпав батюшчин дотеп. Скількись горобців, сидівших на вишневій гильці біля відчиняного вікна, з переполоху цвирінькнули та й пурхнули геть. Павло метнув на брата злісний погляд.

— Петре! геть із-за столу, якщо гаразд поводитись не вмієш! — суворо покрикнув батько.

— Ги-ги-ги! — заревів гімназистик і вийшов з ідальні.

— Не знаю, тато, де він тих манер навчивсь

— розсерджений воркотів Павло: — достоту, наче виховувавсь із мужи...

Він прикусив язика на півслові, бо спіймав насмішкуватий погляд отця Кирила і зрозумів, що він був сказав.

До кінця обіду він сидів мовчуком.

Балакучий отець Кирило ще довго щебетав. Між інчим він розказав, як його син торік був попрохав дозволу казати йому — батькові „ти“ :

Каже: „більше щирости буде“. Та я одразу зметикував, до чого воно йдеться: „тикаючи“, йому булоб вигідніше сваритися зо мною. А як на мене, то міні любіше почути: „ви дурень“, ніж „ти дурень“...

Старі сьміялися, а молодий Котович ані моргнув. Він усе думав про свій демократизм

— Чи я демократ, чи ні? раз-у-раз питався він себе... — Брешеш, попе: я не твоя пара. Я демократ! Тільки правда, я демократ в теорії, — але сьогодні-ж я піду робити щось практичніше. Ergo, в народ! в народ!

Зараз після обід пан Котович напнув на себе українську сорочку, підперезав штани паском-ремінцем, насунув на голову смушеву шапку, — це він виражавсь у подорож до Багачівки.

— Клятий піш! Думаєш, що всі демократи тільки крикуни-горлані! А от же я докажу тобі, що селянин є задля мене справжній брат. Побачимо, що казатимеш, коли я прочитаю селянам Шевченка! — Павло дуже умилився душею.

Днина була не гаряча, бо цієї ночі ішов дощ.

Пороху не було, а навпаки: де-не-де стояли калюжки з водою. Котович почувавсь дуже гарно.

— Та бо таки й так! — міркував він: — треба-ж хоч трохи познайомитись із народом, щоб усяке дравтя, таке, як отець Кирило, не цвенькало в очі. Я певний, що я вподобаю селянина, і знаю, що й мене кожен з їх полюбить: я по братерському простягну мужикові руку, що його мова є задля мене сьвятість...

Од города до Багачівки девять верств. Йдучи цю далиню, Котович надумав собі цілий план на довгий побутовий роман, що мав обійняти саму-стоту малоруського життя та показати головні й побічні причини всіх злиднів бідолашної України. В чому властиво ховалося джерело тих злигоднів, Павло ще не знав, але сподівався незабаром особисто побачити та своїм критичним оком збагнути саму суть речі, усі подробиці. Тимчасом він надумав загальний план; по цій намітці Котович намірявсь вигантувати малюнок усього сільського життя-буття.

Іноді він, зоставляючи свій будучий твір, починав вправлятися в місцевій мові й вимові. Вчився він української мови з книжок, а не що давно, спробувавши розмовитися з прийшовшими до батька міщанами, він пересвідчився, що вони його не зовсім розуміють.

То, кидаючи цю справу, він знову придумував добірні вирази до своєї повісти. „Мати Україно!! поглянь на нас, бідних пташат твоїх! пригорни нас під твої дужі, велетенські крила та поможи до нажорінку вигубити зо сьвіту всеньке кацапське кодло! Амінь“⁴. — Ціми словами мусів кінчатись суспільно-психологічно-побутовий роман, що мав піднести ймення Котовичеве високо над усякими Мирними,

Франками та Левіцькими. Зватися він мав „Туга України“...

Серед таких мрій наш українофіл навіть не завважав ніякої втоми і, не в замітку собі самому, зближився до Багачівки. Зупинившись біля Брокена, с. є. коло славетної Багачівської „гори“ з яром, за яку він марив у ранці, він почав міркувати, з чого саме тра зробити початок. В кишені його, відповідно приписам Радюковим, лежала „Наймичка“ Шевченка; її він мавсь зараз прочитати „in den from-fen Hütten“.

— Однаково скільки не зважуй, а інчого способу нема, щоб завязати відносини з народом, опроче як піти попрохати води напитись, — рішивсь Котович нарешті тай підійшов до крайньої хати.

В сїнях господариха, ще не стара жінка, дала йому напитись. Павло дожидався, чи не запрохає „гостелюбива донька України (вираз із будучого роману) його до господи, але тая не догадалася цього зробити. Тоді він сам увійшов у хату, сїв на лаві й попросив дозволу припочити на часинку. Хазяйка згодилась і мовчки заходжувалась коло своїх справ. Вовкувато дивився на захожого гостя її невеличкий син, а в колисці лежала мала дитина. Котович дорбого був втиснув у план роману докладний опис мужичої хати, що з його мало впливати таке: „На всьому цьому одразу можна було прочитати печать того гнету й того придавлення, яке тяжить на нашій бідній національності, дякуючи кацапській культурі“. Тим-то теперечки він дуже уважно взяв придивлятися, яка хата в середині, силкуючись неодмінно зобачити той одбиток кацапського гнету. Тим времьям, як панич блукав поглядами по стїнах, мологиця вийшла в сїни та пішла до комори. Павло,

ничтоже сумняшесь, югнув сльідком за нею, щоб оглянути й ту комірчину (очевидячки, в певній надії, що шукана ім печать кацапського пригноблення замкнута саме там).

— Чого вам тутечки треба? Чого пнетесь в комору? — доволі верескливо почала невдоволена „гостелюбива донька України“.

— Та чого-ж гвалтуєте? Не зійв же я її! — покривджено одказав будучий повістар і сів знов на свою лаву.

— Ні: певне, ця селянка — якийсь виняток з межі українського жіноцтва! — подумав він: — ач, яка сварлива! — Він був уже підводився, щоб одійти, але хазяйка сама вдалась до його:

— Ви, десь, із бурсаків, або що?

— Ні, — напів-ображено мовив Павло.

— Дак панич? — перепитала жінка, з недовірою позираючи на шапку і на всеьке вбрання свого гостя. Павло вловив той погляд і йому чогось стало лекше на серці: адже оцінили його „ирсту“ одіж. Миттю блиснув йому в уяві прапор з написом: „Братання з народом“, блиснув якимесь неземним, яскравим сяйвом.

— І те ні... Я теж один із народу, я... — рівний вам, я — ваш брат! — патетично вимовив Котович, виразисто подивившись на господиню. Тій зброялось неяково, і вона, чогось соромлячись, взяла аж надто пильно розглядати, що там у неї під шкурою на долоні.

Гість почував себе тії хвилини аж героєм та радісно хвилювався, що ось мовляли, він уже став народнім діячем. — „Високе почуття — братерство з селянином!“ — зворушений думав він.

Мовчанка.

— Хочете, я вам щось прочитаю? запитавсь Котович, знайшовши, що тепер — найслухнійша часина, щоб зблизитися з народом, і витяг з кишені „Наймичку“.

— Не знаю я, що ви кажете, — поволі одмовляла жінка, стоячи коло порога ні в сих, ні в тих, і навіть головою хитнула.

— А потім ви міні пісень засьпіваєте, — сказав Павло. Тая нічого не одвітила і дивилася кудись у далечінь.

З вірою в чудовні наслідки, Котович почав читати, чутливо натискуючи на декотрі слова. — „Ти жовтенький пісок — нагодуй моїх діток!...“ з силою, з драматичною вимовністю, трошки дріжачим голосом вигукував він.

Але не встиг панич дочитатися навіть до діда та баби, аж раптом зарюмала дитина, що доти була сумирно спала в колисці. Тепер, од прочутого та живого читання Котовичевого, хлопця прокинулось і взяло скимлити та заводити свої бексаня.

— Агу, агу! — втихомирювала його мати, але дитина заревла в увесь голос.

— Агу, агу синочку!... Чи ви бачите, що ви міні нарobili! — злючо крикнула вона до Котовича. Він, теж лихий, підвівся з місця й мовчки вийшов.

— Ну й бабище! — цідив він крізь зуби, підійшов до другої господи, знов напився води і знов зостановився на спочивок од далекої дороги. З невдоволенням він побачив, що й у цій хаті немає вдома чоловіка, а є тільки жінка.

Не просвдів панич і двох хвилин, як побачив, що далі йому сидіти — не видержка: геть по всій

хаті чути було якийсь гнилий сморід, що його не міг витримати делікатний ніс Котовичів.

— Що це в вас смердить отакечки? — спитав він суворо бабу.

— В міні нічого не смердить, — зовсім неприхильно одказала бабка гостеві.

— Ну, в хаті! — ще строгіше провадив той.

— І в хаті не смердить нічогісінько, а тільки душить кожухами: мій чоловік — гарбар, — так само, як і передше, неласкаво дала відповідь вона. Котович обдивився і, справді, побачив у кутку купку дрібної порохні-дубила.

— Ай-яй яй! — докірливо хитнув він головою: — Чомуж ви цього не виносите з хати?! Тадже це шкодлива річ задля здоров'я! Мікроби заплodжуються, — докторально почав він: — Ну, навіщо ви держите цей дуб у жиллю?!

— А на те, щоб ви спитали, — одрізала хазяйка.

— Та-ж сором на це дивитися!

— Якщо вам соромно, то закрийтесь, — сердито казала баба. Котович, стиснувши пальцями ніс, вийшов із господи.

— Може, хоч у цій-о домівці знайду я чоловіка, а не жінку, — подумав він, простуючи до дальшої хати: — І куди ті чоловіки запроторились? На жнива, чи що?.. Гм! тільки-ж міні чогось іздалось, що жінки теж ходять жати... Ох, колиб чоловік був у дома! бо з бабами балакати — неможлива, либонь, річ...

Собака на припоні заметалася в усі боки, побачивши незнайому людину. Вийшла жінка з хати. Котович нічого не міг вигадати, опроче як знов попрохати води. Тільки-ж вода ніяк у сьвітї в пельку

не лізла; — набравши животворної влаги в рот, він ніяк не зважувавсь проковтнути її; нарешті коли вже неодмінно було щось учинити, а виплюнути було некого, хлонець з надсадою, боячись, що далі-далі задушиться, глитнув той клятий ковток. Потім, як і в переднійшій хаті, Павло попросив притулку, щоб спочити.

— Тітко, хочете послухати Шевченка? — спитав він, витягаючи „Наймичку“, що ще й досі не зробила впливу.

— Ні, на що міні швець тепереньки? У-літку я раз-у-раз без чобіт ходю... А от хіба в осени — ну, тоді справлю собі в горіді нові..

— Боже, Боже! яка пітьма, яка темнота, який морок, яка темрява!! — подумно жахався Котович.

— Ні, ви неправду кажете, тітко! Вам дуже потрібний швець духовний: Вам дуже треба, щоб такий швець позалатував усеньке ваше узуття, ваші чоботи та постоли!.. Народе, народе!.. — віщо, надхненно, палаючи, хоч і сумним тоном, казав просьвітитель-паніч, ніби сам до себе; він і справді забув, що сидить у чужій хаті, перед незнайомою людиною.

— Їй Богу і присяй Богові, що не треба, — одмовлялася тая, не дуже зрештою розчовпавши його мову.

Гість замислено втупив очі в землю: в українській часописі він прочитав, що в народі є безліч переказів за „батька Тараса“, а в дійсности воно виходить он-як! Незвісно яким способом, ця думка миттю перенесла його до другої: він згадав, як учора він ледві не заплакав, граючи на форте-

пьяні кантату: „Б'ють пороги“.. Ще й досі брешуть в його вухах мелодія :

„Нема Січи, нема й того,
Хто всім верховодив,..“

Тимчасом молодиця з нещевністю позирала на його :

— А я перво була гадала, що ти школяр, — забалакала вона по якійсь перерві.

— Ні я не школяр, — невважливо одмовив Котович, обгорнутий своїми гадками, але все таки гаразд пам'ятаючий, що він уже студент університету, а не якийсь там школяр.

— Та вже-ж я й сама бачу теперечки: адже-ж ти швець? Тільки щось дуже молодий, через те я...

— Хто? я швець?! — голосом огиди скрикнув пан Павло і з обурення навіть підвівся з лави. Назва „швець“ його образила, бо російське „сапожник“ він звик вважати за дуже ганебну лайку.

Хазайка з перестрахом подивилась на його і про всякий злучай, одсахнулася на ступінь далі.

Що було б потім, незвісно, бо заразсінько вперлися в хату дві давніщі жінки та трое дужинів-мужиків, та ще синаш першої молодиці, яку одвідав Котович. Саме отой хлопчик і завбачив, що наш панич мотлається з хати до хати, тай переказав своїй матері, а тая покликкала людей на підмогу.

Подивившись на їх, Котович зараз якось передчув душею, що це йому не переливки і не жарти. Він швидче сунув у кишеню „Наймичку“ і подався до дверей. Чоловіки заступили йому вихід.

— Пустіть мене! — володарським тоном вдавсь він до них.

— А заськи! — обізвавсь один.

— Кажу вам, пустіть! проступіться! Чи вам позакладало? — говорив Павло вже нетерпляче.

— Не позакладало, не позакладало, чуємо!... Але чуй і ти: якого гаспида ти вештаєшся по хатах?

Панич, замість одвічання, згорда подививсь на того, хто казав, і здвигнув плечима.

— А вже ж нічого іншого, — заверещала перша жінка, — опроче як щоб злодійкувати. Тадже-ж ви знаєте, що аби я позирнула на чийсь пику — зараз упізнаю хто яка людина. Ледві цей увійшов, зараз я й подумала: „Ой, та який же з його злодюга!“ Коли це — йду до комори, а він шусть за мною...

— Та вже-ж, запевне, запевне! — загомоніли всі хором: — якбищо не злодіяка, то чогоб мотався по чужих хатах?...

Ану, ке сюди все, що понакрадав, — само впевненим, рішучим тоном вимовив один споміж гурту, простягаючи свою руку.

Пан Павло знов сунувся до дверей.

— Пустіте мене наконєц, чорт возьми!! Со мной шуток нельзя допускать! Я вам не ваш брат, — пора прекратіть ету комедію! — сердито крикнув він, червоний з гніву.

— Та так, так! московський шахрай, — зараз видко! Ану-мо трусити його!

Котович ще гірше напудрився і ніби хтів побивати всіх поглядом величної погорди.

— Не настобурчуй чуба, бо почубеньків дамо! — казали суворі хлопцї. І, не вважаючи на паничеві крики, вони заходились робити трус: вивертали його кишені, лапали в пазусі.

— Ой кумо, — бідкалася та жінка, що до неї найпершої зайшов Котович: — дивіться, який теперечки сьвіт настав! далі-далі вже й колискова дитина шахруватиме. Хоч зараз анцихрист приходить!

— Таки так: тільки анцихристові тепер і приходити, а Христа, якби прийшов, люде були б знов роспьяли, — одвітувала кума.

— Ото щира правда: роспьяли-б! А коли-б не роспьяли, то хоч добре побили-б... А вже ж, причечився-б інчий до його: „а чому ти, сякий-такий сину, міні щастя-талану не даєш?!“ та й набив би його гаразд.

— Христа!!! — уболівала слухачка. На очах їй сльози забриніли.

— Христа, Христа! Ох, натовкмачив би сїрбому той нечестивець!.. Ох-ох-ох!..

— Виходьте, жінки, в сїни, — почувся їм наказ: ми його роздягнемо: видюще діло, що він усе сховав десь на тілі.

Жінки повиходили. Котович бурхався та горлав; чоловіки в три руці тримали його тай роздягли. Хоч він боронився, скільки було моці, і навіть дуже болючо вкусив одного за руку, але дістав тільки обіцяних почубеньків та запотилишників, а нічого не вдіяв. З його поскидали навіть чоботи, шукаючи захованої крадіжки. Нарешті звеліли йому одягатися. Скоро він одівся, в хату цибнули цікаві жінки, що геть усе підгледжували крізь дверню щелину.

— Ну, що-ж, що-ж теперечки буде? — дріботіли вони.

— А кат його зна! Бачите, що нічого краденого не здибали... опроче хіба хустки... Тільки-ж, коли вона й крадена, то певне що не на селі... А

от на шиї мотузочок, у на нім мішечок із пасмом волосся.

Котович із сумом бачив, як теє сьвяте волосся дане на забудь, порозліталось по хаті; але „не до поросят, коли свиню смалять“.

— Та хто-ж він сам? — почувся запит.

— Він міні казав, що швець!... — А міні, що наш братчик-мугир!... — А мене лаяв мов справедливий пан!... — тарахкотіли пащикоухи.

— Хто ти такий? — спитали нарешті в Котовича.

Хоч тому аж гвалт хотілося вилаяти „мерзених мугирів“ не то двома мовами (як пророкував отець Кирило), а навіть десятима, але він мовчав; диким поглядом він дивився на долівку і, здавалося, вічогісінько не розумів.

— А знаєте, в його не всі вдома! — рішив хтось. — Та це дурний! — додав другий.

— Справді, справді це божевільний!! — мов цаплена, задрентіла перша жінка, силкуючись перекричати усіх: — ви вже знаєте: на кого я подивлюсь — одразу впізнаю, що воно таке. Так і на цього, — глянула та й думаю собі: „Липечко-ж моє! певне, це або злодіяка, або божевільний!...“ Вірте міні: якщо він не зовсім божевільний, то хоч присутуватий!...

Зганьблений, зневажений, дріжачий з безсилою злування Павло своїм виглядом таки скидався на причинного.

— Божевільний?! — мов ошпарений, заревів той, що його Павло вкусив: — а він мене покусав!... Що-ж тепер?! до хворшала бігти, щоб рану припік, чи як?!... Адже-ж божевільний — усе однако, що скажений?!..

— Воно ніби й так, але ти ще не лякайся за-
здалегідь: може він тільки придурковатий — поті-
шали його.

— Ні, ні, я вже бачу, що він божевільний
настоящо!... А, невіро! через тебе тепер я казирись
маю?! — лютуючи кинувся він на Котовича і,
давши йому доброго стусана в бік, виштурхнув за
двері.

— Мужики ви подлие! Хахли ви, безмозгіле!
— вибухнув на дворі Котович: — Ах ви, хахли-
мазепи!... Хамское отродье!...

— Постій-но, не лаятимешся ти міні! — ска-
зав один із селян тай побіг спустити пса з при-
пони.

Побачивши, що за ним думають ізробити справ-
жне полювання з нагінкою, Котович загодя кинувся
на втіки й вибіг поза царину, на „Брокен“. Собака,
що грала очевидячки ролю якогось гірського стра-
шила, наздогнала втікача тай дуже болючо вкусила.
Тільки скиненим із себе ремінцем він ледві-ледві
одбив страшище.

З зовсім інакшим настроєм духа супроти того,
з яким вийшов з дому, брів пан Павло додому. Ду-
же довго він кляв мужиків в батька, в матір.

Але де-далі довга дорога та холодне вечірне
повітря прохолоджували його й гамували. Потроху
він звернув до інакших думок. Розміркувавши га-
равд, він уже знайшов, що в усенькій події треба
винуватити нікого більше, як жінок, а чоловіки,
сказать правду, геть невинні. В наслідок чого Ко-
тович прийшов до двох постанов: одно, що взагалі
не варто женитися (,о! як мій ум розуміє тепер

тебе, Толстой!" — додав собі він), а друге — що ніякісінької т. з. ідеальної жінощини не буде в його романі. — „Не дурно ж і народній розум зложив стільки прислів'їв за жінок!" — злісно воркотів він під ніс.

Правду кажучи, вгамувало Павла і примусило простити мужикам образу ніщо інше, як згадка об задуманім романі: важко було залишити мрію, якто ймення Котовичево ясно заблищить над усіма українськими письменниками. Тепер він уп'ять почав обдумувати перший розділ роману, що мав носити епіграф: „Обніміте брати мої, найменшого брата“ і починатись описом сільської хатини; теперечки теє описання давалось „старшому братові“ аж надто легко: вже-ж бо особистим досвідом (хоч, правда, цїною приниження, двох стусанів і цькування собаками) він мав змогу довідатися, де властиво лежить печать кацапського пригноблення. І знов йому гарно зробилося на душі. — його обгорнула, як мовляв Щедрін, „атласистость сердечная“.

На дворі було зовсім темно: під десяту годину. До міста ще лишалося дві верстві. Пан Котович оглядівся навкруги і побачив, що не дуже далеко од шляху щось меркотить.

— А, там либонь баштан! — догадавсь він, і образ Радюка, що читає Шевченка в курині дідусеві-баштанникові, повстав у його голові. — „Жінок там, у курині, чейже немає“, додав собі він і, підбадьорившись, попростував на світло того полум'я. Котович був доволі короткозорий; до тогож, навчений перебути досвідом, він опасувався собак, і через те йшов дуже поволі та обачно. Справді жадна собака його не вчула.

Ось він близісінько коло куриня. — „Що це?“

думає він: „багаття жевріє, а ночувак не видно!“ Не довго гадаючи, він схилився навколішки тай поліз у курінь, щоб „оглядіти ситуацію“ або там дочекатись, поки поприходять хазяї. На дорозі перед ним лежала якась купа. Котович низенько зігнувся, придивився в поночі своїми низькозорими очима, потім полапав цю темну массу руками...

— Ай!! — скрикнув він, як стій здобувши вдар од ноги собі по-під бороду й прикусивши кінчик язика.

— Калавур! — загорлав з просоння чоловік, що був любісінько спав у куріні, а тепер прокинувся од паничевого мацання.

Котович з острахом виліз із куріня, але не встиг і схаменутися, як почув злюче гавкання собаки і якийсь молодий голос, начеб то десь поблизу:

— Що там? злодій? — га?... А держіть, держіть! хапайте його!

— Хапайте! Хапайте! — гукнув басом і той, що був у куріні: — це той самий злодюжка, що вчора викрав баштанину з куріня! — І от переляканий Котович побачив, як тая постать висувається та простягається до його.

З усієї сили кинувсь він навіткіача. Одчай надавав йому крила. — Баштанні ночуваки змушені були вже пристати, і тільки собака ще гналася. Але, лиха доля немов поглузувати захтіла! По дорозі стояла калюжа. Котович, що мчався куди-глядя, з усього розгону влетів у неї, зачепив ногою за щось тай геннув обличчям у болото. Собака спобігла його й учепилася зубами; миттю насьпіли обидва баштанники.

— Маєш, як ходити красти чужу баштанину!

— примовляв, досита годуючи його буханцями один.

— Думав, що, як і вчора, не спіймуть! — казав другий, щедро вгощаючи товчениками, себто лупцюючи панича на всі боки.

— Хоч би Бога стидався! — всовіщував перший.

— Од людей переховаєшся, а од Бога — ні. Він скрізь тебе покарає, — моралізував другий, разом досадно доводячи, що й од людей не завше переховаєшся.

— Разбой! — кричав Павло: — спасіть от разбойників!

Але даремне: ніхто не приходив. Мужики до несхочу могли викликати в нїм докори совісти, вживаючи на ту спасенну ціль всяких способів: і моральних, і чисто емпіричних.

— Оце тобі гірки, гемоньський сину! оце тобі гірки! Зарікайся наперед красти, — приказували вони обидва. Нарешті, наділивши „злодієві“ останнього стусана, вони штурхнули його в калюжу й одійшли.

Зоставлений сам, Котович підвівся. Ну, й лаявся ж він! Лаявся на всі заставки, лаявся як тільки тямив найкраще, лаявся в смак (NB. і пересвідчився, що московські лайки — найхльосткіїші і найшвидче дають полекшу). Далі він поплентавсь до дому.

Змучений, знесилений, увійшов він у свою кімнату, запалив сірника й сьвітив лампу. Перше, що кинулось йому на очи, була русько-українська ча-сопись, що ще з обіду лежала на канапці.

— Проч! — розлютовано засичав молодик: — проч хахлакцій журналішка! Кнута, кнута на етіх хахлов нужно, кнута і больше нічого!..

З цією мовою він швиргонув бідолашну патристичну часопись ген по-під канапу.

Другої днини пан Павло похожав, дуже заклопотаний, по своїй сьвітличці.

— Однак же щó робити? - Українофільство, як я бачу, задля мене неможлива річ, бо я вже не маю ілюзий і ненавидю той катаржний народ, тих хлопів, дикарів. Поляки дуже до ладу звуть їх буюдо... А стати кацапом?... — тьху! та я ж і кацанів ненавидю, татарву отую!...

Він сердито думав та думав.

— А пісьні українські все такі гарні..., і мова — солодша од італьянської..., — промовив собі він, зупинившись на місці на хвилинку.

Підвівши очи, Павло побачив свою постать у дзеркалі тай осьміхнувся :

— Коли я замислений, тоді я дуже інтересний, щоб не сказати просто „вродливий“, — майнула йому гадка. Він самовдоволено осьміхнувся знов тай пішов опьять машерювати по кімнаті, пораючись із своїм гамлетовим питанням

Видко, що дума Павлова прояснішчала, бо незабаром він знов зупинився і радісно скрикнув :

— Геврека!

Потім молодик прожогом кинувсь по-під канапку, витяг часопись і взяв розгнати зібгані картки.

— Справді, чого це я сьогодні був став таким легкодухом?! Гай-гай!.. До нинішнього дня на моїх очах була полуда, і ту полуду я був сам собі напускав. Таки бо так: хіба-ж суспільність, в широкім, розлогім розумінню того слова, складається тільки з... тьху! з мужиків?! Хіба вона існує тільки задля мужиків?! Тадже-ж неодмінно повинні мати

право жити і другі верстви, себто інтелігенція. А що ж є інтелігенція по своїй суті, як не дворянство, шляхта?...

— Я інтелігент, а по нації я Українець, — очевидно, я повинен любити рідну мову. Очевидячки!... Але до чого-ж тут мужики? навіщо тут мужики? Хай собі, хто хоче, пнеться витворяти мужицьку державу, а я не буду: треба бути реалістом, а не божевільним фантастом. А мою неньку Вкраїну я кохатиму палкіше од усіх.

На лиці в Павла сяяла глибока радість; він навіть широко перехрестився. — Насилу я розчовпав, яка мета мого життя! — подумав він.

— Краю мій рідний! краю мій коханий!! — палко, нервово, зашопотів парубок: — Українонько моя! як я тебе люблю!... — і він весело та бадьоро засвістав:

Ще не вмерла Україна!...

У Москві. 31 марта 1890.

PSYCHOPATHIA NATIONALIS.

Дещо з невропатології, дещо з етнографії,
дещо — так собі дещо.

24-го червця 1890 року. На Йвана Купайла.

Сьогодні Івана Купайла. Міні здається, що сьогодні не простого, не звичайного Купайла, а якогось особливого, „націоналістичного“. Чого ж міні воно так іздається? Чого? А от чого: того, що... Ет! треба буде все списати *ab ovo usque ad mala*, бо це складна історія.

Я тепер удома. Я на Україні. Я вже цілий місяць не в Москві. І цілісінський місяць я почуваюся здоровим, а то й зовсім здоровим. Ті останні місяці, що я жив у Москві, а надто май — то була для мене чиста мука, і я зовсім серйозно був занедужав.

І яка ж то цікава була в мене хвороба! Як инчим разом, то Москву я люблю дуже, бо я не бачу, щоб там думка застоювалася, я бачу там ненастанне кипуче розумове життя. Отже ж цієї весни — так

навпаки : Москва міні була огидла й остогидла. Вона почала мене сердити та обурювати будь з чого, навіть з чисто формального боку. Піду я, було, вулицею, побачу якийсь тротуар такий поганий, що ногу собі можна на ньому зламати, -- от уже міні зараз і роїться ущиплива гадка : „Поганний, бо, звісно, московський!“ Подивлюся на якийсь пишний купецький будинок, такий що його збудовано великим коштом без усякого художницького смаку, — знов міні втискається в голову іронічна гадка : „Аджеж московський!“ А вже ж як зайду було до читальні та візьму найпершу газету, що попадеться під руку, то біда коли трапляється „Московскія Вѣдомости“ ! Бо я заразсінько швиргону газету геть, іронічний осьміх набіжить міні на обличчя, тай шепочу я слова з „Правди“ : „Московська культура !...“

І знаю ж я тоді добре, що гірко помиляюсь, — знаю, що в українському Києві ще гірші тротуари, — знаю, що неартистично збудована купецька господа ще не свідчить про загальну неартистичність геть усіх москвичів, — знаю, що реакційні „Московскія Вѣдомости“ мають на Україні мабуть чи не білше читачів, ніж у Москві, а в Москві ж таки мають собі найлютіших ворогів.. Все те я, було, гаразд тямлю, та що ж міні робити ? Хіба ж могу я звеліти своєму чуттю або мозкові, щоб він навіть на мент не пускав до себе москвожерських думок ? ! Звісно : скоро заворушиться в міні якась така думка, я заразсінько, було, її виганяю ; але зробити так, щоб такі думки в голові навіть не повставали, — того я вже не міг. на те була не моя сила. Почуваючи свою неси́лу, я сердився, я мордувався, що от, мовляв, я людина, розумна істота, та не пан над своєю думкою, а залежу од якихсь там

„нервів“. С таких міркувань я ще білш денервувавсь і занепадав на здоровья

На Україну, на Україну тягло мене! Недужав я ва тую хоробу, що зветься „нудьга додому“. Звідти й москвожерство напало мене

Через ту кумедну хоробу міні стало неможна заходити в стосунки с тамошніми людьми, тай то навіть с такими, що я їх раз-у-раз любив: неохота якась напала балакати з великорусами. А найпаче нелюбо й болюче було міні — подивитися часом на великоруського селянина. Білше скажу: я того великострадального бідолаху трохи був не зненавидів. Було, скоро погляну на його великоруське вбрання та на його куцу руду борідку. — як стій заманеться міні неодмінно побачити інакшу постать: нашого браччика „хохла“ з його козацькими вусами, з його довгою люлькою в зубах, у його ярочій свиті, в його вславлених широчезних як Чорне море штанях, в його смушевій шапці. Звісно, тієї бажаної постаті я в Москві побачити не можу, а через те, з досади, я ворожим оком дивлюсь на великоруського мужика, та так, було, й хочеться промуркотіти крізь зуби: „Кацап!“

А ще гірше ставало міні, коли часом доводилось не то дивитися на великоруського селянина, ба й прислухатися, як він говорить і вимовля. Вбераючи ухом гомін од великоруської балачки, я бридився й здригався: ті звуки чулися міні наче щось зовсім чуже і страшенно погане. Міні здавалось, що російська мова — то ніби не є та сама мова, з якою я поріднився змалечку, на якій я вчився по школах, яка міні рідна, може, не менч од української. Іноді міні здавалось (а правду сказати — тілки хтілося, щоб здавалось), ніби я російської

мови навіть не розумію; іноді, знов, я сердився, нащо я добре знаю тую мову. — краще було б забути її геть до нащадку. Звісно, забути її я не міг, — то з досади я сердився на всю Москву; завважаючи, що я схиляюсь до шовінізму, я докоряв собі, сердився вже на себе самого і денервувався. — А от було раз таке. Сидів я якось, смутний та невеселий, на Чистопруднім бульварі, сидів коло самого ставка і машінально стежив очима човники, що на них каталася весела молодь. Я сумно думав про синій Дніпро-Словутицю, як любо кататися на його широкому, повноводому лоні. С тієї параллелі Чистопрудний ставок здавався міні мерзеною калюжею. Гульк! побіля мене, на тій самій лавці, сіли дві прості жінки, десь певне мати з дочкою. Помовчали трохи. І каже стара до молодої жінки смутним та ласкавим голосом: „Ну, полно, рѳдненъкая! полно, голубушка, касатка!“ С того голосу знати було одразу, що в їх єсть великеє горе. Тале ж, за своїм персональним сумом, я віднієся до них неприхильно: глипнувши на тих жінок сердитими очима, я на думці перекривив стару тай (пѳдумки, звісно) прогугнив собі її фразу носом: „Полна, рѳднѳнькая! полна галыбушка!“ Ледві я це подумав, зараз мінї стало дуже соромно на себе самого, і я нарік себе падлюкою. Тїлки ж — спитаюсь я в себе тепер — чи справді я тоді був такий винний? Адже ж проти моєї волї вся моя природа забажала під ту хвилину почути не великоруську, а інакшу мову! — Жїнки ще й далї собі балакали, а я вже їх не чув і тїлки міркував, який би то я був радий, коли б намість тієї великоруської фрази учути таку: „Годї бо, рїд-несенъка моя! Годї, моя голубонько, моя ластївонько!..“ Скоро я переложив те речення на вкраїньске,

одразу мінї жалько стало на бідолашних бабок, жалько стало на їхнє невідоме мінї горе. Мінї до горла підступили сльози, я напружив усеньку енергію, щоб не роззрюматися тут само на бульварі, тай подався додому. Вдома, щоб себе погоїти, я сїв писати оповідання „В народ!“ де висьмівав ворогування проти Москви. Доки писав, доти справдї легше було, а як скінчив то знов розпочалася нудьга за Україною і неприхилля до Великорусї.

Тїєї самої днини, йдучи я вулицею, порівнявся з двома студентами, що голосно розмовляли повкраїнськи. Мінї з радощів груди сперло. Я миттю вдався до незнайомих тих людей, про щось їх питаючи українською мовою. Десь певне, тон мій був дуже ненатуральний, бо вони обкинули мене холодним поглядом тай мовчки пішли собі далї: може подумали собі, що з мене якийсь шпїон. А мінї з образи викотилося з очей двоє слїз, просто таки на вулицї.

Не кидала мене нудьга додому навіть тоді, як я сидїв за роботою. Був май. Надїйшли екзамени. Як довелося готуватися до екзамену с перського письменства, то мінї було чисте горе, бо перські поети — силні патріоти. Ото, було, сидиш собі, перекладаєш Гафїза тай натрапиш на таке місце:

„Здоров був, Шїразе! Нема нїде такого другого
[місьця!]

„Господи, борони його од усякого лиха.

„Сто разів, Боже, встережи нашу річку Рокнабад,
„Бо з неї вода — і живуща, і сцілюща. —

Та це ж мова про Київ і про Дніпро! — Розгорнеш Саадїя, та й там побачиш те саме:

„Багато є птахів на сьвітї, та сокіл — най-

кращий поміж птахами; багато є городів на світі, та Шіраз — сокіл поміж городами...”

Розбереш, як горяче любив чоловік свою батьківщину, — то й самому занудиться за своєю рідною Україною. „Багато є городів на світі, та наш Київ — сокіл поміж городами...”

Як міні ставало вже занадто нудно, то я иноді любив поїхати за рогатку, в Сокильники, в передміський лісок, де люду обмаль. Сідаю собі десь у гушавині, попід кущем, де ніяке людське око мене не зуздрить. Дерев цвітуть; пташки щебечуть; весна любо дихає на мене. Гарно міні, що ніхто з людей мене не бачить і не чує. Я заплющую очі, кажу собі, що ніби надомною цвіте калина (в Москві її Біг дасть), тай починаю марити, — а про що марити? звісно, про Україну. І ото одного разу... ні, замість оповідати, краще впишу я сюди ті вірші, які я потім зложив :

I.

Любо в гаю соловейко висьпівує,
Слухаю ніжне ляцанне,
Чистую, щирую річ українську
Чую я в тім щебетанні.

Ми, українці (розумні люди) —

Зрадники рідної мови.

Ти ж, моя пташко, до мови дідівської

Повна живої любови.

Тоскно на серці. Жаллям обгортає
Пісьня смутна соловйїна;
Десь із глибу, із прозорої хмари
Дивиться давня Вкраїна...

II.

Он калина розцвілася,
Уквічалась білим.

По-під нею розгорнувся
Зелененький килим.

Зелениться ніжна мнята,
Рута, материнка,
Знов я чую: мов співає
Давня українка:
„Посіяла руту — мняту
„Над водою,
„Тай виросла моя мнята
„З лободою..”

Рідне слово! ти — ця мнята,
Материнка, рута.

І невже ж, чудова мово,
Будеш ти забута?!

Як?! пахуча наша квітка
В лободі загине?!...
Знову тоскно, знов зануда,
Жаль у серце пливе .

III.

„Нащо журитись! чого побиватись!“

Гримає розум на мене:

„Маєш на світі важніше, як мову,

„Втишся бо, серце шалене!

„Що за дурниці! „Ма-ту-ся Україна“,

„Мова — па-х-у-ча-я мнята!...

„Сльози, зануда... Та ти ж не за мову

„Любиш найменшого брата. —

— Чом ти не слухавш цього вмовляння,

Серце дурнеє та бідне?

Чом ти ніколи не можеш забути

Слів: „українське“ та „рідне“?

Після того я вертав додому з Сокільницького лісу „конкою“ (tramway). Вагон був припинився коло якоїсь фабрики. З подвір'я лунав аж до нас дикий регот. Якже я сидів на версі конки, то добре міг бачити, що там таке продіється за барканом. Бачу, стоїть юрма фабричних робітників, у своїх червоних сорочках, що на випуск. Один держить пастку, де спіймалася миша, а другий в ряди-годи сипле на неї окропом. Ошпарена животинка рветься й кидається в усі боки, а юрма дико гергоче та ирже з радощів

— Агов, молодий чоловіче! не умлівайте! — навчально вдався до мене мій сусіда, якийсь старий вояка, десь певне капітан.

— Хіба я вміваю? — неласкаво одгризнувся я, закусуючи губу.

— Чи ба, *domine studiose!* ви вже, бачу, й образились! — глузував абшидований Марс. — А я хтів вам сказати тілки, що цім разом нема чого мліти, бо наш добрий російський демос тямить розважати себе ще краще, ніж як оце бачите. Єсть у нас на Москві гицлі, що хапають бродячих собак і луплять з них шкуру. Кажуть, що з живої зьвірюки хутро буде краще й міцніше, ніж з убитої. То наші гицлі спершу здеруть із собачки шкуру, а вже потім її вбивають... *Parole d'honneur!*...

Я сдів зуби тай мовчав. Скоро приїхав я на свою квартиру, міні подали остатнє число „Правди“. Розгортаю — натрапляю статтю: „Жертви російської культури“. Другим разом я б, може, був засьміявся, читаючи відомі сьпіви про „кацапську вдачу“, „кацапську некультурність“ і т. и. і т. и.: тепер, знов, стаття мене елеем по серцю мастила. Я читав „Правду“ — я впивався нею, не міг одір-

ватися. і совість замовкла, не докоряла. А далі сів тай написав до „Правди“ якісь повиністичні вірші.

Як же ж міні тепер, на Україні, тра дивитися на тодішні свої почування? — Для мене тепер зовсім певна річ, що я тоді був причинний і, кажучи російською правничого термінологією, „невмѣняемый“.

Поскінчались мої екзамени. Я поклав їхати додому як найшвидче, не гаятись ані часинки.

— Незабаром я буду вже на Україні! — радів я: — Взавтра я покину гаспидську Москву!

Покину, покину
Свою я чужину
Тай на Україну
Соколом долину...

Дивне діло! Скоро я се подумав, одразу міні стало скучно за Москвою. Міні стало соромно, що я назвав її „гаспидською“. Міні стало шкода кидати її. А в тім, не дивниця: я був ненавидів Москву тільки через те, що не міг їхати на Україну. А тепер, як перепони не стало. то й ворожнечі моєї проти Москви не стало.

От я і в вагон усадовився. Їду день, — чуюся спокійно. В Москві мене трусила була силна пропасниця, а тепер ні. Аж от і Курщива. Хатки по селах не зрубом, а в ушулі: біленькі, попідмазувані. Деревня — не самі-но сосни та берези, а є й акації, тополі, шовковиці, вишні. Побачив я все це;—

тай схвилювався, стурбувався, занепокоївся. Я не міг сам себе розібрати, що зо мною продіється та чого я бентежусь: завважав тільки, що щось раптом почало мене гризти та їсти.

— Чи це вже Україна, чи ні ще? — мучився я, дивлячись у віконце. — Ага! піду по вагонах та буду прислухатися, чи не вчую де українську розмову. Не перебулася справа без комічних пригод. Подорожуючи по вагонах, я забрів у дамське купе тай настоптав ноги аж двом дамам одразу; якже в одній була натерта на нозі мозоля, то вона засичала на мене наче гадюка. Я взяв перепросувати її і звичайненько вклонився, тай не счувся, як зачепив ліктем за чийсь парасолик, що висів собі на кілочку, і звалив його третій дамі просто на голову. То була якась товста, гладка і стара пані.

— Ахъ вы извергъ! — грізно завопіяла вона на мене, стріляючи очима. Міні здалось, буцім вона й кулаком замірилась на мене.

— Вы бы взяли нѣсколько уроковъ ловкости у медвѣдей! — закричала перша пані: — увѣряю васъ честию, что любой медвѣдь въ миллионъ разъ ловчѣе васъ.

— У васъ ужъ есть на носу очки, но разъ вы съ ними ничего не видите, то надѣньте другую пару! — гукнула ще одна дама, вже зовсім стороння. А ще одна стара пані, котрій я, заприсягнуся, нічогісненько лихого не вдіяв, додала дуже сентенціо-нально:

— Да! ужъ если студентъ, такъ обязательно грубіянь.

— Помьяни, Господи, царя Давида і всю кротость його! — по-думки замолитивував я зляканихсь жіночої коаліції. Застидавшись, я мерцій не-

дався до другого вагону, а там нова напасть! Я з розбігу напорівся в дверях на кондуктора, а він чогось здумав будім у мене нема білета та я тікаю од контрольора. Щоб його переконати, я мусів навіть видобути з кишені свого білета тай показати йому навіч.

Ніде я українського слова не почув, а зрадіти нарешті таки врадів, бо побачив.. ах, кого ж я побачив! кого ж я побачив!.. жидка!.. Я їх у Москві ніколи не бачив, а тут міні сидів на лавці чудовий примірник: в лапсердаці, пейсатий, носатий.

— Я на Україні! — врадувався я: — я на Україні!.. — З ралошів міні силне заманулось поцілувати того жидка Тільки ж це було б уже „як мед, то й ложка“ Я мусів удоволнитися тим, що з далека платонічно надивився на його до несхочу.

— Курск! оголосив кондуктор: — Треба всім висідати.

— Доведеться перечекати тут аж дві години, — похмуро казав якийсь пасажир.

А мене ті дві години жданья не лякали. Я побіг по всім вокзалі, нускаючи, чи нема де українців. В скорості трапилась міні ціла купа переселенців, декільки родин, що виселялись до Сібіру, в Томськ. Я підійшов, приголубив і поцілував якусь дитину, — мати одразу поміжчала до мене. Почалась розмова, про всю сімью. Сумно міні стало с того, що розказала молодича.

Це були Курщане, з села Павловки Обоянського повіту. Батька теї молодичі деревом убило; зять, чоловік то б її, в недузї год вилежав, став одужувати, сама вона заслабла; їсти не було чого, бо голодний рік, — часом по три дні не їли

нічоґісінько; стара мати пішла с торбою і с того сімью годувала.

Оце міні найперше українське привітання! Серце міні занило. Я слухав жінку, а сам згадував незабутній вірш нашого поета-патріота :

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд.
Смутні картини, смутні, невеселі,
А инчих не знайдеш ти тут.

Не став би дивитись, схотів би забути,
Дак сили забути нема:
То рідні села, то рідні люде!...

Підійшла до нас стара бабуся, з червоними, розпухлими очима; вона здалека була слухала нашу розмову. То була молодичина мати.

— А мене губернатур не пускає! — заплакала вона: — „Ти“, каже, „й так висипи у їх на шиї, ти й там їм заважати меш, зоставайся собі тучечки“... каже міні. Нехай воно й правда, та хіба не гірко пускати діти в таку сторону, куди вже й ворон моїх кісток не занесе?!... Ой, не побачу ж я їх більше!...

...Та хоч би й дозволив губернатур, то однаково на які б гроші я поїхала?!...

Я мовчки слухав. Міні страшенно хтілось допомогти їм, а тут, наче навмисне, грошей у мене не було. Видобув я карбованця тай оддав молодиці. Вона як стій упала в ноги і вхопилася обома руками за мій чобіт. Я швиденько став її підводити, міні було соромно аж-аж. Доки я силувався підвести її, стара мати міцно вхопила мене за руку і тримала. — Не руште! — прохала вона: — зоставте її так, нехай подякує.

„Нехай подякує“. Господи! скільки гіркого розуміння містилося в тих двох словах: „нехай подякує!“ Це прохає убога людина, що не має чим одячитися за ласку, опроче як доземним поклоном: бо дурно брати ласку не дає людська достойність... Недужі мої нерви не витримали: я сам заплакав прилюдно, миттю видерся і втік геть...

Надійшов поїзд, що мав везти емігрантів на північ. Поприхсдили звідусіль ще другі переселенці. Були тут і такі земляки, що вийшли проважати своїх односелян. Я приглядався до всього оддалік, щоб мене не бачили.

Засьпіваймо на прощання, сказав якийсь сивий дядько.

Тихенько залунали в повітрі голоси од якоїсь гуртової, невимовно сумної, нилої піснї. Щось чудне скоїлося зо мною з несподіванки. Я остовпів, занімів. Я не міг поворухнутися, неначе мене застукала катаlepsія; я не міг підвести руку, не міг глигнути оком, не міг розхмурити брову, що сама собою була похмурилась. Зінки мої поширшали, ніби хтіли з орбіт вицибнути; вони недвижно вперлися в одну точку; вуха нащулились. Несила була міні рухатись, я міг тільки мовчати, слухати й дивитись на нудну сцену, що одбувалась там.

Селяне стояли всі обідрані, обшарпані. Одні згуртувалися на вагоновій платформі другі — на землі. Дивились вони кожен поважно, тільки не в вічі один одному, а кудись удалечінь. Сьпівали дуже серйозно, наче одбували якусь свята повинність. Слів з піснї я виразно розібрати не міг: чув тільки, що сьпівують мовою українською, про „чужину — чужиньку, нерідну стороньку“. Посьпів був якийсь могильний, немовби когось ховали; міні часом здавалося навіть, ніби я чую: „Со святыми упо-

кой. " Бася сумовито, похмуро гули; жіночі сопрани одчайвно плакали тією пісьнею.

На годос од сьпіву новиходили пассажири з других ваговів: зібралося коло сьлівців багато цікавої публіки. Тільки ж ті не бентежилися с того, що понаходили сюди сторонні сьвідки, і так само сьпівали собі далі Бабка, що недавнечко була балакала зо мною, раптово заридала і заходилась цілувати свою дочку в голову. Публіка глухо загомоніла. Я прочнувся.

Нарешті той поїзд рухнувся і повіз своїх пасажирів геть од нас на північ. Я почувався зле: тая пісьня мене збудоражила, гадка про гірку селяньську долю мене гризла; якже я розбірав свою несилу допомогти бідолахам, то на душі ставало ще гірше. Опроче мене мордували пароксізми силної пропасниці.

Сїв і я до свого вагону, що йшов на Київ. Поруч мене, на краєчку, усадовивсь який п'яний чоловік таї забалакав до мене мішаною мовою. — що правда, більш українською, ніж російською. — З його розмови я довідався, що це „шахтєр“ із Харківщини. Мене била пропасниця, голова боліла, в вухах дзвеніло: я не міг багацько з ним говорити забився в куток і ніби задрімав. А варто було б послухати пильніш: сусіда мій ладєн був теревенити цілу дорогу, а проти його сїв якийсь безвусий гімназіст, що хтів удавати з себе великого вільнодумця. Прочнувшись я учув тільки кінець їхньої розмови. Харківець проповідував якісь цезарістичні гадки, а гімназістик спорився проти кожного його слівця.

— Батюшка Государ... — плів п'яним язиком шахтєр — Батюшка Государ... Вон такой милостивий, а скільки йому неприятностей усі роблять!

От хоч би ті школяри, що побунтувалися (сусіда мій, видко, мав на думці недавній студенцький заколот у Москві та Києві)... Бунтарі!

— Бо вони хотять, щоб усім велося краще, ніж тепер. А тепер усім неволя.. — закинув гімназіст.

— Ото ще! вони думають щось зділати! Но ведь государ доліжен своє понятіє іміть, — а то, може. Їх слухать?!

Гімназіст ладнався щось одказати, та п'яний уже не слухав, а тяг далі:

— Оо! Государ — добрий! государ справедливий! вон нас освободил од крѣпацтва.

— Не він, а батько. Цей потроху знов привертає вас до крѣпацтва! — запалився гімназіст! — тепер-от настановив земських начальників.

Шахтар нічого того не чув, а, приплющуючи очі, верз далі свої речі, вже ні до села, ні до города:

— Государ.. Государ вірить не тільки в нашого Бога, а й у німецького, хрянцюзького і ще якогось.. Бо він на те государ.

— Він і сам зроду німець, — насмішкувато завважив суперечник. Шахтар не спорився, та навряд чи чув що-небудь бо оддався своїй власній асоціації ідей. Його п'яний язик зачепив уже якісь делікатні догмати церковні тай плутав щось кумедне за Трійцю.

Отак само вам і кожен піп скаже, — закінчив він свою проповідь: — е-е-е...

Гімназіст, що очевидячки мав дуже бойову вдачу, і тут причепився, до слова „піп“:

— „Піп.“ — скавав він собі за ним, — А ска-

жїть міні, що за моція така нїп? Навіщо слухатися попів? навіщо попи?

— Для наставленія пастирей, — поважно одмовив шахтар: — А будущая жизнь буде од нинї і до віка, вго же царствію не будеть коньца, разві мене. Амінь.

Се кажучи, він вигідно примостився на лаві, припер мене до стїнки і захріп.

А мене пропасниця не кидала, і нерви роздрочилися. Під цю хвилину я ненавидїв того гімназїстика, того псевдо-радїкала. Запевне, я не міг дісне знати, чи псевдо-радїкал з його, чи найщирїший таки народолюб, чи нї те. нї се, а так собі хлопчак. Тале ж міні тоді здалося, що він простий брехунець; а цього здогаду вистарчало на те, щоб я, зденерований до того, міг ненавидїти будь-кого; а с того нервового розворушення я слабїв. А вже ж як я поглядав на сплячого шахтьора, то міні зовсїм таки гіршало: в Курському я бачив Україну вбогу й голу, а тут бачив Україну темну й неосьвічену. Деж тая щасливая Україна? Де вона?

Не став би дивитись, схотїв би забути

Дак сили забути нема:

То рїднї села, то рїднї люде!...

Приїхавши я в Київ, поклав вибути там день. Одвідав я своїх знайомих, бачив і „Правдя“ і „Народян“, переслухав незліченну силу стародавнїх брудних сплїток одних про одних, чув з одного боку тисячу доказів на тему, що „русько-українські націонали“ — то станьчики, а з другого боку другу тисячу, що київські радїкали — заячі душі й брехуни.

— Що за багнище цей Київ! — брився я: Оце така наша українська столиця!.. Йй же Богу, у Москві повітря — морально сьвіжіще й чистіще.

Всі мої нерви занивали: і через те, що я не спав дві ночі, і з розчарування. Я ж бо в Москві три місяці і в день і в ночі марив про щасливу Україну, я здалека линув до неї всім тілом і душею, я сподівався, що як побачу мій рідний край, то одразу душа мінї розцьвітеться, мов од сцїлющої води. А приїхав — дак от що скрізь знаходю!

З великого болю терпець мінї увірвався: пішов я до одного, доволі звісного київського псїхіатра, щоб шось урадив.

Він, не роспитуючи мене ні про що і не даючи мінї слова вимовити, пильно взяв дивитись на моє обличчя. А я й собі пильно доглядавсь до його: той душевний лікар чомусь мінї не подобався.

— *Psychopathia sexualis*, — проказав серцевід нарешті, як скінчив свій кумедний мовчазний діагност. Це була його найперша мова до мене.

Замість одповідати, я мовчки здвигнув плечима, іронічно кахикнув тай пішов геть з дохторської господи: мінї, по таким діагнозі, геть однала охота викладати йому сїмптоми своєї хвороби. — „Бувають бо дурники і поміж псїхіатрами!“ муркнув я до себе, стоячи вже коло Володимирового пам'ятника. — *Psychopathia sexualis!* — іронічно думав я, дивлячись на Дніпро і шукаючи очима чайки з запорожцями, що мала б незнати звідкіля взятися: — ні, не *sexualis!* Коли вже неодмінно треба латинської термінології то хай буде „*psychopathia nationalis!*“!

Зробивши сам собі такий діагност, я трохи заспокоївся і поїхав на вокзал, бо вже був час.

Ну, годі з мене мінорного тону, — переходю на мажорний.

Я одужав саме-іменно тоді, як усадовився в вагон, що мав мене привезти з Київа до Звиногородки. Київ — гóрод не стільки український, скільки інтер-національний: тож допіру в вагоні, на Юго-Западній залізниці, я себе побачив не чужинцем і не на чужині. Народу було тут багацько. Доки поїзд іще не рухнувся, все метушилось і шамоталось. Круг мене звідусіль мелькали українські обличчя, круг мене на всі боки лунала українська мова, круг мене пурхало українське сілське вбрання. Ледві це кинулось міні в вічі, — як стій увіллялася в мене новітня снага. Я підбадьорився, я став жваво дивитись на життя, що кипіло навкруги мене: міні стало любо—думати, що я тожсамо якась комашка у цім українськiм муравлиці. Щоб нестеменно, фактично за-вірити свою думку, я заходився без усякої потреби бігати по вагонах, крутитися в усі боки мов муха в окропі, швиденько зазирати по всіх кутках, удаючи, ніби то міні треба когось упізнати. Міні було радісно. Міні яє було сидні. Міні хтілося цибати.

Дуже швидко прийшла й рефлексія, тільки ж це була якась добродушна, а не гірка рефлексія. То я був ішов, а то раптом спинився серед вагону, а в міні самому, в середині, завели розмову два голоси. Ба то один голос сказав: „Ти не дитина, отож будь ласкав не пустувати“. Міні здавалося, що я й бачу, навіч бачу той голос: він мав виглядати так, наче стара, поважна англичанка-губер-нянтка: височенна, сухорлява, з загостреним довгим носом, з окулярами на тім носі, величезними зуби-щами. А другий мій голос — то був неначе а little baby. Він казав тонесенько, плохесенько, несміливо,

послушно, і запевнював свою наглядачку: „Добре, добре, ме'м! Я вже не пустуватиму білше, з мене буде хлопчик-цяця...“ Міні здавалося, що зарікаючись пустувати, той другий голос поважно та по дитинячому згортає руді на грудях навхрест та ще й соромливо схиляє очі до долу...

І не счувся я, як сам справді соромляже спустив очі до долу і плохенько усадовився на лавці. Ледві я це зробив і помітив, що я зробив, — міні миттю стало весело аж-аж! я трохи не затавцював. Тоді знов заговорив перший голос, тільки вже він переродився з гвернянтки на Мефістофеля і насаміткуватого забалакав:

— Ти, знаєш, на кого скидаєшся? А от на кого. Весною часом бува, Бровко ляговиться на саме сонце тай наставля свій бік під палюче проміння. І ото як набіжить Бровкові животна енергія вщерть, дак він миттю стриб! схопиться, і щоб кудись виляти свою енергію, він веселенько зачина брехати, цибати, хвостом виляти, дарма що приключки до того нема!...

Я доволі голосно засьміявся з себе, прислухаючись до своїх гадок.

— Невже ж це буде *psychopathia sexualis*, а не *nationalis*!? — пошепки додав собі я, згадавши свого кївського дохтора, і знов засьміявся.— В усякім разі це щось дурне. А в тім, будь що будь, „*dulce est insipere in horam*“. Ergo *insipiam*.

І я любісінько заходився *insipere*, себ то виліз із вагону (поїзд іще стояв), прудко пішов до вокзалу, за одним і тим самим ходом знов вернув до вагонів і почав тинятися по всіх куточках, усюди встромляючи свого носа. Так воно було аж доки не передзвонили в третій дзвін. Тоді я хутчій побіг на своє

місце в вагочі і спокійно сів. Та хоч я тілом і сидів, душа моя стрибала та халяндри танцювала.

Подорожні гули, як бджолячий рій. Все був простий, сірий народ, бо я навмисне обрав собі такий вагон, щоб з інтеллігенції там не було нікого. Найсамперед є поміж того гудіння мої вуха одрізнили спірку двох бабів. Коли і яким-таким способом бабки вже встигли так швидко посваритися, я не розумію: адже поїзд допіру рухнувся, вони допіру всіли в вагон. Тільки ж будь-що-будь лаялись вони дуже енергічно й експресивно. Я пильно прислухався. Тай диво ж дивне! Голос аби якої української мови мене підживляв. Слухаючи, як баби лаються, душа моя аж до сліз раділа, що це, мовляв, я чую не якісь там московські, чужі лайки, а свої рідні. Тоді я внутрішню забажав посьміятися з себе, я дуже вхідкувато аналізував себе, а про те є кожного бабьячого слова радів та аж до жалю порушувався.

— ...Бодай тобі печінки поодсихали! — горлала, напр., перша бабка. — „Скільки сили в цих словах, скільки моці і zarazом скільки своєрідної естетики!“ зовсім таки щиро умилявся я.

— А дивізія чортів на тебе! одгризалася друга. Очевидячки, в їхньому селі салдати стояли. Я подумав, подумав, та несподівано вхитрився й тут таксамо умитись душею. „Чорти народ поділив на дівізії, — очевидста річ, що наш народ має велику неприхильність до всякої воєнщини, мов до чогось чортячого“. Якби тії бабки були навіть побілися, то й доті я був би умилявся, бо сказано, на мене такий „стіх“ найшов.

Серед того сентиментального „стіху“ щось мене несвідомо шпорнуло в серце. Я покинув радіти й

трівожно взяв прислухатися до серця. Щось мене вколело вдруге, наче голка, а далі, раптом, ціла болюча течійка поволі стала пливати по всім тілі, по всіх нервах. Чим більше тая затрусная течійка роспливалась по міні, тим більше мене ханала печаль. А причин, щоб сумувати, я не знав... У вухах задзвеніло. Міні стало холодно, наче з морозу. Кров заледеніла. Я вжахнувся.

Чи довго тяглася така історія, не знаю: думаю, що не більше, як мінути зо три. Пісьля того кров як стій знов розігрілась, животна енергія знов повернула до мене, я ожививсь. Щоб очуняти вкрай, я вийшов з вагона на площадку, подихати сьвіжим повітрям

Дивлячись із платформи на чудові весняні крайовиди, що поуз них мчався поїзд, я був заходився складати патріотичні вірші, щоб „Україна“ римува-лася з „дівчина“. Та чомусь не віршувалося міні. Постояв я на платформі, постояв, тай зазирнув до другого вагону. Я вже передше знав, що там сиділа ціла юрба „рабочих“ — із Черкаського повіту (як я опісьля довідався). Тії „рабочіє“ — то були самі-но дітваки; вони підсапували дерева, що насадо-влено вповдовж усенької залізниці: се, бачите, для захисту од сьніговиці. Котрі споміж їх найменчі, то тим було годів вісім, а найстаршим то не білш було, як шіснацять. Не можу сказати, щоб вони мене привітали дуже прихильно

— Напрасно вы здѣсь садитесь, — сказав один хлопець на прочуд гарною великоруською вимовою: — этот вагон назначен собственно для рабочих, всѣх их наберется пятьдесят семь человек.

— Хіба я вам перебиватиму, що сидітиму тутечки? — ласкаво осьміхнувся я, замість споритись.

— Панич зостатся тут, бо дівчата тут гарні. — одгукнувся один уже по українській.

— І дівчата тут гарні, а хлопці ще кращі, — привітно одказав я і таким способом помирих усіх з собою. Мене вже ніхто не вигонив звідти. А втім, попросту про мене геть забувся.

Гарна, правдива російська мова, яку я був учув з уст невеличкого хлопчини, дуже мене була здивувала. „Чи ж обрусеніє встигло вже дати аж такі овощі?!“ — думав я, згадуючи теє чепурнеє „назначен собственно для рабочіх“: в нашій Звиного-родці я зроду нічого такого не бачив і не чув. Тільки ж, посидівши ледві скількись ментів у робітничім вагоні, я пересвідчився, що турбувався зовсім марне: всі діти говорили між собою найчистішою українською мовою, таки геть усі, не виключаючи й мого гонителя. Як стій вернув до мене гумор і націоналістичне умилення. Я закоханими очима дивився на тую дитячую юрбу: я був їм такий вдячний, що вони говорять проміждо собою широку українською мовою; я радніший був пригорнути кожду тую дитину до серця що вони не забувають своїх національних сьвятощів. Я раював

Моє раювання незабаром перервалося. З розмови отих носителів національних сьвятощів я швидко довідався, що вчора вони обробилися і оце вертають з заробітків додому; на прощання їм усім учора багато горілки достарчили, — то вчора вони геть усі були п'яні як ніч.

— Весело погуляли! — згадував один шіснацятиліток, що очевидно тїшився реномем сїлського Дон-Жуана. (Я помітив, що він згорда дивиться на дівчаток, а вони сами підсипаються до його).

— Весело! — хвртикувато підхопив другий,

бродячи по вагоні і проходом обіймаючи якусь невеличку дівчину та облапуючи її. Дівчина нічого, не пручалась.

Третій шмаркач, як углядів цю сцену, дуже запалився, чи що. На лаві була поляговилася одна дівочка, то він не жартом поліз на неї.

В мене серце задріжало з болящів, як побачив я це. — „Що це він витворює?“ гадав я: „чи це несвідомий цінічний жарт, чи таки він справді чогось бажає? А ота дівчинка, — невже ж оте маллятко щось розуміє?“

— Та одчепись бо! — забурмотіла дівочка зосна, неначе відповідаючи на мій думаний запит: — Не тепер! не тепер!

Остатні слова мене по серцю різонули: дівчатко було ще таке молоденьке, зовсім дитина. До того, жаден с тих заробітчян не стидався мене, будь що будь чужої, сторонньої людини, та ще в день!

— А що я знайшов! — похвалився четвертий, зовсім дрібний хлопчина. Він показав недокурка од цигарки, що знайшов на підлозі, і знов закурив його.

— Ото, знайшов собі с...! — зареготалася збоку ще якась дівчина, вимовляючи нецензурне слово. Я здалека бачив, що її очі дивляться нахабно, не по дитинячому, а по негарному.

Оце вона, Україна! Оце молода Україна!!! — С такої одчайної гадки міні погіршало. Я поспішився піти геть з вагону і знов став на платформі. Бідні діти! Бідні їхні батьки! Міні манулося впасти на вколішки з молитвою до Бога, та я боявся, що хтось надійде. Спершиш ліктями на поренчата, я почав без голосу ворухити губами і благав Бога, щоб він зглянувся на тих бідолашних дітей. Я рив-

няв, яково б гірко було міні, коли б намість тієї нещасливої дівчинки була якась близька міні особа. С такого порівняння ще білше хтілось молитися й плакати, та соромно було, чи не виїде хтось часом на платформу. Я швидче взяв-пішов до свого вагону, де сидів давніше, впав-не сів на лавку, одкинувся головою в куток тай сидів отак, мов с хреста знятий. Круг мене про щось жваво гомоніли, та я довго не чув нічогосінько

— Чого це ви, паничу, сумні такі? — прихильно спитав якийсь дядько, що сидів напроти мене. Він довго був приглядався до мене.

Я звів очі. Передо мною знаходився чоловік, що йому було білше-менче сорок п'ять год. Вдягнений він по-простому, та дуже чепурно. Добряче обличчя дивилося дуже розумно й думно. Я міг угадати, що я йому подобавсь.

Ні, дядьку, я не сумний, — одмовив я йому як найпривітнійше: — попросту нездужаю трошечки.

Вчитесь багацько, мабуть, — с того й слабуєте. Правда?

Дядько дивився так щиро, питання його було таке добряче, що міні забажалось розбалакатися з їм білш.

— Не з наукою біда, не наука важка, — сказав я: — важко, що на чужині живеш, од земляків своїх далеко, слова рідного не вчуеш ніколи.

— Отже саме-іменно про це була й тут балачка. Через оцього жида пішла: за ним увесь вагон тут загомонів... А хоч і жидюга, та правду каже.

— Що ж ви саме такого сказали? — зацікавився я спитати в старого, сивого жида, що сидів недалечко.

— Я казав, що гріх буде-кидати рідну мову. Хоч би яка найпоганьша вона була, а забувати її неможна: бо нею наші батьки говорили.

— А вже ж, а вжеж, — притакнув мій дядько. Та ще один чоловік, с тих, котрі сиділи ближче до нас, тожсамо егекнув на жидові слова

— Ба, може ж кацапська мова краща за нашу? — спитав я на здогад буряків.

— Угу! краща!... Погана і важка, — обізвався ще другий дядько, якого я досі був і не завважав.

— Вже як кацап заговорить, то й слухати гидко! — приплутався до нашої розмови ще один слухач, підводячися з лави тай підходячи до нас ближче.

— Еге ж! „Штьо ты!“ „Падї-тка суда!“ — зареготався доволі злісно ще один.

Та товстим голосом! наче вовк!

— Ні, тонким! наче цап!

— Та прикро і остро! — сказав один, десь певне, волиняк: — тільки й знай, що кепкують з людей!

— І сами кацапи — всі такі погані!

От що раптом почув я з різних кутків. Я ніколи не думав-не гадав, що міні доведеться чути в вагові лінгвістичні дебати, а заразом ніколи не думав, щоб наш народ такечки сильно не любляв великоруської мови.

Кумедні почування заборолися в міні. Я не знав, чи й самому пристати до гурту та почати лаять „кацапів“, чи здержатись. З одного боку просив у мене голосу розум. Ідеї, сьвідомо й систематично вбиті в голову, виразно наказували міні: „Не руш кацапів, не треба розбуркувати національні пенависті“. А з другого боку поривало мене дике чуття, безпосередне незагнуздане чуття: мов лютий

звір, прокинувся в міні шовінізм, вихований остатніми місяцями в Москві, тай ніс мене на бій проти „кацапні“. Од тих насьмішок, які я почув теперечки з відусюди, я й сам заметився національною вороженчою: тії насьмішки, наче гискра, запалили цілий запас горючої ненависті, що була ховалася в міні десь глибоко-глибоко. На язик лізла „московська некультурність“, „московська дича“, „московське варварство“ і другі слова з лексікону „Правди“. Та я себе переміг.

— Хоч і погана в кацапів мова, та сами вони дуже нещасливі, харпаки, — забалакав я пісьля хвилевої нутрішньої боротьби. Грунтів у них обмаль, земля не родюча, живуть-бідують... Отак казав я, але... тілки з обовязку: ніякої охоти боронити великорусів я тоді не мав, тілки ж слухався того, що наказувала міні ідейна дісціпліна.

— Бідують? так їм і треба, кацапській вірі! — гукнув один слухач. — „Ну, штьо ти!“ — перекинув він, як балакають великоруси.

Я цильно подививсь на його тай трохи розхолодився. Це був хвертикуватий парубок і великий ловелас очевидячки. Десь певне якісь салдати або захожі з Московщини крамарчуки, не раз ізбивали йому пиху перед дівчатами, — через те він так ворожо стосувався до „кацапської віри“. Сам він міні одразу не сподобався, але його погляд на мову зацікавив мене дуже.

— А що за кумедія? — сказав я: — коли кацапська мова така погана, дак через що пани нею говорять?

— А хіба пани по-кацапськи говорять?! — спитав мене парубок, здивувавшись.

— А то ж як? — спитав і я, здивувавшись не менч.

— По-паньській.

— А паньська мова — вона вже не погана?

— Н-н ні... не погана...

— Паньська, руська, кацапська — то все їднаково, — спокійно проказав мій сімпатичний сусіда, що був питався, чого я сумую. Він досі не був устрявав до загальної балачки і тільки мовчки слухав.

— Найкраща мова отак, як говорять грамотні люде, которі з наших, — авторітетним, безповоротним тоном завважив один немолодий парубок, теж доволі хвертикуватий.

— Краща навіть од української? — зацікавився я. Кажучи слово „української“, я трохи побоювався, чи зрозуміють мене. Та зрозуміли.

— Од малоросіяньської?... Гм... і малоросіяньська собі не погана... та грамотні люде, которі еслі з наших, говорять лучче... А разві не правда? — сьпішливо спитався парубок у мене, завваживши, що я осьміхнувся. Мене розсьмішило слово „малоросіяньський“. — Я бул у школі три годи, то...

— Ну, вже й ваші грамотні добрі! — перекривив один дідусь: — замість грамоти, перш усього матерцини понавчаються! Це, либонь, новітні граматки тепер такі проявилися... де матерцину пишуть... Он і ти: хіба ж я не чув, як ти на вокзалі по матушкі загинав?

Гомерічний сьміх по всім вагоні. Хвертикуватий парубок заплутався. Всі помовчали.

— От ви, паничу, сказали: „українська мова“, — зговорив один нестарий чоловік: — Що то воно за „Україна“? І в пісьнях співають.

Я не одмовив, бо замість мене сказав мій мовчазливий сусіда:

— Україна — оце ж там, де ми тепер живемо. Оцей увесь край. — Дядько тицьнув рукою в вікно.

— Та чому ж він так зветься?

Мій сусіда на те мовчав.

— Кажуть, що оце все було під владінням Польщі, а руські прийшли тай забрали... ніби то вкрали... Дак через те „Україна“... що украдяна, значця.. — пояснив хтось питання.

— Ні, не через те, — заперечив той дідок, що висьміяв „новітні граматки“: — а через те, що тут народ жив колись такий — „українці“.

— І я чув про це! — обізвався голос.

— А що ж то за народ був? Такий самий, як ми? — питали дідуся.

— Ні, не такий! — швиденько перебив хтось.

— І такий, і не такий, — пояснив дідок: — в нас уже мова не така... То була чиста, козацька, а в нас уже не така.

Я слухав, я аж трепотів, я боявся слівце випустити й недочути. Всі ті розмови дихали на мене чимсь таким живим! я почув у собі, що етнографія — то моє справжнє покликання; я бажав як найшвидче доїхати додому, щоб мерщій піти між народ, щоб пізнавати його, щоб виучувати його світогляд, щоб студіювати таємничий процес його творива. — „Народ“... „Народ“.. „Народ“... подумки казав я. — „Н-а-р-о-д“ — повторяв я, думкою вдівляючись у кожну букву цього слова, глибоко вдумуючись у його кожний звук. І „народ“ видавався мінї величезною лабораторією, де жваво йде праця та аж кипить, а двері залпнуто завісою проти сторонньої публіки. Мене аж пекло, — так мінї хтілося швидче підняти тую запову і зазирнути до гігантської лабораторії в саму середину.

Тут несподівано, блискавкою, пролинула в моїй голові паралельна згадка про моє оповідання „В народ!“ де я змалював одного шовініста-хлопчика. Хоч я не добачав нічого спільного в тім образі та в собі, але міні на хвилину стало ніби соромно, — чого саме соромно, не тямлю, — а далі, знов таки блискавкою, згадка втікла. Пассажирська розмова велась собі далі, а я вже нишком сидів і тілки слухав. Мій сусіда чогось тожсамо мовчав, наче води в рот набрав.

— А жиди в нас ізвідки? — чулось питання.

— Ат! не зна цього! З Єрусалиму! З Єрусалиму! — залунала одразу відповідь з декількох уст.

— А цигане?

— А цигане з Їгипту, (це каже дід). — Вони були перше в Їгипті і мали там свого царя, потім їхнє царство пропало й вони пішли по світу. Бо як Мойсей переводив Явреїв через море, то багато циганів потопилося, і царя в їх не стало... А то був, як і в жидів.

— А хіба і в жидів було колись своє царство? Я цього не чував!

— Як же ж! було.

— Цигане — то польові дворяне...

Де-далі, розмова ущухла. Ті, що стояли, поросходилились і посідали по своїх місцях. А мовчазливий мій сусіда забалакав до мене:

— Добре як кому довелось багато вчитися: все знає. Отже міні не поталанило. Вже, може, хоч із сина дещо путяще буде.

— А ви хіба не письменні?

— Письменний, та що с того? Що читать та

писати умію, ото й усе!... Пізно вивчився я теї грамоти: не змалечку. а як був у москалях.

— А вам тілки годів?

— Сорок то, мабуть, буде... Я проти турків ходив воюватись, — це ж коли було? — то ото зараз пісьля війни і одставка прийшла.

— А доти де ви стояли?

— Усе в самій Расеї. Я, бачте, служив у гвардії, в Петербурсі... Потім пішов на війну, а там — додому.

Учувши це, я сказав йому, що дивуюся, як це він так гарно говорить по-українській, не приплутуючи жадного росіянізма. Дядько осьміхнувся.

— Саме перво як вернувся я з Расеї додому, то правда — трохи був говорив не по такому, як наші: адже одзвичаївся трошечки. Було, ніколи не скажу: „еґе“, а кажу: „да“. Та далі став жити на селі — став казати так, як і всі. Мундира сховав, напьяв свиту, зробився таким самим мужиком, як і всі... Як помру, то скажу, щоб неодмінно в мундирі поховали.

— А я, дядьку, був собі думав досі, що як хто побува в салдатах, то той уже стане ні се, ні те, ні наш, ні кацап, ні мужик, ні москаль, ні робити, ні служити.

Дядько знов осьміхнувся, та якомсь так ласкаво й гарно:

— Воно бувають часом такі, що роспустанься, розледащють. Але частіш воно не так: побуває наш у салдатах — світа побачить, порозумвішає, грамоти вивчиться... як от і я.. Тай жінки своєї не лупитиме, як простий наш мужик.

Я впивався, слухаючи тії речі, я трусився з ра-

дощів. Надто мене врадувала мужикова згадка про жіночі права.

— Що ж ви тепер: коло землі працюєте, хазяйнуєте?

— А тож. По батькові взяв землю — отже ще й сам докупив. Де можна, там іще потроху прикупляю. Коло землі праця найкраща.

— І найважча ж бо! — кинув я навмисне, щоб вивідати його гадку: — працювати тай працювати!

— Ото! хіба праця страшна? Страшно, як нема на чім працювати, а праця — то вже остатнє діло... Аби земля, а працювати не важко... Що правда: не тільки з землі, — часом іще й на волах децю заробляю.

— Як то так на волах?

— Перепродаю. Куплю десь на ярмарку пар зо три, поведу потім кудись на другий ярмарок, тай спродам. Часом на парі карбованців п'ятнадцять-двадцять заробляю... Але хіба це настояще діло? хоч воно й легко, а земля таки краще.

Селянин дуже мене заінтересував.

— То ви собі заможненькі таки?

— Дав Бог.. Та в кожного своє єсть лихо: жінка вмірає... Мабуть, як помре, доведеться вдруге оженитись, бо на моїм хазяйстві без робітницї не можна. Вже я й до дохторів водив її, на самі лікарства пішло карбованців з п'ядесять, та нема с того ніякої пользи.

— І діти є?

— Син. Одинець.. Як часом люде жалкують, що дітей багачько а в мене горе, що їх обмаль. Син раз-у-раз слабує та занепадає на здоров'я. Я й до роботи його не силую.. і невеличкий він таки... як-як дбаю про його, а воно собі хиріє тай хиріє...

Як-що й син помре, зараз кидаю геть усе робить!
Бо для кого ж тоді збирать?

Він зітхнув і помовчав.

— Як виживе, то неодмінно до гімназії оддам.
Нехай вивчиться на добрий розум, нехай не буде
темний.

Це кажучи, він витяг з кишені коробочку з цигарками і запрохав мене, простягаючи коробочку не без елегантности:

— Заживаєте?

Я одмовився, бо таки не заживаю, але до коробочки приглянувся пильно. Цигарки — не своєї хатньої роботи, а фабричної: таких, як звісно, селяне купують не гурт. На написі стоїть вищечата-но: „цїна за 10 шт. 3 коп.“

Очевидячки, передо мною був тїп сїльського аристократа. Мінї цікаво стало побалакати з їм про його політичні погляди. Як і більшина наших селян, він дуже вірнопідданий, про царя говорить с пїєтїзмом, але про чиновників не надто: дуже їх усіх лає, а найбїльше — хабарну поліцію. Я забажав іще розвідати, яку ролю грає він на селї. Почув я дуже цікаві звістки про сїльські партїї, про їхню боротьбу між собою, про боротьбу с попом, та на лишенько поїзд тут снинився. Дядько підвівся.

— Приїхали, — сказав він, вибїраючись із вагону.

— Де ж ваша хата? видко її звїдси?

— А от далї їхатимете саме проз неї, (він показав пальцем): — з вагону буде видко. Коло неї ж і пасїка.

Самотою я силне замислився. — Хто зна, чи це один з найкращих представителїв нашого селянства, чи може брехливий глитай?! — завдавав я

собі питання. — Ні, ні, на глітая не скидається: це репрезентант невідомої міні селяньської інтеллігенції. Може бути, це сільський Цезар, що „перший на селі, не другий у Римі“. А яке ж житовья тих українських сільських Цезарів? Я так і не довідався докладно, і не відаю, яке воно. Ах, чому я досі так мало пізнавав життя — буття селян! Чому я не користав с кожної нагоди (а їх було так багато), щоб свідомо вглядатися в сільський побут? Чому?? Як я міг досі не дбати перш усього про те, щоб пізнати тую таємничую силу „народ“??

І я щиро каюся. Я б радніший був наздогон побігти тому селянинові, що з собою поніс геть од мене багате джерело дорогих міні звісток. Я чекав, дочекатись не міг, чи скоро я опинюсь нарешті вдома та роботиму те, що міні любо...

Приїхавши я таки додому, як найшвидче зробив собі так, щоб мене залишили самого. Тоді я вишком пішов у сад, нашуквав затишне місце тай простеливсь обличчям на траві. Я поцілував землю і не міг одірвати губів од неї.

— Моя Україно!!! — шопотів я ледві можучи дихати. — Любо моя!!

І я знов цілував землю.

— Ти моя тепер! Ніхто тепер тебе од мене не одбере... ніхто... повік...

Тут палкий поцілунок.

— Кажуть: „національність — то тільки так собі форма“. Іще ж кажуть: „без національності можна й перебутися“. Треті кажуть: „без національності треба перебутися, треба її одкинути..“ Дак вирвіть же вирвіть же попереду моє серце! вирвіть

серце, котрим я кохаю, та аж тоді балакайте зо мною проти національності! Бо хоч би що міні казав розум чи софістика, а серця не навчити. Хоч би я й сам того бажав, я не можу його присилувати, щоб воно не любило тебе „нікчемної форми“!.. Отой соловейко, що сьпівав міні ранньою весною, сьпівав по-українськи таки!

Я підвівся, та захитався. Три безсонних ночі далися міні в знаки: я очамрів.

— Psychop... nat... — промимрив я і гелпнув на землю, зомлівши.

Два дні пісьля того я вилежав хорий.

Вже цілий місяць я живу дуже кумедно. Вдома я рідко сидю: якщо й сидю часом, то тільки на те, щоб упорядкувати свої етнографічні записи або прочитати що-небудь українське; другими мовами я вже не читаю нічого, хіба-хіба що воно стосується до України! бай тоді читаю неохочо. Цілий місяць я, коли пишу, то тільки по-українськи. Цілий місяць у міні сидить тільки українська душа. Цілий місяць я займаюсь тільки українською етнографією, в усяких розуміннях того слова. Я живу самою гадкою про народ, всі мої теперішні інтереси крутяться коло поняття: „народ“, і мене тепер ви побачите тільки серед народу: я й по хатах, я й по городах, я й на пастівникові, я й на річці коло рибалок, я й на поли. (. От хтів був написати „полі“, та схаменувся й написав „поли“, бо вчора добре довідався, що тут говорять і так, і так, а міні архаїчна форма білше до вподоби). Мене люблять таки, мене не цураються: чим я заслужив такої ласки, не знаю, — тільки ж знаю, що я с того щасливий. Мої

„прости“ знайомі радіють, коли я приходю до їх, а я сам радію й поготів. Я такий щасливий, що міні часто здається. ніби я п'яний зо щастя.

Сьогодні Івана Купайла. Хоч мене й запрохували хлопці до себе, та я не піду: чогось хочеться міні придивитись сьогодні до всього потайки, нищечком; хочу придивлятись так, щоб мої знайомі міщане мене не зусдріли... Ах, а якою гарною мовою говорять вони! Яким же то способом я передніщими роками міг не вважати і не цінувати, що в наших Звиногородців така чиста, чудова українщина?! І не знати, що город, а не село.

Вже вечоріє: піду

Тепер перша година в ночі.

Господи! скільки я сьогодні пережив, перечував!..

Як я вийшов був з дому, то сонце ще не сіло. Я припхався до однієї криниці, де навкруги густо росли верби, тай вигідно примостився поза деревами. Дивлюся, по шляху поважають деякі малі дівчата; декотрі, знов, посідали на призьбах, позаквічувавши голови. Онде в одній купці переглядають і критикують віночки. Якась дівчинка, на ймення Степаня, що їй буде год з десятиро, дуже вихвали своє, а гудить чуже, найбільше ж накопується на Хіврю.

— Вже бо й сплела собі цяцю!... Як у мене, то тут і повняки, і зрка, і нагідки, і пантелимони... і жовтого, і жовтогарячого... А оця — накидала собі чогось сіренького тай дума, що то вінок!

Хівря — бліде, недужне дівча; я знаю, що не довго їй животіти на білім сьвітї. Вона підводить

потомляні очі на Степаню і знов дивиться на свій сіренський віночок:

— Чому ж мій поганий? Хіба ж це не такі самі квітки? он синьовід, кава, ласкавець...

— А онде простий бурьян!... — зрадїла несподївано Степаня: — бурьян! бурьян!.. Гоп-гоп! чуки-чуки! бурьян!..

Всі дївчата голосно зареготались, а за ними й сама Хівря. Та в тїм сьміху не було у слабовитої дївчинки чогось веселого, а було щось жалїбне, — принаймні, так міні здавалось. Вона затулила обличчя своїм плохеньким віночком тай quasi-весело визирала крізь його. Потїм сказала:

— Коли ж міні шкода цїхо квіток: їх ніхто не любить.

„Іх ніхто не любить, то я їх любитиму“. Це вам говорить проста мужицька дитина. Багато ви знайдете в нашої „інтелїгенції“ дітей с таким золотим серцем? Ато, може, знайдете?!

Безжурна Степаня була б, може, знов щось утнула Хіврі, аж тут скоїлась кумедна пригода. Маленька Горпина — їй буде так год семеро була понастромляла до свого віночку силу вишень, а вони тепер надушилися: чотирі червоних течїйки попливли по її упрїлому личку. Подруги давай кепкувати. А Горпинка здїяняла вінка тай любісінько заходилась пороздушувані вишні їсти. Всі аж умлівали з сьміху. Тай я з своєї засїдки ледві вдержувався, щоб не реготатись, дивлючись на втїшну пузатеньку дївчинку, що геть уся вмазалась і чепуриться таким новїтнім способом.

— Ге-ге-ге-гей!... Вербу! ставмо мерщїй нашу вербу, бо ті свою вже постановили! — як стїй закричала знов таки Степаня. Всі подивилися на дру-

гий кінець шляху. Я міг розглядіти, що й там зібрався такий самий гурток дівчат-підлітків, усі в віночках. Не важко було зміркувати, що тут іде боротьба на амбіцію. „Тим“ хтілося, щоб публіка з усього кутка приходила дивитись і сьпівати до їхньої верби, а Степані так само хтілося, щоб Кунайлове сьвято одбувалося тут, коло хати її батька.

І ці, і „ті“ позабивали вербу в землю й повішали на вітах вінки. Неутральна партія дівчаток, що гулялася була собі на одшибі, оддалік, пішла до „тих“.

— А ми швидче засьпіваймо! а ну-мо, ну-мо, сьпіваймо швидче! енергічно підмовляла Степаня: — доки ті мовчать, всі попереходять до нас.

— Не гурт із ким сьпівати! — обізвалась Яринка: — нас тіки п'ятеро, а там усі. Ходімо, краще приставьмо й ми до того гурту.

В ворожому таборі тимчасом поставали кружка, побрались за руки і почали пісень. Зрадливі Степанівні подружки весело побігли й собі туди тай мерщій прилучилися до товариства.

Степаня трохи не плакала. Як на те, маленький її брат, приземок ще, підкрався до сестриччиної верби, зламав одну гильку, далі другу, потім напер на всю деревину. Вона важко гепнула і голосно захрупотіла. Степаня обернулася тай почала лупити брата дубчиком. Він голосив. Вона сама заголосила ще гірш за його. Обидва, плачущі, побігли до хати. Коло зваленої верби нікого не зосталося.

Міві не було чого сидіти в своїй схованці. Я пішов далі. Вже лунали сьпіви й по других шляхах. На всю Звиногородку ростиналося довге, одностай-

не: „Івана! Кунайла!“ На дворі сутеніло; сонця вже не було.

Я йшов, тулячись по-під тинами та барканами, щоб мене не вгляділи. Немало, де перехрестя, то там і Кунайла справляють. Але куди ни глянеш, усюди здебільша малі, підлітки; великих дівок не гурт, бо взавтра рано вставати на жнива. Парубків навпаки, хоч їм таксамо взавтра рано вставати, видко чимало. З невдоволеними обличчями вони переходять од однієї верби до другої, щоб де надібати дорослих дівок, щоб пожартувати можна було.

Я стояв коло чийогось перелазу, міркуючи, куди б міні тепер попрямувати, коли чую споза кутка голоси. Я мерщій ховаюся за перелазом. Ідуть шляхом чотири парубки.

— Катаржні дівки! — бубонить один: — і не насьпівалися, як уже й спати пішли. Ану, йдімо до Кордуля, мо' там щось путяще єсть. Казали, Ганна там буде, тай паньських наймичок багато.— (А тим, звісно вставати взавтра можна й нестак зарані).

Я оддалік пішов за парубками до Кордулевого дворища. Незабаром почувися дзвінкі дівчачі голоси. А мої хлопці й сами засьпівали собі свої, себто ніби не вважають на дівок:

Желал би я бить зозулею,

Мог би я літать.

Полетел би, узнал би я,

Кого міні горше жаль.

Полетел би я в тот садочок,

Де я з милою гулял.

Сорвал би я тот цвіточок,

Що милую забавлял.

Милая тї одрадо,

Я на вулицю не йду,

Сказати я тобі не сьмею,
 Що я тобі люблю.
 Любов наша гражданська,
 Ніхто об неї не знав,
 Що з нашої любові
 Сталася більша печаль.
 Запертії наші три ківнати,
 Де наш був совет.
 Прощай, прощай, друг любезній,
 Пайду на той свет
 Ти міві в ползу будеш,
 Що я не забуду нікогда.
 Ти другу полюбиш,
 А я нікогда нікаво.
 Отвори́те мені темницю,
 Пусті́те на белой свет.
 Посмотрю я на ету дівчину,
 Которой у свете нет.*)

Ач! пісня не аби-яка, не проста! Передше я, було, раз-у-раз дуже сьміявся з неї, допитуючись у наших хлопців, чим їх приманила така безмаковиця, що вони її скрізь сьпівають. Дак не можуть пояснити! а бачу, що оте курзу-верзу їм до вподоби дуже. На мою думку, такі пісеньки подобаються нашим українцям зовсім не через те, як каже Драгоманов, що буцім вони одбивають у собі сучасну живу дійсність, а через те, що той, хто їх сьпіва, їх не розуміє. Я знаю багато таких людей навіть з „інтелігенції“, що люблять висьпівувати французькі або італьянські романси, розуміючи їх с п'ятого на десяте; а для простих українців великоруська мова та сьпіванка грає ролю французької,—

*) Фонетіку вдержано дуже точно.

в тім є й своя естетіка, і свій шик. Так само й великоруські мужики на Волзі, де чужих мов не чути, страх як люблять співати простісіньку нісенітницю, аби вона була не в тямку. Там є така пісенька:

Чынги-дрынги, мой фетон!

Чынги-дрынги, форафон!

Тильги-вильги, вих тах-тинущкѣ,

При долинкѣ, при долинушкѣ,

і так далі, і так далі, тай це не присьнів якийсь, а справжня довга пісня.

Річ очевидна, що в усіх оціх випадках ми маємо діло з законами якоїсь особливої, чудної естетики, особливої, своєрідної, кумедної поезії. Зневажливо висміювати цю кумедну мужицьку естетику ми не маємо великого права. Невже ж наші „інтелігентні“ літературні школи – сімволізм і декадентство – так-таки дуже високо стоять понад селянське „чынги-дрынги“?!

А мої чотирі парубки, підходячи до купальського гурту, ще й другої затягли:

Захотела наша бариня гулять,

На четвѣорке, на буланих лошадах,

Ше й на етих нарисованих саях.

За мѣтьолицу мѣтьолушка мѣтьоть,

За мѣтьоліцу мой миленькой ідьоть,

За рученьку Сашу-Машеньку ведьоть.

Саша-Маша лічкѣм бела-хорошá,

Розчѣсана с-под гребешѣк волосá.

І цю пісню я тямлю добре. Казали міні хлопці, що повняли її од одного чоловіка, що ходив до Вадесу на заробітки. Наскільки міні пощастило довідатись, нові пісні привозяться з Вадесу: і отакі звеликорущені, і старі козацькі, і чабанські. А в тім, я рідко коли міг докладно вивідати, звідки хто ви-

учується якої новітньої піснї. Ще найциріше одказала мінї одна молода мати. Вона сказала: „А хто його й знає, звідкіля ті піснї беруться! Часом було гойдаю дитину, — то сами собою піснї в голову лізуть“. — „Які? такі, що ви їх уже десь чували?“ — „Нї, всякі: і такі, що чувала, і такі, що сами в голову йдуть“. Пристарюватий один селянин, як я спитався в його, звідки люде виучуються пісень, згїрдно одмовив: „Ат! хїба того добра ще вчитися треба?? Сами в голову йдуть“. (До речі запишу, щоб опісьля не забулися. Другим разом я був спитався в того самого селянина, чи не знає він якоїсь думи про Хмельницину, а він одвітив: „Хїба я тепер п'яний, щоб піснї сьпівати?!“ Це цікава річ: очевидно, з думкою про пісню народ в'яже думку при щось молоде або веселе, а поважним людем сьпівати не личить).

Парубки підійшли до Кордуля саме тоді, як дівки на часинку покинули сьпівати. Хлопцям хтїлось пожартувати з ними. — „Здрастуйте, мусю Ганна!“ крикнув один, рудий, а звався Гнат. Він ученився до повновидої, високої, огрядної дівчини. — „А чого це ви, дівки, затихли?“ порядкував він: — „гей, глядїть мінї! сьпівайте зараз, бо позадушемо геть усіх“.

— Ой на горі крокіє поріє,
Забрав чорт хлопців тай в лїс понїс.
Ой на городї крокоситьсє, —
Забрав чорт хлопців тай носитьсє! —

— почали дівки за Ганним приводом. Тодї хлопці кинулись душити та лоскотати дївок. Тї брикались і хвицались. Ганнї пощастило швидко видертисє з обїймів рудого Гната тай надавати йому добрих штурханців у бїк. Другї дівки, що правда, повизво-

лялися не так скоро. Нарешті веселий галас і метушня ущухли. Все стало спокійно, уцьять залунало сьпівъє. Засьпівувала Ганна. Гнат був знову сунувся до неї з жениханям і знов дістав запотилешників та штурханців. — „Иди к чорту, жмайло замурзане!“ покрикнула дівка вже не жартом, а настоящо, тай засьпівала:

Перекладу кладку через виноградку,
Вербову, вербову. Час вам, дівчатка, додому.

А ти, Катерино, зостанься:

Прийде Гнатко, — звінчайся

Принесе віночка з кропила,

Щоб ти здорова зносила,

„А я того віночка не зносю,

„Полюбью Гната, як душу.

Катерина — божевільна дівка, старчиха; вся Звиногородка її знає тай глузує. Гнат розсердився, а всі зареготались. — „Не сьмій казати моє ймення!“ гримнув Гнат. „бо битиму“. — „А тож! овва як злякалась!“ одвітила Ганна тай завела нову пісьню:

Ой летіло помело через наше село.

Стовпом дим, стовпом дим!

А Гнатова голова зайнялася була.

Стовпом дим, стовпом дим!...

Дівочий хор весело підсьпівував за Ганною. Рудий Гнат таки розлютувався — „Казав, щоб мене не зачіпала!“ гукнув він тай кинувсь бити дівку. Вона, репетуючи і заразом регочучи, бігала круг верби або ховалася за товаришок. Хлопці, котрі з цього кутка, заходилися спиняти Гната, а його приятелі заступилися за ним. Ні сіло, ні впало, завелася справжня бійка проміждо парубецтвом. Дівчата сполошилися. Сьпівання перервалося. Ті, що боязкіші, зараз познімали з верби свої віночки тай

повіялись геть. Позоставалися тілки такі, котрі охочі дивитись на бійку або свару. Незабаром і вони втихомирились: Гнатових приятелів набито вдосталь, а найбільше його самого; він пошкандибав позаду од усіх, тай думаю, що обрікався помститися клятій Гаянї. Білше вже тут не справляли Купайла.

Я пішов далі, куди ноги несуть. Була десята година, а дівчата, котрі з менчих, не вгавають: навпаки, саме тепер воно й сьпівається найкраще. Голоси од сьпіву далеко лунають по місті. Вийшла на проходку Звиногородська „інтелліґенція“, стараючись похожати саме там, де сьпівають. Спинятися коло вербів „панам“ не можна, бо перед „панамі“ сьпівати не стануть і замовкнуть; тож наші інтелліґенти повільною ходою посуваються проз дівчачий гурт. А я нашукав собі одне місце по-за високою купою каміння, заготовленого на бруковку, і притаївся. Верба, де сьпівали, стояла зовсім недалечко од мене. Сьпівали, знов таки, самі підлітки, страшенно високими сопранами, а може й фальцеттами (якщо дівчатка можуть сьпівати фальцеттами). Замість публіки, на землі сиділо скількись хлопчаків, а коло порога хати стояло дві молодиці. — Івана! Купайла! — лине по повітрю.

— Явдохо! не скавчи так, наче собака! — кричить серед піснї Марина.

— Сама ти, Марино, собака, та ще й рябая! — нашвидку одповідає скривджена Явдоха тай тягне пісню далі.

— А ти не вий! — знов вирізується з гурту Маринчин голос: — бо мінї вуха роздереш.

— Навіжена! Чого їй треба! — кричить Явдоха серед піснї: — як налазитимеш, то я за те наштовхаю ногою твого брата.

Сьвітлив місяць. Я бачив того брата. Він сидів у колі, по-під самісіньким деревом. Це було ще маленьке хлоп'ятко. Десь певне, грізьба мала дуже щасливий вплив на тонкі Маринчині вуха: її делікатний слух заспокоївся, вона вже більше не дровичлась.

Збоку чую голоси. Іде ціла юрма панів Вони наблизились до дітей тай зупинилися. Пісьня була на середині, тим-то дівчата ще досьпівали її до кінця, але далі — ні чичирк. Усі мовчать. Паньство стоїть та дивиться.

— Что ж вы, дѣти, не поете? — питає череватий пан.

Ніхто не відповідає.

— Вы с ними говорить не умѣете, — голосно перебива його одна з дам: — Девчатка, що ж ви не поете ваших веснянок? — вдається вона до їх.

Знов усі стоять мовчуком.

— А що, чи пойдете с вербою на річку? — (Річка тече тут унизу).

— Ні, одказує таки одна споміж гурту.

— Жаль. Ну, бувайте здоровеньки! — говорить пані. Вся паньська кумпанія пішла далі. — „О, если бы вы знали, как я люблю народную поэзію!“ — чую я, як каже дама до своїх кавалерів-поводатарів: „и именно не русскую, а нашу южную поэзію. Il y a là quelque-chose de touchant...“

— У, хвостата! — чую я, як розмовляють діти.

— Таки хвостата, — провадить і стара жінка, що була слухала розмову. — „Понесете на річку“, — кривиться вона з дами-націоналки: — от якби тебе присилувать, щоб понесла тую вербицю, дак їй Богу не понесла б!... Хвостата!

— Та ще говорить: „веснянок“! — передражняє Марина.

— Тітко, а то не грішка, що паві про Купайла каже: „веснянки“? — пита якась маціпура в баби. Тая, не слухаючи, сама допитується в другої, старішої.

— Це ж вона й по хрянцюзькому ушкварювала?

— Ні, десь певне по-німецькому.

— А хіба то не однакова мова, хрянцюзька та німецька?

— Ба не однакова. Кажуть, ще всіх аж дванадесять язиків..

— Сьпіваймо! сьпіваймо! — викликує Явдоха.

— А ну, ну-мо:

„Скавав коник під гречкою..“

— тонесенько завела вона.

— Знов заскиглила! — сказала Марина.

— „Заскиглила“? Дак ось же тобі за те!

Чую, маленький Тиміш галасує: бо Явдоха вдарила його ногою під бік.

— Не плач, не плач, Тимоше! — заспокоювала хлопчика Маринка: — От, самошедша! а бий тебе коцюба, бісової джуми дівка! — вилаяла вона Явдоху.

— Не лайся, бо я битиму Тимоша знов!

Жінки почали гамувати їх тай помирили врешті. Але вже діти не конче квапилися сьпівати: десь певне горла їм потомилися. Балакали так собі де-що.

— Е-е-е, Самсоне! А нащо ти віянки хапаєш?? — як стій нагукнула Маринка на якогось хлопчика, що був нищечком підкрався до дерева тай стягав з гільки вінок. — Дивіть, дивіть! уже вкрав Меланчиного вінка та ще й до других підберасться.

Меланка заренетувала. Всі раптом кинулись ратувати своє добро, поспішали поздіймати з верби свої віночки. Звісно, не перебулось діло без того, щоб за поспіхом не подерлися два чиїсь віночки, здається — Оксанин та Марійчин Оксана і Марійка заходились плакати. Баба силувалися їх угамувати.

— Ач які! — вмовляла старіша: — хтіли б, щоб і Купайла сьпівати, і вінки щоб були все цілі!

Тимчасом Самсін знов налазив до дівочок:

— А ну! чи сьпіватимете, катаржні дівки, чи ні? бо я вербу забираю, — зважливо вигукував він.

— Тай що з нею робитимеш? Замість капусти собі візьмеш, чи що? питала жінка.

— Піде взавтра йому на закришку, — шуткувала друга.

— Дак не сьпіваєте? то от вам!

Самсін прожогом вистромив вербу з землі тай побіг з нею навтікача до річки Дівчата (звичайно: дівчата) страшенно завереццали тай кинулись за їм наздогон. За скількись хвилин вони тріумфуючи вернулися з своєю здобиччю тай оголосили тїткам, що вже не треба буде носити вербу на річку, бо вони за одним ходом її й скупали.

Несподівано пригналась сюди, аж засапалась, одна подружка і оповістила, що коло Дідика — верба із сьвічками. Всі побігли туди. Тільки дві бабі ще zostалися і розмовляли.

— Чи ви, бува, не знаєте: пани — вони ніяк не справляють Купайла?

— Хто їх зна, серце! Либонь, що ніяк. Хіба, може, на річку купаться ходять, тай більше нічого... Ох-ох-о... час уже й ляговитися, — позїхнула вона. Жінки позаходили до хати.

Я по скалах спустився зниз до річки. Господи, що за чудова картина!

Місяць. Він високо сьєє з неба і творить з річкою чуда чудні, дива дивні. Вода голуба як небо. Береги — чародійні, казкові. Міні бачиться, ніби хтось оправив цілу річку вповдовж у золотую, гарную рямку: а то ж мокрий прибережний пісок, що лежить широкою смугою вповдовж синьої річеньки, — і яснїється, і блищить і гискрами блимає, неначе там посипано золотом щирим, а воно і дрїжить, і трїпоче, і грається. Посерединї між золотою рямкою та синьою річкою рівнобіжно вьється-розгортається довга, безконечна хвиляста й зубчата стрічка, тай не золотая, а з прозорої-прозорої білої води. Ні, то не вода, то кришталь граньчастий, хоч глибокий, та ясний. Або, може, то довгїї сріблястїї кляги з криги, отї, що зїмою с покрївлїв звисають? сонце обкидує їх снопами вроміння; проміння, наче чепурлива красавиця, прудко біжить тай ховається поза матовою кригою, а сховавшись — лагідненько й кокетно виглядає з середини на сьвіт божий, блимаючи очицями: сріблястими, білими искорками. — Тепер саме лїто, а річенька наша дивиться так, мов би в ранню вєсну: наче б то допіру скресла крига, наче б то по серединї річки синя вода йде, а до берегїв скрїзь поприлинали зубчастї шматки білого льоду тай мальовничо облямовують річне русло

Онде, ген-ген, високая скеля стремить, одним боком на місяць, другим — геть од місяця. Тая половина, що в тїні, темна-темна-перетемна і повуро чорнїє, а другая, що на сьвітлї, ясьнїє та вилискується; вона вохкая, зарошена, — тож неначе золота гора сьєє, і здається, що з самим місяченьком спориться, в кого з них личко ясьнїше. У день на

ній лежало було побите шкло, тільки ж тепер місяць-характерник перечарував його на брильянти дорожні.

Тихо, тихо плине вода в річці, рівна та ясна мов дзеркало: ані пружечки, ані смужечки, ані рисочки на ній. В тебе дзеркало місяць заглядається, на свою вроду любується. Світле його обличчя одбивається по самій середині річки, а звідти аж до берега килимом простелилась широка золота стежка тай укрила собою, немов золотим серпанком або парчевою плетяною сіткою, густий, непроглядний ліс з осотні, куширу та латаття. І стоять ті зїлля, немов шумихою вбраний барвінок, що в дівочих косах, а й спонід шумихи вибивається їхня темрявая зеленість; тай пишаються вони вихиляються, наче гарна молодиця в золототканому очіпкові. По-під широченним листям лататтєвим — темная схованка, куди й місяць не заглядає. Тільки щось вряди-годи визирне звідти, замиготить искрою тай знов заховається понід широке, кругле листячко. То зіронька з неба; вона засоромилась, притаїлася-заховалася в водяну гущавину, втікаючи од яркого місяцевого сяйва: сидить тай инколи виглядає, чи не можна знов на небі зазоріти, чи не стемнішало. Якась рибка-молявка сплеснулася-скинулася; бризки ширнули й просіяли золотим дощем; пішла по воді хвилька, підбігла по-під латаття темряве тай гульк! — раптом замість однієї зірочки захилитався-затріпотів на воді цілий разочок небесного зоряного намиста. Через тую жартовливу хвилю сполохнулися й захилиталися і ті ліси, що ростуть понід водою, верховіттям на підсподя, корінням на поверхя. А тії ліси, що на березі стоять та є підводними спіль-

ний корінь мають, вони стоять собі спокійнесенько, не поворохнуться.

І задививсь я на той дивний підводний світ, де голубе небо — в глибині, а ґрунт — на річних поверхах, — де в дерев верхушка до глибокого дна пнеться, а гилля геть із річки виплунути хоче. Там, по-під водою, в тій синій безодні, либонь єсть своє осібне чарівнеє царство; в тих диких нетрях, що в воді одбиваються, єсть сила дивовижних, химерних істот... Та он, он!... там-он, коло самісінького берега!... у сутіні, попід вітластою вербою... поміж непроглядними лозами... — що воно там таке роїться?? З тієї гущавини, де густіше мабуть, ніж в американських дівичих пущах, — що воно там таке погляда на мене?! Що то за куца потвара з кумедним мохнавим обличчям??... От вона повертає баньками, ворушить довгими велетенськими вусами... Хіба перебігти кладкою на той беріг, упіймати її? — ?

Ні не піду, бо знаю гаразд, що нічого не вловлю. Знаю, що ледві наблизюсь до прояви, вона перекинеться в звичайну вербову колоду, а на ній будуть молоденькі паростки...

...Стій! стій! куди ти! ! А це вже що там конається, отам-о далі, в темному закутку? Чи то чарівлива русалка, чи гидкий анциболот, чи знов якась мара?.. Чи, може, то сам старий Купайло? Еге ж, то він, я вірю, що то він, я чую його своїм серцем!... Хорсе, Дажбоже, Купайло! мабуть, ти прислухався, як твої внучки, „Дажбожі внучки“, співають тобі величальну пісню? Ти чуєш, мій Купайлу: адже голоси од твого сьвята ливуть аж сюди на річку? Чуєш?

І-ва-на!... Ку-пай-ла!...

Дажбоже! ти радієш, що твої внуки рідних св'ятощів не забувають?... Ти радієш?.. І я радію є тобою, і щиро молюся до тебе: „Призри є небеси, Дажбоже, і посіти вертоград сей..

І-ва-на! Ку-пай ла!

Не довго я блукав після того по шляхах, слугаючи пісень. Одно — що не манулось міні до людей, бажалось самотою зостатися, а друге — наші пильні десятвики заходилися скрізь водворяти мир і благочиніє, себто розганяти сьпіваків додому.

— Далі-далі північ, а їм спання немає! — приказували вони: -- Додому! додому! насьпівалися вже на цілий рік.

Всі звідусіль розходилися. Я, як прийшов до себе, усадовився тай позаписував усе, що бачив і чув.

Не спалось міні Пішов я в сад.

Іду стежкою. Зупиняюся, оглядаюся на всі сторони сьвіта... Ох, той місяць, той місяць!... Він високо зорів з неба. Усе, що є в саду, кожную деревину, кожнісїньку найдрібнішу билину, — усе видко, як на долонї: по-під прозорими потоками голубого сьвітла все виразно визначається. Все спить, все зачароване Тиша мовчуца тиша навкруги, аж вухам важко. Не подихне вітерець, не залопоче листячко на дереві, не стрепенеться ніяка пташка в гніздечку. Міні здається, ніби я — наче той принц, що оповідають у казках: заблукав до німого лісу, до сплячого царства, де живого духу тілки й є, що я сам.

Я став серед грядок із квітками. Мене обвіяли дивні пахощі, — в них понеремішувалось дихання тисячі неоднакових квітів тай позливалось в один спільний наркотичний аромат. Чи то резеда, чи то біла лилея, що дражнить мене найсилніше? Схилився я до лїлїї, понюхав її, задивився на неї. Під сяйвом срібролицього місяця ввижається міні, ніби не живу порослу квітку я бачу, а бачу пластічну різьбу з тонкого, аж прозорого мармуру, що скусно виточив мудрий худож тай настромив на зелений куц, нехай пишниться. Роскішна квітка квітчиться — неначе гордовита, непорочна дїва дивиться. Я б вірив, що то чистий мармур, якби мармуровий квіт не віяв на мене своїм пахучим духом.

Знов я звів очі до місяця тай одірватися не можу. Срібролиций лє своє сяйво — наче вода з кипучого джерела порськає. Цїлі водоспади голу-бого проміння лються на розлогий сад і квітник і геть навколо. Я навіть очима бачу, як проміння те-че-пливе з неба живим голу-бо срібним потоком, тай потік коливається і хвилюється, і ціла повіль сріб-лястих газових течій затоплює геть усю землю... Як гарно!.. як любо!.. як солодко дивитися на цю кра-їну-красавицю! Це моє рідне, моє українське, це моя рідна Україна! я все це кохаю. Я кохаю всю оцю природу, бо вона моя рідна; я кохаю кожне сотворіння на цій землі, бо воно — на моїй рідній землі

Тихенький шелест побіля мене По доріжці щось біжить: маленька звірина простус до мене. Коло са-мих моїх ніг вона раптом спинилася тай згорнулася в клубочок Це їжак. Їжак! мій рідний, український їжак! О, настобурчився, напудрився, закувався в саморідний колючий панцир. Я б радніший виці-

лувати тебе, мій їжаче! І таки я заевне був би обцілував тебе, аби ж твоя сорочка не кололася. Я ладен пригорнути тебе до свого серця, і міні так шкода, що не можу тобі вимовити своєї великої прихильности до тебе. — „Ти лякаєшся, полохливий їжачку??“ шепотю я до його: — „мене не лякайся“. Я спустився навколїшки перед колючим клубочком і дививсь на його так, як мати дивиться на дитину в колисці. — „Не бійся, любий мій! не бійся! Я тебе не заченлю. Диви: я навіть уступаюся с твого шляху, щоб ти міг собі котитися, куди схочеш...“

Я ще раз доторкнувся ласкаво, легесенько рукою до їжака, тай пішов геть од клумб, туди, де деревина густіша. Вишник. Туди веде не прочищена доріжка, а вузьенька втоптана стежечка. Я вступив у вишенне. Ненароком я черкнув головою об віту: чую, що на гильках рбсяно; з листя скрапнуло на мене де-кільки холодних рісок. Далі, далі! Я уже в самій глибокій гушавині. Темрява. Сюди місяшний промінь ледве сягає. Але ж онтам-о крізь густі віти пробилосся тонке пасмо промінїв і впало срібним кружалом на темну дернину, на траву-мураву. В тім чарівнім кружальці мокра травиця блищить ізмарагдами і діамантами і сріблом і перлами, а навколо—темна, аж чорна дернина. Я, наче замовлений, вступив очі в тую перловую росу, в ті перлові-брильянові краплі, тай сам не счувся, як простелився ниць лицем на дернині, притулив гарячий влд свій до зарошеного зїлля. Вохкий деревій мене лоскоче. Пахучий! він пестить, він обціловує все мое обличчя. Я млію. Серце міні зворушилося. З очей збігає щира сльоза; вона пада на деревій і змішується з росяними перлами... — „Земле моя мила!“ шепотю я

впоєний: — „рідний мій краю! як я кохаю тебе!“
Зо широї любови я цілую матір сиру землю, обій-
маю її та до грудей пригортаю, наче живу. Я ці-
лую й мій пахучий деревій, я радніщий всю Русь-
Україну обцілувати Серце лускоче, нерви зачеплені-
розворушені, груди движять, з очей ллються ливні
сльози, а на душі так любо та так одрадісно!...

Таки не можу перебутися без рефлексії! — Це,
що ти робиш, сьміхотá сьміховинна! — зашепотів
до мене якийсь голос.

— Дарма! Нехай собі і сьміхота, дак за те
щира.

— Це річ навіть ненормальна!

-- Ненормальна? А нехай собі ненормальна!

— Це чиста хороба, це psychopathia nationalis.

— Псіхопатія? — Добре! нехай і так! В уся-
кім разі це дуже мила псіхопатія. Од такої хороби
я гоїтися не хочу тай не буду: бо я ще й радіти-
му, коли матиму право вважати себе за такого псі-
хопата. Ergo, vivat psychopathia nationalis!! vivat!!

• • • • •
„Ще не вмерла Україна!“

1890. Звиногородка.

НЕ ПОРОЗУМІЮТЬСЯ.

(ОПОВІДАННЯ).

I.

„Дочекався я свого сьвятонька.
Виряжала в сьвіт мене матінка...
— Видиш, сину мій, як працюємо?
Видиш, сину мій, як горюємо?
Та не всі ж, як ми, в землі риються:
Може, є такі, що і миються.
Як знайдеш таких, милий синочку,
Простели себе, як рядничку.
Чоло с похилу не поморщиться,
Спина с похилу не покорчиться,
Спина с похилу не покривиться,
За те ступить пан і подивиться.
За те ступить пан на покірного
І прийме тебе, як добірного.
І с панами ти привітавша,
С полем батьківським розпрощавша...“

Перечитавши ці вірші, студент Андрій Іванович Лаговський осьміхнувся, бо щось ізгадав.

Він стояв коло столу, перегортав свої листи, записки і всякі другі шпарґали, тай усе, що непо-

трібне, він одкидав на бік, себто щоб знищити. Сьпі-
вомовку Руданьського що оце він взяв до рук, він
давно-давно колись переписав був сам, власною ру-
кою, вже тому год вісім, ще тоді, як був гімназіс-
том та здобув од своєї матері один курйозний, сер-
вілістичний лист Того листа він тоді пришив був
до віршів і переховував обидва документи вкупі.

Перегорнувши сторінку далі. Лаговський поба-
чив і того самого материного листа. Мати була не-
письменна — послання до сина зложив їй якийсь
писака під її диктант. Як перечитав Лаговський тую
писульку, він знов осьміхнувся, та вже якось криво
й кисло. От що стояло там:

„Г. Громопіль Київськ. губ. 18⁶, 86.

„Дорогий Андрійку!

„Посилаю тобі три карбованці. Не трать їх
марне, бо міні гроші не легко приходяться. За твою
харч і за твою квартиру заплачено вже згори, дак
на що б ти мав втрачатися іще? Ці три карбованці
— то вже тобі самому, на дрібні реходи. Тільки ж,
коли що купуватимеш, то купиуй так, щоб ніхто не
бачив: чужі люде збоку дивитимуться — будуть
думати, що ти дуже багатий, то й стіпендії ти не
достанеш. Найбільше просю: тютюну не купиуй, бо
як довідається начальство, що ти заживаєш, то склю-
чать тебе з гімназиї. Шануйся, мій сину, слухайся
старших. Не заводься с товаришами, тай не прия-
телюй з ними, бо пуття од їх не навчишся. А най-
більше — годи вчителям. Будь до їх привітний, лас-
кавий, покірний; директора дуже поважай, не спе-
рчайся з ним; як де зустрінеш, то низенько вкло-
нися. Спиная, як поклонишся, не зламається, а отже
ж усі вчителі тебе полюблятимуть Ласкаве телятко
дві матки ссе. Цілую тебе і благословляю. Твоя мати

А. Лаговська^а. Все це було писано поганою російською мовою, з безліччю помилок, а вкінці додано: „А по ея покорнѣйшей просьбѣ писалъ отставной унтер-офицеръ Л. Стеценко и вамъ отъ себя кланяется“.

— Нещаслива дикарка! — сумно сказав собі студент. — Три годи я вже її не бачив. Чи обмінилася вона хоч трохи? А от після ввзвтрього побачуся з нею та побалакаю... Ну, а з листом що робити? подерти чи далі ховати? — Ат! сховаю на незабудь.

Це кажучи він поклав лист і вірш до шкатулки, а там далі поглядів на годинник. Було як раз вісім.

— Час іти каву пити!... — подумав собі він не без щирих радощів, бо цілісіньку ніч не міг заснути і в голові йому тепер гуло. — Може, як кави вишью, то голова посьвіжіщає. Пан і пані вже мабуть повставали та вже десь певне сидять у їдальні. А цікаво б знати, чи здобули вони телеграмму од мого вченика?

Діло діялось у Курщині, на селі, 17-го августа. Лаговський жив тут на кондїції, в поміщиків Бобрових: він був став на літо за репетитора їхньому єдинородному синкові Пьерові, що в маї не зложив екзамена і мусів переекзаменовуватися в августі. Тому два дні, на Пречистої, Пьер поїхав у Київ, бо передержку визначили йому на 16-е августа, а його вчитель ще zostався на пару днів у Бобрових. Були на те причини: одна — тая, що не встиг позбирати своє манаття, адже остатніми днями йому й години просьвітньої не було через Пьера; а друге — він мав чекати, доки присьпіє од Пьера телеграфічна звістка с Київа про результат його передержки.

Зійшовши з своєї сьвітлички на низ, у їдальню, Андрій побачив там саму-но панію, величну grand dame. Він поздоровкався з нею. Вона гордовито простягла йому рученьку тай закусила губу.

— Павло Гаврилович... уже... пішов по господарству. — дуже повільно й тихесенько, ніби вміраючи проказала пані Боброва і схидкувато вдивлялася в бліде, виснажене обличчя Лаговського (він був таки дуже хоробливий). — Павло Гаврилович давно вже напивсь кави. — тягла пані далі вже ораторсько-декляматорсько-навчальним тоном: — бо в його немає такої звички, щоб спати до півдня.

— Скажена ти баба, отцо! — зовсім не сердито думав студент, пьючи тимчасом каву і дивлячись у шклянку: Чи ж не ти сама, меґеро, наказала міні, щоб я приходив до їдальні точнісінько об осьмій годині, не раніш?!... Їй же Богу мозму, з неї якась психопатка! — пересьвідчував він себе та без усякої таки злости, навіть гумористично трохи.

М-те Боброва спершу мовчки, згорда дивилася, як Андрій сьорбає свою каву, потім узяла зо столу телеграмму та якийсь заліпланий конверт.

— Од Пьєра єсть телеграмма, — сказала вона зловіщим голосом: він її був послав ще вчора, а „нарочний“ привіз доніру сьогодні... От прочитайте лишень.

Лаговський розгорнув телеграмму, де стояло:
„Объихъ переэкзаменовокъ не выдержалъ. Пьєръ“.

Прочитавши бумагу, репетитор мовчки вернув її Бобровій.

— Яка була наша умова, ви, сподіваюсь, пам'ятаєте: здасть Пьєр экзамена — сто вам карбо-

ванця, не здасть — тільки сорок... Ось тут маєте всі сорок карбованця, — сказала пані, простягаючи конверт. Студент узяв тай мовчки кивнув головою; не розліплюючи конверта і навіть не поглянувши, що воно таке, він застромив його до бокової кишені тай пив каву далі. З його обличчя не видно було, що він відчуває темер у своєму серці. Пані така байдужість не сподобалась.

— Як правду казать, то й ці гроші йдуть задурно, — додала вона: — бо коли з заняттів ваших ніякого пуття не було, дак чи варто платити?

Лаговський не відповідаючи допив остатній ковток кави тай утер губи. Потім поволі, спокійненько він назад видобув с кишені конвертик і поклав його на столі.

— Як не варто, то й не варто, — зовсім апатично одказав він; далі підвівсь і пішов з їдальні.

М-ме Бєброва заметушилась, бо такого скандалу не сподівалась.

— Андрій Іванович! Андріє Івановичу!. . верніться! — загукала вона: — Ви мене не зрозуміли, я зовсім не те хтіла сказати.. Ось верніться-но, я вам геть усе поясню

Але парубок уже не слухав її і пішов до себе на гору. Груди йому дуже важко двигіли, бо він здавна хорував на ядуху. Тяжко, переривчато одсапуючи, він усадовивсь на кріслі, одкинув голову назад та все одсапував.

— Сьогодні ж таки поїду звідси неодмінно! — поклав собі він: — Ну, от, значить, працював ціле літо коло того дурника — Пьєра, а заробив стільки, що злодіїв нема чого лякатись.. А втім, знов начхать міні на все!... Tout cela c'est une nî-

сенітниця! — додав він не без комізму. — Тільки ж на які гроші я доїду додому??

Він устав, витяг із шкатулки капшук і пильно перелічив те, що там містилось.

— Три карбованці і десять копійок... гм! Щоб додому доїхати, то треба безлишку дев'ять... А втім, начхать на все!... Вже якось с кондуктором погодимось, — знайдемо нелегальні способи, поїдемо і без білета...

Він заходивсь укладати своє збіжжя з чемоданчик. Талез незабаром він спинивсь і кинувсь на ліжку: ядуха, астма тая, не давала йому дихати, в висках застукотіло, серце ростягалось і стискалось.

— Хоч би вже швидче здохнути! — нетерпляче гадав собі Лаговський. — Ну, ви! прокляті нервища! — нагукнув він суворо, ніби вдавався до к-гось чужого: — чи кивете коли-небудь мене мордувати?? — га?? — І він, здавалося, справді чекав усної відповіді.

„Прокляті нервища“ дійсне мордували його здавна, найбільше через те, що йому раз-у-раз доводилося вчити нездібних гімназистиків — отаких, як Пьер — та жити завше по чужих людях.

Хтось торгнув двері. То була служанка. Вона сказала студентові, що пан просить його до свого покою. Хлопець устав з ліжка і пішов.

Пан Бобров привітав його дуже ласкаво, не так, як звичме. Бо як инчим разом, то він було поглядав на вчителя дуже згорда.

Ви вже вибачте жінці, вибачте — прохав він теперечки: — їй самій дуже шкода, що вона вас покривдила, бо вона й не хотіла того. От же, нате... візьміть, візьміть ці гроші: ви ж на них ма-

ете повне право. А як не візьмете, тим мене образите.

Ласкавість панова збила Лаговського с цантелику: аж неяково чогось стало.

— Ні, таки не візьму, — сказав він дуже слабим, стомланим голосом: — Дякую вам за вашу прихильність, що хоч на останці виявилась... Тільки ж, будь що будь, я на прощанні признаюся таки зовсім щиро: сьогодні мене мов грім побив... З вашим сином я геть собі здоров'я збавив... я ж цілий день займався з ним... в мене нерви тепер такі немоцні... А Марія Лаврентьєвна.. ні, я не сподівався од неї такої образи.. Не візьму!... (— Ну, а тепер знаю, що вже зараз рюмати буду!... — подумав він: — Прокляті нерви! раз-у-раз зрадять!... Тільки ж як це так?! я вже не пан самому собі, чи що?! Ба не заплачу!.. А отже ж, їй Богу, заплачу! — лякався він).

Але не заплакав: перемиг себе. Здрігнулася й скривилася спідня губа, перебігла по обличчю електрична течійка, тай усе.

Бобров бачив, як у Лаговського смикається обличчя. Йому жалько стало на парубка, а доти він попросту хотів оддати йому гроші, щоб не було неяково. Він підвівся с крісла. підійшов до студента, що був сидів засунув йому в кишеню конверт із сорокма карбованцями і жартовливо взяв за чуба:

— Та ну-бо, ну-бо, не ображайтесь.. Ну, не дивіться, мов сич на сову, гляньте веселіш..

Лаговський як стій підвівся, бо через тую ласкавість спазма йому підступила до горла: він боявся, що далі-далі розридається.

— Вибачте.. я піду... я чогось нездоровий.. — глухо промимрив молодик тай швидкою ходою по-

дався до своєї кімнатки. Скоро він зачинив двері на защіпку, енергія його покинула; його схопив нервовий пароксизм...

— Двацять п'ятий год міні йде, — з ненавистю ривав він, кусаючи зубами подушку: а я реву, наче дитина!... А все нерви!.. Та коли з мене вже не людина а клубок нервів, то навіщо я живу?!

— Лакейська душа! — знов з ненавистю лаяв він себе, ривав і реготався з разом: — Міні випало гордо ширгонуть ті гроші панові в вічі, а я замість того розкис... Зрадів, що їхне Превосходительство було ласкаве мене за чуба смикнути.. Лакейська душа!... Та ні ж бо! От піду тай верну йому гроші!... Добре. Тільки ж опісьля що буде? адже опісьля здаватиметься міні, ніби я його марне образив, тай піду вибачення прохати?! . Прокляті нервица!!

З гістеріки, з довгого плачу він зморився. Голова аж важіла на плечах, очі мружились і сплющувались. Не спавши цілу ніч, парубок тепер міцно заснув.

Як він прокинувся, то вже владав собою трохи білше, а про панів, знов, клопотався менче.

— А чорт їх бери! — сказав собі він нарешті: — нехай уже ці сорок карбованця зостаються міні.. На ці гроші можтиму потім у Києві перебутися без урока хоч з місяць, то може й нерви трохи спочинуть..

Того ж таки дня паньські коні одвезли його на залізницю... В Києві йому випало бути допіро к 1-му сентябрю, то він тепер поїхав додому, до матері. За два дні він був уже в Громополі.

II

— Здорові були, мамо!

— Голубе мій!!

Мати припала до свого Андрія, цілувала, голу-била. Сын пильно придивлявся до неї, поклавши руки на її плечі.

Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидче можна було б залічити до „жінок“, ніж до „дам“. Одіж на ній була, правда, ніби паньська, та дуже простенька, полатана, без усяких претенсій на моду. Обличчя їй — неінтелігентне, вульгарне. Руки червоні, порепані.

— Як ви зстарілись, мамо!.. Чого це вам спідня губа висить мов нежива?... Лице бліде... Зморщки силні.. Та чи здужаєте ви, мамо?

— Трохи нездужаю.. Падучка.

— Падучка?! відколи?

— А вже білше, як год

Андрієві трошки спротивилось. — „Падучка — це щось гидке“, подумав він. З огиди рот йому раптом широко розкривсь, верхня губа напружилась і підвелась к носові, ніс скривився, спідня губа широко вивернулась униз, з залозок потекла слина, неначе щось погане в роті опинилося. Через те він потроху визволився з неньчиних обіймів, щоб вона його білше не цілувала.

Гм! у неї епілепсія, — то значця вона й міні передала в спадщину якусь нервову дегенера-тивну хоробу... Мабуть, з мене гістерик, — поміркував Андрій: — Гістерик? — ух, кепська справа! В мене, значця, нема ніякісінької постійности, в мене й характера не може бути ніякого, бо кожної хвилини настроїй духа мусить міні сам собою змінюва-

тись Одним разом я ні сіло, ні впало буду без причини дуже добрий другим разом таксамо без причини буду лихий і поганий .. стіхія, а не людина!...

— Пустіть мене, мамо, я подивлюсь на господу, бо вже ж давно як бачив.

Оселя Лаговської була звичайнісінька українська оселя, під солом'яним дахом. Як увійти в сїни, то зліва двері вели до кухні, а звідти через грубу був хід до ванькира, де спала мати. А другі сїнешні двері, що с правої руки, вели з сїней у парадну сьвітлицю, що носила бучне ймення: „гостинная“. себто вітальня Білше ж хат не було. „Вітальню“ мався тепер зайняти Андрій. В ній обстановка була принаймні чепурненька, хоч без розкошів і всяких вигадок, а вже ж скрізь деінде по оселі все було дуже бідне. Лаговська жила тілки с того що держала корову і продавала молочні продукти

Розглядаючи Андрій господу, потроху розважив себе. Хоч як тут усе виглядає бідно, та це не чуже, це — „вдома“, тут він пан, а не якась т-те Боброва Він сьогодні ляже спати в такій годиві, в якій йому заманеться; він узавтра — схоче — встане о півдні. Йому взавтра не треба неодмінно в осьмій годині йти пити каву. Він обідатиме взавтра тілки в той час, коли схочеться. Він узагалі вільна, самостійна людина, а не підвладна. — „Кожен півень на своїм сьмітнику пан, каже прислів'я“, — подумав Лаговченко: „Нехай собі ця приказка носить іронічну закраску, я її люблю. Краще бути паном на своїм сьмітнику, ніж лакеєм у чужих хоромах“.

І не чулись, як прийшов вечір. Смерком забігла до Лаговської добра приятелька її — хвершанка. Андрій сидів коло них і слухав, про що вони

балакають. Говорили про чужі весілля і чужі похорони; говорили про те, що в неділю на справничисі була в церкві новітня сукня; говорили що в Анни Петрівни погана наймичка, а в Теоکتісти Львівни чоловік п'яниця, а в Олімпіади Андріївни на щоці такий великий вискочив пухир, що аж-аж-аж, а в Перепетуї Власівни злодій у ночі картоплю покрав; говорили про ціну на картоплю та на кавуни; говорили, що в такого а такого сусіди швидко корова буде с телям; говорили, як то воно добре, коли корову призвичаєно доїтися без теляти; говорили... та багацько ще говорили такого самого.

Студент пильно слухав — „А їй Богу, гарно! — погадав він: гарно жити отакечки, не знаючи не відаючи про якісь там соціальні питання та Welt-schmerzger! Гарно людям інтересуватись самими коровицями та курчатами та пухирями Олімпіади Андріївни і білш нічим. Аж міні самому на серці полекшало, як я спустився на це болотяне дно суспільности Хвилі розумового життя плинуть собі десь там високо-високо понад мною, мене не зачіпаючи й не коливаючи; міні спокійно, міні й журби немає в моїм затишкові. Їй Богу, гарно буває иноді кинути людський образ тай зробитися благонаміреним, невинним бобирцем у болоті, або ж тихим, мирним волем чи коровицею тай піти собі на зелену пашу!...“

Він пішов до своєї кімнати і заснув так любо, як мабуть ніколи за остатніх трох років.

III.

Андріїві так силне сподобалось „коров'яче життя на зеленій паші“, що другого дня він зранку не одходив од матері. Йому любо було дивитись, як

вона готує обід, як бігає по кухні, як перемиває посуд, як взагалі метушиться мов муха в окропі. Помішниці в неї не було, бо Текля, дівчина-наймичка, погнала корову пастися на стерню.

Сидячи син у кухні, дипломатично розпитував маму про її знакомості. З її одвітів він бачив, що її суспільне становище — дуже захитане і що вона чим раз падає ще нижче. Ще й тоді, як батько був живий, Лаговські не належали до вищого Громопільського товариства а вже ж як помер батько, то й дрібна інтеллігенція стала їх цуратися. Хвершалиха, що була вчора в гостині, то й вона вважала себе за аристократичніщу од Лаговської. Але все це не так силне вразило Андрія, як звістка об тому, що мати частенько любить захожати, „с чернаго хода“, до Громопільських пань, сидить у них в кухні, балакає з ними дуже шановливо, підлецується до їх — одне слово, грає якусь неблагородну ролю.

— Що за гідка лакейщина! — подумки сердився він. — Мамо! а я б вас прохав не ходити до всіх отих пань... Як на мене, то вже краще напущайте собі знайомості серед міщан та будьте з ними рівні, тільки не оббивайте паньських порогів, мов... мов...

Він і слова дібрати не міг.

— Угу! Аби ти знав, як усі пани мене люблять! Вони аж радіють, як я приходю!

— Що ж, вони вас до покоїв просять?

— Нащо до покоїв? Хіба що таке „покої“?! От я вчора була в Клавдії Петровни Лоначевської.. ти не знаєш її — це судиїха... То вона мене в спальні приймала і кавою напувала.

— А ви й зрадїли!.. Не ходїть, мамо, зробіть ласку...

— Ет, що ти кажеш! невдоволена одказала мати: — А вже із мїщанками завдаватись.. ходити до них у гостину... як раз! дзуськи!... Вони сами за велику честь собі мають, коли я їх хоч до кухнї пускаю! От побачиш сам.

Андрій справді міг того самого ранку побачити, собі на вдивовижу, що мїщанки (а їх приходило сьогодні чимало) вважали Лаговську таки не за рівню. Хоч вони зовсім фамільярно балакали з нею про се, про те, про всякі спільні інтереси, тале ж видко було що вони вважають її за „панію“ таки Лаговська і сама собі запишалася с того поводження, тай ще (звісно, щоб навіч синові) балакала з ними навіть трохи протекторально. Темою для розмови були знов таки, як і вчора, телички, п'яниці-чоловіки, новітні хустки і т. и.

Окрім тих знайомих мїщанок приходили в кухню до Лаговської покупці: куховарки од місцевих панів. Поки Лаговська одсинала їм молоко чи сметану або одважувала масло та сир, вони оповідали їй усякі найдрібніші сплїтки про своє паньство. Лаговська дуже цікаво слухала їх, ще й сама допитувалася: видко було, що слухаючи ті сплїтки, вона ніби й саму себе бачила в паньській кумпанії.

— Що за лакейщина! — гадав Андрій. Йому бридко ставало.

Пообїдали. Мати пішла в садок, де росли дуже гарні сливи-ренклоди, нарвала повну миску і зав'язала в серветку. Далі почала сама виражатись.

Куди це ви, мамо? спитав Андрій, дивлячись, що стара мати зашнурувалася у корсет, одягла якусь парадну та старомодню сукню, нас-

тромгла на голову собі наколку і напнула якийсь кумедний капелюшок.

— Піду до судиїхи

Вона ще видобула з шахви рум'яно, начервонила щоки, потім почорнила брови. Син, дивлячись на цю кумедию, тільки плечима здвигнув.

— А сливи ж ви нащо несете?

— Гостинчик. Таких дорідних ніде в городі немає, тільки в нас. Позавчора Лоначевська так гарно, так широко мене вітала, то я хочу оддячитись...

І вона пішла. Андрій мовчки злував. Згадав він батька, що посадовив тую ренклоду. Покійного батька парубок дуже любив. Так от, діялось це в весні, саме того року, що в осени малися одвезти Андрійка в Київ у гімназію. Посадовивши татко ренклоду власними руками, взяв Андрійка, того великого хлопця, на руки тай прийіс до деревини. — „Це хай буде твоя. Може вона ростиме й тоді, як я помру, — то згадуй за мене... Але що я верзу?! Хіба тобі доведеться так, як мінї, стирчати свій вік у Громополї на 25 карбованцях місячного жалування?! Тебе—певне, що краща доля чекає...“ В осени Андрія одвезли до Кїва, а за місяць несподївано помер батько. Пісьля того Андрій рідко коли й у Громополї бував: не доводилось, не можна було. Але всю оту сцену з деревом він добре пам'ятав.

Тепер йому важко було, що овочі с тії батькової ренклоди здались на підлизування до судиїхи.

Вернула Лаговська додому рада та весела.

— Щоб ти знав, як мене там приймали! як приймали! — хвалилась вона Андрїєві, передягаючись із каррикатурної одежі в просте.

— А ви як? на кухню йшли чи на парадні двері? — іронїчно перебив син.

— На кухню... — швиденько одмовила мати і гордо оповідала далі: — То мене Клавдія Петровна покликала до спальні..

— І нанувала кавою, — докинув слівце син.

— Ні, не кавою: часм із солодкими бубличками.., — не зважуючи іронії, пояснила Лаговська. — Вона собі лежала в ліжкові, опочивала після обід, а міні постановили коло неї круглий стіл і стілчик, то я там-о пила чай... А як дякували за сливи!... І панночку я бачила.. тілки тая щось дуже згорда дивиться.. А вже ж яка ласкава сама пані!

— Ну, й радійте! — насмішкувато сказав Андрій і підвівся, щоб йти до себе.

— Постій-но, Андріє! Казала Клавдія Петрівна, щоб я взавтра поприсилала їй усі квитки... Це, бач, вона бере в мене сметану й масло на квитки... То треба буде полічити скільки там виходить усього вкупі грошей, тай одіслати. Передше рахував міні один жид, то я йому за те мусіла платити. А тепер порахуй ти.

— Гаразд — одказав Андрій і пішов до себе денеруватись самотою.

IV.

У вечері він поробив рахунки.

Другого дня, скоро він вийшов пити чай, мати йому сказала:

— А знаєш? Клавдія Петровна вернула рахунки; каже, що там помилка: ти щось накинув.. Та от тут і їхня служанка. Що пані кажуть?

— Пані казали, — вияснила дівчина, — що ви аж трицять копійок накинули незнатъ звідки.. Тай кажуть до чоловіка: „Що то за погана звичка

в Лаговської! це вже вона вдруге так робить: і
прошлого місяця налічила білше, як треба, і тепер
знов...“

— Це вона... так і сказала?!! — спитав Анд-
рій. Через раптовий пароксїзм ядухи він не міг
дихнути.

— Скажи, дівчино, панї, що того місяця лічив
жид, — без усякої достойности виправдувалась Ла-
говська, ще начебто й винна: — а тепер — сам
панич. То вже ж панця не крутитимуть навмисне...
Ти, Андрию, візьми квитки тай знов порахуй, щоб
вивирити.

— Добре, дайте-но квитки, — нервово сказав
син і швидче пішов до себе.

Перевірів раз — нема помилки. Перевірів у-
друге — тожсамо нема.

— Я, мамо, після обід сам піду до Лоначев-
ської, — сказав він до матері, начебто зовсім спо-
кійним тоном.

— Ой, я боюся, щоб ти часом не наплескав їй
чого.

На те син одвітив рівним голосом:

— Ні, я попросту покажу їй, де її помилка.
Бо хто ж покаже, як не я?

— Ну, добре, — заспокоїлась мати: — Та не
забудь, що вона на ймення Клавдія Петровна.

— Клавдія Петровна? Гаразд! нехай і Клавдія
Петровна!

V.

О п'ятій годинї Лаговський вдяг на себе свій
новий студенцький китель і пішов до господи Лона-
чевських. (Спершу він хотів був одягнутися задля
візита як найгірше, та потім передумався).

Смикнув він за дзвоник. Довго ніхто не виходив, нарешті одчинила двері якась гарна дама.

— Вибачайте. — зашебетала вона по-російськи, цікаво дивлячись на молодого, доволі вродливого студента: — сама одчиняю, бо всі покойовки свої порозсилала... Ви, певне, до чоловіка? Його вдома немає.

— Ні, я до самої пані Лоначевської.. Я Лаговський, — похмуро odmовив гість.

— Лаговська-я... Просю до вітальні... Сюди... Ну от... Сідайте, будьте ласкаві.

Вона й сама сіла тай налагодилася слухати панича:

— То ви син... мадам Лаговської?... вибачайте, я не знаю, як вона буде на ймення і по батьощці.

— Марії Степанівни Лаговської, — трошки іронічно підказав молодик. (— Бач! — обурився він на думці: — вона навіть не знає, як мама зветься! а мама й поза очі титулує її на ймення і по батькові! Що за бридкий сервілізм!...) — Я вчора поробив рахунки мамі, і можу завірити, що зовсім гаразд. Якже ви сьогодні сказали, що будім я наплував, то я знов двічі перевірив... (Голос йому задріжав)... Я помилок не робив.. (Він засапувався)... бо я студент четвертого курсу математичного факультету.. А вже ж обдурювати вас я тожсамо не хтів . Ви сказали перед покойовкою, будім мама хтіла в вас украсти трицять копійок...

— Як прийде покойовка з гóрода, то я її зараз геть витурю, бо міні не треба такої язикатої, — спокійненько сказала суди́ха. — А що до помилок, то воно таки може бути, що то я помилилась, а не ви. Правду кажучи, я порахувала аби-аби-як, на швидку руч.

— І проте послали служанку сказати мамі, що в рахунках є помилка?!

— Ах, Боже мій! — трошки капризно одказала дама: — ну дак що ж тут такого? послала!

— Це зветься падлюцтвом! — згукнув Лаговський, шарпнувшись на кріслі.

Доначевська, замість спокійної лїниво-примхливої дамочки, одразу зробилася величною леді.

— Я думала, що універсітецька осьвіта зробила з вас обтесану, випліровану людину, — процїдила вона гордо й зневажливо: — та вже бачу, ніяка осьвіта не вижене того хамства, що зроду сидить у крові.

— Добродійко! — скрикнув парубок гнївним голосом, в якому чути було вже болючу нотку.

— Я бачу, — безжалісно тягла судиїха далі, — що міні треба було одразу повести з вами розмову не як із студентом, а як із сином тієї перекупки, що має од мене заробіток. Тодї б я не дочекалась ніяких прикростей од вас... бо ваш власний меркантильний інтерес не дозволив би вам вражати покупця... а надто такого, як я. Я знаю, що ваша мама бере з других людей вісім копійок за стакан сметани, а з мене — десять копійок. То їй не вигода одіпхнути такого гарного покупця, як я... А с тих грошей, які вторгує ваша мама, вже ж і вам дещо перепадає? еге?

Лаговський хтів був вигукнути якусь зовсім непристойну лайку. Він підвівся зо стїлця. Губи йому затремтіли, зуби зачеркнулись один об один, лице геть перекривилось. Він був розявив рота, та замість промовити слово він, наче який оберемок, упав на стїлець і мовчки схопився за голову обома

руками. Очі дивилися в гору, без усякого виразу, каламутно, ніби олов'яні.

— Ах, Господи!! — злякалась судиїха: — ви-
пийте швидко води!... Ось... Що ж це я наробила!!
— заголосила вона.

І вона мерцій насипала парневі в шклянку
воду.

Парубок раптом сховився.

Не треба! пробурмотів він. Підвівся і
швидко-швидко пішов до корридіору. Лоначевська
миттю побігла наздогін йому.

— Та куди бо ви? куди?!.. Постійте, от я
вам щось скажу... Та постійте ж бо!.. Отже ж од-
наково не втечете, бо двері зачиняно... — сумовито-
жартовливо засміялась вона, наздогнавши Лагов-
ського коло самих дверей. Тут вона зупинилась пе-
ред їм.

— Я хтіла вам..., та не бійтесь-бо, я вас за-
разісінько випустю, — з лагідним усьміхом пере-
била вона себе, побачивши, що Лаговський стоїть
понура і вдивляється нетерпляче в дверну клямку.
— Я хтіла, бачте, тільки сказати, що я дуже винна
проти вас, але ж ви ще більше винні. Бо як таки
не було вам сорому, вам, студентові, образити без-
захистну жінку, знаючи до того, що й чоловіка її
нема вдома?!.. А в тім, здається, що ви сами дуже
мучитесь?... Ви дуже нещасливий, правда?

Вона промовила ці слова щиро й ласкаво. Ан-
дрій різко порвався до виходу і шарпнув клямку.

— Ну, ідіть, ідіть! — заквапилась вона: — я
бачу, що мій теперішній тон іще гірше вразив вас...

Вона одімкнула двері, що на вулицю.

VI.

Лаговський, кусаючи з усієї моці губу, пішов прудко-прудко, куди очі, геть од господи Лоначевських. Зуздівши перший-ліпший перелаз, він, не довго ворожачи, переліз у чужий садок, кинувся в гущавину і впав на траву: несила була йти спокійно далі. Ніхто його не побачив.

Закопавшись лицем у високу травичку, він судорожно почав ридати, тільки без сліз: очі були сухісінькі. Потім він мовчки перекинувся навзнік, не свідомо глипнув був очима на небо тай міцно заплющив їх, аж стиснув повіка. Потім мовчки і машинально встромив великого пальця лівої руки в рот, між кутні зуби. Потім куснув його раз-другий з усієї сили тай заходився гризти так, як собака жвакає кістку. Незабаром повен рот йому набігло крові, а що він був лежав одкинувши голову, то кров потекла йому в горло. Не вважаючи на те парубок іще раз угризнув свій палець, та з великим болем почув, що його зуби вже не шкуру перетирають, а в живе м'яке м'ясо глибоко впираються і доходять до кістки. Тоді він стямився, витяг палця з рота, підвівся і росплющив очі.

З рани кров дзюрила на траву і на одіж. Тупо подивившись на червону течійку, Лаговський якомсь видобув хустку і обкрутив пучку. Його дуже боліло, та на душі було не так важко. Він усадовився, сперся спиною об стовбур вишні, заплющив очі і взяв міркувати про те, як він оце робив візит до судиїхи.

Скоро він згадував ущипливі слова Лоначевської, миттю йому стискувались кулаки, трусила пропасниця, хтілось полинати до панї знов тай

крикнути їй в живі очі, що з неї підла жінка. Але спосеред таких лютих думок несподівано виринало гарне її обличчя з ласкавим, лагідним осьміхом, який він побачив на останці. На ту згадку Андрій якось інстинктивно скулювався тай схиляв голову на груди. Він під такі моменти не міг і дихати.

З мене падлюка! — зважливо казав собі парубок, і серце йому занивало. — Ні не падлюка з мене, а ненормальний, виродок... І до чого животию я на світі?! Чого я животию?!.. Проклятуці нерви!.. — шопотів він на тисячний раз свою звичайну фразу. З важкого нервового болю він несвідомо схопився за груди.

Завіщо я її образив? Може за те, що вона займає вище соціальне становище? А вже ж за те.. Отже ж вона така добра.. Вона аж засмутилася, як побачила, що мене вразила.

Молодикові закортіло раптом побігти до Лоначевської, попрохати вибачення, поцілувати їй руку та так і не одпускати тую руку од губів, стоячи навколішках.

Плебейська жилка не дала довго розвиватися таким мріям. Студент як стій підвів голову, нетерпляче смикнув плечима, неначе хотів струснути з себе те негарне бажання.

— Вона мене пожалувала тільки через те, що провінціяльні кавалери їй геть усі понадбридали, а чорнобривий студент виглядає їй краще..., — насмішкувато видумував собі він: — еге ж! бо чом маму вона ніколи не пожалує, а завсігди трактує тільки згорда?... Маму вона зве перекупкою...

Андрій знов скипів і заклекотів гайвом, далі підвівся, далі знов сів на землю, далі знов лїг. Як він уп'ять уклався на траву та ще заплющив очі, то люті

думки геть порозбігалися. Він став куняти. І от... чи то сон він такий побачив, чи то попросту дрімаючи згадав собі дещо, тільки ж от яка сцена з минулого життя перебігла в його уяві:

Ввижається або й сниться йому, ніби він — ще в четвертому класі гімназії тай приїхав додому на літо. Вже й тоді його мати инколи плазувала перед паньством, хоч і не так силне, як тепер. Одного разу прийшла вона з базарю і сказала синові: — Адже ти знаєш геть усю пісьню: „Ах ты, воля моя, воля“ ? *)

— А що ?

— То напиши до неї геть усі слова. Я оце йшла проз книгарню. Книгарь стоїть на рундуці. Підїздить екіпаж, і з екіпажа неморожська генеральша Суханова питається: „Чи нема в вас такої книжки, щоб там був повний текст до „Ах ты, воля моя, воля“ ? — Книгар каже: „Нема“. А маленький синок генеральшин і собі висунувся з коляски тай гукає і мало-мало не заплаче: „А ви добре пошукайте між своїми книжками! Може десь і є? Мінї дуже хочеться мати тую сьпіванку“. Я стояла тут, то й кажу до генеральши: „Мій син знає „Ах ты, воля“, то він вам напише“. Отож вона як їхатиме зміста додому на село, то підїде до нашої хати.. Я їй сказала, де ми сидимо.. то я й оддам їй те, що ти напишеш.

*) „Ах ты, воля моя, воля“ — сьпіванка, зложена про визволення селян з крѣпацтва 1861-го року. Голос її доволі гарний і не важкий, а текст простий, гуманний і народолюбний. Тим-то педагоги шістдесятих років охоче зробили її звичайною пісенькою інтелігентної дїтвори. С тих часів вона й досі востається улюбленою дитячою сьпіванкою в Росії.

— Дивуюсь вам, мамо, — обурився Андрійко: — підлабузнюєтесь до незнайомої людини через те тілки, що вона генеральша!.. Та ще хочете, щоб і я годив якомусь там генераляткові.

— Ну, їй Богу ж. кажу тобі, що я й забула про її генеральство. Коли б ти сам побачив, яке миле хлопцятко!

— А бодай воно здохло!.. Не напишу!

За дві годині пісьля того підїхав екіпаж. Лаговська вибігла в сїни на зустріч. Андрійко сховався за дверима і чув, як мати перепросювала генеральшу, кажучи, що її син забув пісьню, не пам'ятає слів. „Генералятко“ тимчасом сиділо в колясці. Андрій міг бачити його в вікно. То була бліда, слабовита дитина, надзвичайно сїмпатична на обличчя. Очі в того хлопчика, як на його літа, дивилися занадто журливо й замислено, та разом привітно й лагідно: достоту маленький Христос. Рученятами своїми він тулив до себе пару костурів: оця невеличка дитина вже були кульгава. Як сіла генеральша на віз і сказала: „Немає, мій синочку“, то малий калічка сумно схилив головку. Вони поїхали, а в Андрія такечки защепіло серце!..

Серце й тепер-о заскеміло молодикові с того сна чи привида чи згадки. Він аж прочнувся з болю. Біль був не тупий, а плачущий: по горячих, сухих щоках покотилося декільки важких сліз. „Генералятко“ віби й теперечки стояло перед ним і крізь туман лагідно дивилось на його, мов маленький Христос, та сумовито осьміхалось. Раз, два, — воно кинуло с туману остатній погляд на Андрія; туман ще раз застелив очі, далі миттю розвіявся, і вся мара щезла.

— З мене цїхонпат, — подумав Лаговський,

підвівся, обережненько вийшов з садка, щоб ніхто не бачив; а далі швидко подався додому. Йому неодмінно заманулось музики: він чув душею-серцем, що тільки музика його заспокоїть.

VII.

Припхавшись Лаговський додому, першим ділом схопив свою скрипку, що її він скрізь возив із собою. Він не вчився ніколи в ніякого вчителя, вивчився самотужки, скрипаль-технік був з його аби-який: тільки того й було, що грав справді з великим чуттям.

— Сину! — зазирнула до його в двері мати:
— Ну, що?

— А те, що я добре одчитав вашу судиїху, — одказав Андрій: — другим разом не буде людей навманя обріхувати.

— Що??!

— Ет, мамо! будьте ласкаві, тепер покиньте мене: потім поросказую геть усе, сказав син нетерпляче — Просяю вас, лишіть мене на часинку одного, самотою.

Лаговська одійшла, не роспитувала білше, тільки дуже вжахнулася. Але вона поклала ніти взавтра до судиїхи тай перепросити, якщо син наплескав чогось такого, що не годиться.

А Андрій на швидку руч направив скрипицю тай нервого заграв свою улюблену пьєсу — дует Фауста з Маргаритою. Оксамітні тони мінорної мелодії голубили його серце, гріли немов тепле соняшне проміння, обвівали немов легке весняне повітря, несли немов пахуча квіточка-фіялочка.

— Dammi ancor,
Dammi ancor
Contemprar il tuo viso, —
жалісно благали струни.

— Dammi ancor contemplare
Il tuo viso! —
знов плакали вони, хапаючи Андрія за серце.

— Al pallido chiaror
Che vien dagli astri d'or
E' posa un lieve vel
Sul vulto, sul volto il tuo si bel!...

Молодий музика спинився тай схопився за груди.
— Чого ты ниєш, моє серце? — лагідно питався він у свого серця, немов у живої людини — Скажи, чого? — привітно допитувався він знов, схиляючи вухо до своїх грудей — Кохання бажаєш?... Дак марне бажаєш!.. Покинь і гадку про це: задля таких бідаків кохання на світі немає.

А далі, ніби без його відома, руки його схопили знов скрипку й смика. Знов поляялась чарівна мелодія: це Маргарита прихвально відповідає:

Notte d'amor!...

Гей, друже мій

Скажи ще раз.

„Люблю тебе“.

Яка ж я рада що мене ти любиш!..

Notte d'amor!...

— В мене є в'рота, в мене є чесність, в мене є розум, а міні ще ніхто досі не казав отакої мови! — роздумував Андрій скрипцюючи. — Через що се?..

— До світу, сходу сонця
Ми будем пить-гулять.

Приходь, веселий Бакху.

До нас бенькетувать! —

як стій звернув Андрій на Вальпургієву ніч, далі взяв загравав Фаустову бакханалію, далі „Січільяну з „Cavalleria Rusticana“. Очі йому запалали, гніздрі пороздimalися, виски застукотіли. Лице його конвульсивно кривилося та шарпалось в усі боки, але він того не завважав. І спина декільки разів конвульсивно здригнулася, мов з електричного протоку, але він чічого того не помічав. Він жадібно впивався музикою так, як п'яниця алькоголем, як курець тютюном, а про все опрочее на світі позабував геть зовсім Нарешті очі Андрієві широко пороскривалися, з'їнки поробилися великі й чорні як терен. З нервового напруження по тілі перебігла цїнічна спазма.

— Це вже щось сексуальне! — сказав собі він, далі засьміявся і несподівано вдарив по струнах якусь банальну польку... Ті звуки повіяли чимсь кафе-шантанним, повіяли продажним коханням.

— Що за бридота! — сказав собі він, з'яналізувавши вражіння, сплюнув і поклав скрипицю на стіл. До того ж він і пальця свого пораненого дуже розразив: знов виступила кров; накручена на пальці хустка просякла і геть зчервоніла.

Під таку хвилину мати розчинила двері.

— А ну-ну грай, грай далі! — похвально сказала вона, просуваючи тілки голову: — То все грав якусь нікчемницю, а оце втнув такого гарного!

Наче відро холодної води висипали хлопцеві на голову.

— Ат! — сказав він з досадою тай зараз сховав скрипку до скрині, а сам уклався на ліжкові. Мати пішла.

— В мене так-таки нічогоїсьнюк нема спільного з нею, — подумав собі Андрій і саркастично додав: — Я — продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з fin de siècle, я неврастенїк, а вона — вона така некультурна баба, що навіть неврасгенїї не надбала... дарма що в неї епілепсія.

По цій подуманій мові студент тихо засьміявсь, але потім несьвідомо зітхнув.

— А в тім: хто з нас щасливіший? хто? чи я, з своїми висококультурними почуваннями і такими самими висококультурними денервациями? чи, може, вона, дикарка оцяя?...

— Ну, бійся Бога! чого ж це ти, Теклю, досі додому не приходила?? — залунав знадворку гомінкий голос Лаговської Корова вже відколи прийшла, а тебе все немає!... Та чи обідала ти сьогодні де??

— Ги-и-и!.. ні!... — хлипала Текля. Андрій прожогом підвівсь і побіг до вікна, щоб забрати справу, в чому діло та чого Текля плаче

— А це, бач, от що: — сказала йому Лаговська — корова в ночі втікла була кудись. Вранці я послала Теклю шукати її. Опівдні корова сама прийшла додому, а Теклі нема тай нема. Обідати треба було, — Теклі нема. Довечерні передзвонили, — Теклі нема. Аж ось коли верта!... І з самісьнюкого ранку не їла нічого!...

— Чого ж ти досі не приходила? — спитав панич.

— Бо... коро-ви... ніде... не знайшла.. — плакала Текля: — боялася... що битимуть!...

— Битимуть? Оттак! Чи не я тебе битиму? — сказала Лаговська: — вигайдай чорзнащо! Чим же ти тут винна, щоб було тебе за що бити? Якби

ти була пасла корову та от тоді втєряла або впустила її в шкоду, ну, тоді, звєсно, ти була б зосталася при всїй винї. А то ж корова сама втїкла з подвїр'я!

— А я бо...-я...-ла...-ся... ридала Текля Лаговська невдоволено порушила плечима.

— Йї Богу, дурна дївка! — сердилася вона: — Боялася, що битимуть. коли вона не винна!... Та ще й не їла нічогоїсьнько цїлий день!... Зараз мїні сїдай обїдати! адже цїлий день че їла...

Текля пішла з двору на сїнешні двері, а Андрїй жалєсливо дивився сьлїдком за нею, доки вона не увїйшла до хати

— Мізерне сотворїння! — гадав собі він. — Оце дак справжня дикарка... А мама не зовсїм така дика, як я був покладав.. Вдома Теклю, десь певне, понобили б гаразд навіть за те, що корова сама собою кудись подалася. Очевидячки, вдома Текля товчеників зїла чималенько, бо це вже в їх така педагогїчна сїстема: бив тебе батько, була мати, була може й старша сестра а вже що часто бив брат, дак це напевне!... Коли тобі вивиднїться, Україно?... Коли?

VIII.

Зминув вечір, зминула ніч, прийшов ранок

Лаговська таки вивїдала од сина, щб саме він наговорив судиїсї. Збентежившись, вона зараз пісьля обїд побїгла до неї синовї нічого не кажучи. На одходї вона загадала Теклї зараз підмити підлогу в паничевїм покої.

Скоро дївчина почала прятати, то Андрїй, щоб не перебивати, пішов с книжкою в садочок.

За чверть години до його пригвталась Текля і генула навколїшки

— Що с тобою? — скрикнув Андрій дивлячись на неї. А на Текліному обличчі було написано невимовний, звір'ячий жах і мольбу. неначе хтось на неї замірився сокирюю, щоб забити, та так і стояв Андрій аж помертвів.

— Чого ти?? що тобі?

А Текля, замість одповідати, стулила долонї нїби на молитву і, все не зводячи очей с панича та стоячи навколїшкахъ, затрусилася з жаху. Дивилась вона на панича достоту такими очима, якими дивиться собака, коли її хтять лупцювати за шкоду. Нарешті обличчя їй перекривилось.

— Гя-и-и! — заскиглила вона і раболїпно порвалася схопити й поцілувати Андрїєву руку. Він висмикнув.

— Та кажи-бо, що с тобою!! — мов несамо-витий згукнув він нарешті. Кров йому холонула.

Я .. розбила...

— Що розбила?

— Лямпу!!

Се кажучи, Текля вп'ять кинула ще покїрнї-щий погляд на панича. А той нічого не міг уторопати.

— Л-я-м-пу? Ну, то що? — питав він, не розумїючи, чого саме вона жахається. Серце йому лускотїло.

— Лямпу розбила! — нетямущим, винуватим тоном сказана Текль вдруге, все стоячи на колїнах.

Андрїєві одразу одлягло од серця, але він угнївився.

— А бодай тобі чорт! — скрикнув він, тупнувши ногою: — Перелякала мене за чорзнащо!

— Ви не скажете панї?!

І знов покірний, собачий погляд.

Андрієвого гніву було тілки на хвилину: він миттю простиг. Натомість його серце пройняв жаль. — І з неї теж людина?? — подумав собі він. Далі він ласкаво забалакав, беручи Теклю за руку:

— Та встань-бо, дурна дівчино! Ну, чого ж ти, дурненька злякалася?.. Невже ти думала, будім тебе битимуть, або що?.. Ну, кажи: чого ж ти злякалася?

— Я думала, що.. — тихесенько сказала Текля тай спинилася.

— Ну?

— Воно, десь певне, дуже дороге!

— Ні.. А що?

— Боялася, що з грошей моїх одберуть.

— А ти за яку плату служиш?

— Двацять карбованця за год.

— Що за дурна дівчина! — привітно засьміявся парубок: — Невже ж таки з отакої мізерної плати мама захтіли б вивертати що-небудь за шкоду?

— А я боялася... — вовкувато тягла Текля, розчепірчивши губи так, як дурник.

— Та з неї ідіотка зроду, — подумав Андрій, щільно придивляючись до неї — Ба ні: попросту на цвїту пририта . Дикарка.

Пішовши він у хату, побачив, що з його столу всі листи, папери та неоправляні книжки поскидвано на підлогу, мов яке сьміття. Тілки самі-но ті книжки, тотрі були в палітурках. Текля не уоскидала на землю. Очевидячки, вона не розуміла, щó воно таке: „книжка“. Котра книжка була оправляна, дак то ще була задля неї „вещ“, — нехай собі невідома їй, дивна, кумедна паньска „вещ“ (чи мало

ж є в панів дивного!», тільки такі „вещ“, що її викидати не можна; а неоправляна книжка здавалася Теклі якимсь непотрібним мотлохом.

Андрій постояв, постояв, а потім у вікно ще раз подивився на Теклю, збоку. Він був сподівався завбачити в ній виразні ознаки кретинізму. Але Текля, що мовчки сиділа на призьбі і понуро дивилася в далечінь, гляділа доволі розумними очима.

— Кретини та ідіоти не такий погляд мають, — подумав Андрій. — Ні, не ідіотка з неї, а попросту дикарка. Я покладав був що мама моя вже аж надто цікавий примірник дикарів, — аж виходить, що Текля ще дикша.

І відчув він невимовний жаль до бідолашної дівки. — Піду, хіба, побалакаю з нею? авжеж! авжеж!

Не встиг він багацько розбалакатись із нею, як прийшла з гостини стара Лаговська. Вона була дуже вдоволена.

— Я була в Клавдії Петровни, — оголосила вона синові.

— І вона вас закликала до спальні та напувала кавою. Знаю, — насмішкувато сказав Андрій, тільки ж зараз і збентежився:

— Чи не набалакали ви їй про мене чого-небудь зайвого, занадто ласкавого? — непривітно схопився він.

— Я? Ну, я — дак нічого зайвого їй не казала, — одмовила мати, — а от ти — дак справді наплескав чор'знає чого. Я вже перепросувала, перепросувала...

— Хто ж вам дав право на те?! — закинув Андрій: — це вона мусіла б мене перепросувати, а не я її. Вона міні наговорила Бог знає чого... Вона сьміє вважати мене за нерівню!

— А отже, щоб ти знав, то й не вважає! — радісно осміхнулась Лаговська. — Вона хоче тебе навіть у гості до себе запрохати.. А все те зробив не хто, як я! — хвалилась вона тріумфуючи

Андрій наймовірніше здвигнув плечима.

— Мене в гості? Гм!... Тай щож саме такого зробили, кажете, ви?

— Я казала Клавдії Петровні, що ти дуже жалкуєш і кашчеш, що її покривдив. То вона...

— Хіба я жалкував?

— Ат! треба ж було перепросити.. Ну, то вона й каже: „Я й не сердюся на його“. А потім я сказала, що ти гарно граєш на скрипку. То вона: „Чи не захтів би він узавтра прийти до нас на вечір, грати до танців?“ А я кажу: „Він дуже радий буде...“

— Що?!! що кажете?!!

Мати не зрозуміла синового тону. Вона навіть думала, що він отак згукнув з несподіваних радощів, і казала далі:

— Бачиш, от що: в неї взавтра буде багацько гостей, — дак їй хочеться, щоб були тавці. Тільки ж на горенько нема тепер у городі музик: поїхали на село до одного пана. Та єсть тут одна гувернантка: то вона взавтра гратиме на фортеп'яні; а ти гратимеш укупі з нею на скрипку. Воно й буде так, неначе оркестр.. Ти будеш грати, а під твою музику танцюватиме все панство!.. І це я зробила, я! — знов радісно хвалилась Лаговська, сподіваючися, що й син звеселиться с такої чести.

Лаговченко аж похолов с такого брутального раболіпства маминого.

— Ну, спасибі вам, мамуню, що мене записали до судиїшиної челяди! мало вам самим підлизуватись,

треба було ще й мене в лакеї пошити! — нервово буркнув він і подивився на матір мов на щось дуже бридке Він і справді почував тепер до неї таку велику огиду, наче б то була якась склизька, мокра жаба, що до неї бридко руками доторкнутися. Ніяких родацьких сімпатій під ту часину не було в його: перед ним, бачилось йому, стояла не його рідна мати, а якась чужа жінка, несімпатична геть в усьому, з усіх боків, з кожного свого жесту. Андрій хтів був вилаятись, талез як стій запикнувся. Через ядуху йому в грудях дух сперло, очі налялися кров'ю Парубок швидко покинув маму, побіг до своєї кімнати, зачинився і, сівши коло столу, гірко заплакав з образи.

— Мерзена дикарка! — зашепотів він, згадуючи про матір: — вона навіть не розуміє, яку кривду міні заподіяла... Господи, Господи! що за незвичайний сервілізм!.. Що за монструозне лакейство!... І вона — моя мати!... А Лоначевська? адже вона собі справді подумала, що перекупчин син покірно цілує їй ногу, умильно просить вибачення і радісно прилине на її бал стати за тапера!..

— Бо я таки прилину! Я прийду, прийду таки на твій бал!! — несподівано надумався він і вдарив кулаком по столі. — Тільки побачим, чи дуже зрадієш ти з мого приходу!... Еге, побачимо!

Андрій заходився люто міркувати, що саме він понаговоряє взавтра судиїсі, аби заспокоїти свою душу гаразд. Намисливши декільки красивих, ефектних сцен та декільки патетичних величних промов, він побачив, що він уже й тепер заспокоюється, з самої думки, тай од серця одлягло. На душу прийшла йому такая полекша, буцім усі ті надумані на взавтра промови він уже зараз повисло-

вляв, буцім усі ті надумані на ввাত্রа сцени він уже зараз поодбував.

— Вже dixi et animam levavi!... Ні, не так: mesum locutus sum et animam levavi! — іронічно сказав Андрій тай тихенько зареготався з себе, без усякої злости. — Плюнути справді на все діло і не ходити ввাত্রа лаятись? Таки й плюну. Чорт з їми всіма! Хай собі там тая Лоначевська що хоче думає, хай собі вони обилві, і мама і Лоначевська, разом виказяться... — про мене!... про мене!...

— Гм! Отака моя непостійність — це ж ознака гістеричної вдачі?... Начхать! що мні до того! гістеричність — ну, так і гістеричність!... А може ж треба себе присилувати та таки піти ввাত্রа вилаяти Лоначевську? Ні, не хочу: адже тепер мні вже не гірко, вже байдуже... Дак, може, це треба зробити не з досади, а просто с принціпу? Ат, не хочу й думати багацько про всю справу!..

Він закуняв і вклався спочить. Мати боялася збудити його.

IX.

— Бом! Бом! Бом! — тричі загув церковний дзвін, так під десяту годину ввечері.

Андрій прокинувся.

Трохразовий гук залунав знову.

— Пожежа! — майнуло хлопцеві в голові. Він вийшов на подвір'я. Велике полум'я сяло на небі. Раз-у-раз по тричі дзвонили в церкві на гвалт.

— Піду на пожар, — поклав Андрій і побіг до городської каланчі роспитатися, де саме горить.

Та як же він здивувався, коли розібрав, що пожарні вартівники спокійнесенько похожать по

каланчевому подвір'ю, а пожарні бочки з кишками стоять незапрягані!

— Чом ви не їдете гасити?! — крикнув Андрій по-українськи.

— Та то на хуторі, — байдужно одказав один споміж пожарних.

— Дак що ж, шо на хуторі? —

— А на хуторах гасити — не наше діло, — похмуро одмовив пожарний.. — Та чого ти ввався? Що ти тутечки за роспорядчик?

— Мерзавці!! гримнув по-російськи молодик, не пам'ятаючи себе з гніву і не розуміючи, звідки в його енергія і мова береться. Московською мовою він крикнув навмисне, бо бачив, що на його „мужичу“ мову пожарні не вважатимуть і на пожежу не поїдуть. Він і далі грізно гукав по-російськи:

— Та як ви сьмієте такечки відповідати, душогуби?! Вас до Сібіру запроторити буде мало! Зараз мнї запрягайте конї та їдьте! Я губернаторів в Київ на вас скаржитимусь!! — крикнув він на останці стукаючи ковінькою.

Несподіванка, урядова мова, енергічний, наказуючий тон та слово „губернатор“ — все те вплинуло таки на поліцейських. Вони почали чухатись. Двоє з них пішли запрягати конї.

Тільки ж надійшов тут поліцейський надзиратель. Лаговський був так само палко кинувся до його, домагаючись, щоб пожарня швидче їхала на погориджу. Надзиратель, замість відповіді побив щоки одному й другому вартовому, що були поскорилися слухати Андрієвих наказів і заборонив своїй командї навіть рухатися.

— Ми не обов'язані гасити чужі пожари, — холодно пояснив він Лаговському.

— Про це знатиме губернатор! — погрозився той.

— Будьте ласкаві, молодий чоловіче, не вчіть мене, щб я маю робити, — проказав йому надзиратель: — в нас є дуже точний закон про „городську черту“.

Андрій злуючи попростував звідти на сьвітло од полумья і незабаром добіг до хутора, що горів. Він спинився в тїні.

— Що до естетичного погляду, дак чудова картина! — іронїчно та ще й доволї голосно мимрив він до себе, обдивляючись навкруги — Справді-бо, ефект надзвичайний!... контрасти тут чудові!.. Як з цього боку, то онде з неба ясно сяє золотий місяць, один з атрибутів уславленї „української ночі“. От вам і „необъятный небесный свод“, що „раздался, раздвинулся еще необъятнѣе“. Дивїться: „Горит и дышет он. Земля вся в серебряном свѣтѣ. И чудный воздух и прохладно-душен, и полон нѣги, и движет океан благоуханій. Божественная ночь! Очаровательная ночь!“...*) А онде з другого боку ще чудовїща картина!...

Він затрусився. Голова йому болїла так, мов хтось стискав її кліщами. „Чудовїща картина“ була ось яка :

Дим клубочеться. Полумья стугонить. Горить хата, горить стїг, горить клуня куди недавнечко позвозили збіжжя Скількись темних постатей раз-у-раз кидаються в хату, в вогонь, та вихоплюють деякі манатки. Двоє чоловіків деревляними відрами витягають воду з копанки, несуть до пожежі, дорб-

*) З Гоголя. Цей уривок вчать по російських школах на памьять.

гою росхлюпують одну половину, а другу виливають ув огонь, куди глядя. Нащо вони це роблять, не знати, бо однаково, с такого ратунку нема чоґо сподіватись пущя. Якась дівка, мов несамовита качається недалечко звідси по траві, корчиться с перелогів, хапається руками за ноги та за живіт і одчайню скавчить, неначе собака, ошпарена окропом. Иноді з її звірячого вереску можна розчути глухий крик: „Спалили!... підпалили!.. Ой, ратуйте!..“ Придивившись до дівки, Лаговський помічає, що очі в неї заплющені, а на губах піна. Коло клуні, де найбілш палає, стоїть стара жінка. Мовчки, без сліз, з невимовним, німим одчаєм, вона втупила очі в огонь, де горить її всеньке баґацтво. Вона голосу не подає: тільки мовчки підводить у гору свої руці, стуливши їх; потім дуже-дуже поволі простягає їх до клуні, вже растуливши, неначе сліпець хоче коґось схопити та обійняти; а далі, знов таки дуже поволі і мовчки, схиляє руці вниз; наче не мучиться, а гімнастіку робить. Тільки з обличчя можна вгадати, як силне вона страждає.

Народу тут дуже обмаль. Того глухого, невразного але дуже голосного людського гомону, який звичайно бува на пожежах тутечки не має. Рідко коли зарепетує хтось із тих людей, що силуються децо вратувати, тай можна розібрати кожне слово. Голосно й гучно стугонить саме-но полумья, та тріскотить солома, та якісь білі птахи пронизувато скиглять, крутячись понад пожежею, та посмалений віл жалісно реве. а білш усього несамовита дівка перерізує повітря своїми страшенно дикими викриками та цаплиним верещанням.

Андрієві меркнуло в очу. Він боявся, що далі далі впаде. Щоб чим-небудь пособоти, він прожогом

кинувся до палаючої хати, де найбільше поралось людей.

— Покрівлю!... покрівлю щоб розкидати! — гукали тут: — Стеля ще ціла... Як розкидати покрівлю, то в середині не займеться...

Андрій одним с перших поліз по драбині на обгорілий дах, безбоязко ступнув на горище і, схопивши якусь ломаку, заходився збивати сноси, ушиті на даху. За ним полізло ще двоє людей і тожсамо розкидали стріху. Андрій порався дуже енергічно, але зовсім несвідомо і машинально; він навіть забув, навіщо оті всі заходи та навіщо він стоїть на даху й оббиває солому. Руки сами собою працювали і одностайне молотили ломакою дах, очі заплющувалися...

Бух! шурх! Попід Андрієм завалилася перетлілая стеля, і він гучно гецинувся в середину хати на долівку. Люде, що стояли на дворі, ойкнули. Парубок упав ребром на ріг стола. страшно забився, а ще зверху налетіла й навалилась на його якась розжарена дошка. Вона роздряпала йому плече і густо спекла всю лівицю. На скількись секунд Андрій поколів, задубів і не рухався.

Та через сильний біль він швидко прочнувся, визволився спонід дошки і вибіг сінешніми дверима на подвір'я. Тут йому дали відро з водою, він одмив обличчя й руки од сажі і крові тай обдивився. Показалося, що серйозних ран нема ніяких. Тільки ж як стій його напала така страшенна втома та ослаблення, що він не міг уже більшє пособляти. Ледві-ледві він добрів назад додому і зараз заснув. Як би він мав час роздивитися по кімнаті, то був би побачив на столі китицю польових квіток. Це їх при-

несла Текля с поля і поставила в глечикові коло паничевої постелі.

Х.

Мати дуже турбувалася: що таке продіється з її сином. Другого дня вранці вона була дуже привітна проти його, чимсь намастила йому попечену руку, де й погризений палець дуже розразився, і заглядала в вічі так, як нес хазяїнові.

А син думу думав. Він усе згадував про вчешню пожежу та про спяляних. Бажалося чимсь допомогти їм

— Мамо, — забалакав він: — знаєте, що я вам скажу? У вас певне єсть які-небудь зайві грошенята. Чи не позичили б ви їх отим, що погоріли вчора?

— Що правда, трохи грошей я призбірала таки: карбованців із сто буде. Тільки ж вони не в мене, я вже їх пороспозичала... на проценти...

— На проценти?! . гм!.. Кому ж?

— Ганні.. Отій, що була колись у тебе за няньку... Та ти її пам'ятаєш: вона в нас п'ять год жила... Ти ж іще дуже любив її.

— Пам'ятаю її добре. І за великі проценти?

— Два карбованці на місяць

Андрій аж вжахнувся.

— Як же ви не боїтесь цього робити?! — обурившись спитав він і zarazом почував, що якісь дуже відомі йому кліщі цупко здавили його серце — „Моя мати — лихварка!“ — гірко подумав він: — „та ще лупить шкуру с тієї самої няньки, що колись мене випестила!“ А Лаговська навіть не зрозуміла, чого саме син жахається.

— Чого ж би я мала боятися? — недомисляючись одмовила вона: — Ті гроші не пропадуть! адже Ганна дала заставу. — Так утишала вона Андрія.

— Заставу?? — І Андрій широко розкрив очі. А вже ж, заставу... дукачі свої. Та от я зараз принесу.

Вона швидко побігла до шахи і витягла рязок наміста: цісарських золотих червінців.

— Як на Різдво та на Великдень, то я їх оддаю Ганні на скілкись днів. Бо, каже, соромно буде перед людьми, як не буде на шиї червінців: треба, щоб люде не знали, що червінці в заставі. . Пісьля сьвяток вона їх міні знов верта.

— Мамо, мамо! — докірливо і гірко сказав Андрій: — як вам не сором був піти на таке діло! Двацять чотирі проценти на рік! Що за кровопийство !!

Стара Лаговська знов не зрозуміла сина. Звісно, їй було прикро, що він чогось на неї сердиться, тілки ж вона ніяк у сьвітї не могла докладно второпати, чого саме він сердиться.

— Та я ж її не силувала позичати в мене гроші. Вона сама прийшла, і дуже прохала, і руку цілувала... Бо жидові вона не два, а чотирі карбованці на місяць була б платила

— І давно вона вам винна?

— Три годи... Передше вона позичила тілки п'ядесять карбованців, а потім, як я ще призбірала грошей, то позичила й другі п'ядесять карбованців. Проценти вона платить точно, двічі на рік. Пам'ятаєш, я колись була послала тобі дванацять карбованців? так то вона їх принесла.

— Погано, мамо! погано! — скілкись разів

проказав Андрій, що вже його душила астма. Білше нічого не говорячи, він подався до своєї сьвітлички. А мати, вже як зосталась сама, то тілки плечима здвигала та нічого не розуміла

— Я зовсім слабій, — сказав собі Андрій, як побачив, що на самоті йому зараз потекли сльози. — Що за противні сльози! чи се нормальна річ — так часто плакати?!.. А втім: щó мінї до того! Плачеться — дак і плакати му!

І він дав волю сльозам: він не то не спиняв їх, ба навіть сам силувався викликати їх, навмисне ридаючи. Він зовсім виразно почував, що вкупі з слізки виливається й горе.

— Бідна нянька! — ридав він: — чи сподівалась ти, що ми колись тебе грабуватимем? наче жидюги!.. А ви, Андрію Івановичу, — чи сподівались ви коли, що з вас буде глитаї? Дванацять карбованців що мама мінї прислала, то лихва.. Ех ви, приятель люду, що живете сами з його поту й кривавиці!.. Ех ви, глитаєнко!

Андрієві стало сьмішно. Він зареготавсь. Часом замість реготу чулись ридання, та зраз вони знов обмінювались на регот. Парубок був спробував ущухнути, та не зміг: рот і горло сами собою реготалися.

— Очевидячки, це гістерика, — зміркував він, і ледві встиг він це подумати та перестав силуватись снинити свій регот, то миттю сам собою перестав реготатися.

Він підійшов до дзеркала. Очі були червоні, мов у крїлика. Лице спухло і виглядало без усякої краси. Хлопець довго вдивлявся в себе.

— Що я зараз дуже невродливий дак це так, тілки ж божевілля я в своїх очах не добачаю ніякого.

Це подумавши, він зовсім заспокоївся. Потім він нашукав свій портмоне і подивився, що в нім є. Усіх грошей лежало там 31 карбованець і 20 копійок.

— 5 карбованців і 20 копійок я лишу для себе на дорогу до Києва, — сказав собі він, — а 26 карбованців однесу погорілим.. Так отак-то! Хтїв був я спочити в Києві один місяць без роботи, без учеників, та бачу — не доведеться. (Він думав спокійно, геть без патосу). — Ну, та це й не біда... бай-дуже!... А оці гроші оддам тим погорільцям.

Загорнувши 26 карбованців у шматок паперу, а портмоне поклавши в кишеню, Андрій сїв, спинився: він захтів з'яналізувати себе.

— Як назвати м'ї вчинок?... Здається, я маю моральне право назвати його „гарним“ і добрим. Мабуть, у мене добре серце... А може це й не добрість тільки просто пароксїзм гістеричности?... Добрість чи гістеричність?... Га?...

Він беззвучно засьміявся. В голові трохи крутилося, бо він мало спав цієї ночі. Рука боліла.

XI.

Виждавши, щоб звечоріло, Лаговський пішов на вчорашній хутір. Житці зустріли його дуже сумно, але прихильно. Вони одразу впізнали що це — той самий панич, який вчора вправ і навіть трохи понікся, ратуючи їх добро. Думка була в Лаговського — оддати гроші тай заразїєнько швидче одійти, щоб не чути вдячних слів. Але, оддавши гроші, він побачив, що не втече так хутко: його не пустили. Він довгенько просидів коло хуторян, сердечно розмовляючи з їми та слухаючи їхні оповідання. Між

инчим він забалакав про те, як ото пожарня одмовилась учора їхати на пожар та який поганець з поліцейського надзирателя Скоро він згадав про поліцію, всі одразу стрепенулись, почали зітхати, а стара мати, що вчора оддавалася німому одчасві, тепер голосно заридала :

— Бодай тій поліції добра не було!! — прокляла вона: — Ой, до-о-о-о-чко ж моя!... Ой голу-у-у-бонько ж моя сизокрила!... О-о-о-ой!!

Тут Андрій почув од неї історію, а саме:

Один поліцейський дуже підсинався до їхньої старшої дочки А дочка тая недавнечко овдовіла і була ще молодиця хоч куди На підходи поліцейського вона дивилася дуже згорда, ба навіть висмівала його декільки разів при всій кумпанії І ото, вже два місяці тому буде, причепився він до молодиці. ніби вона вкрала чужу сапу, тай потяг до холодної.

- Кажуть ті, котрі знають цю справу: він був дуже п'яний того дня, — хлипаючи оповідала бабка: — як запер він її до холодної, то й сам зачинився з нею тай зробив з нею-нещасною все що хотів... А далі, щоб товариші не виказали, то покликав ще й їх Їх було аж п'ятеро... Вони всі по черзі, один по однім, спали з нею... Потім зачинили її в холодної і покинули на віч саму. А ми шукаєм, а ми шукаєм, де дочка. Вранці напнтали де вона, прибігли до обахти, ждемо, щоб її випустили... А дочка моя, с такого безчестя. .

— Ну, що? — завмер Андрій Йому волосся дубом стало

- Повісилась!!!! — не своїм голосом, з усієї моці крикнула стара, сплеснула руками тай заплакала в увесь голос. А внука її, ота що вчора була

качалася по землі, як стій заревла таким скришучим голосом, неначе хтось сокирою або рубанком застругав по залізі. Рот їй страшенно перекривився, набігла піна. Скоро Андрій позирнув на неї, йому тожсамо перекривився рот, на губи набігла піна, перед очима пронеслася чорна хмара. Він скрикнув іще страшніш од дівки, потім несвідомо кинувся до старої бабки, конвульсивно обійняв обома руками її плече і, в такім-о становищі, почав уже тихесенько ридати.

— Що з вами, паниченьку?! що з вами?! — потішали його: — не плачте, дорогий паночку!

— Вже я бородань, а реву, — подумки засоромився студент і хтів перестати... — Ой, бідна ж молодиця! — голосно згадав він знов тай заплакав. Потім спинився, почав роспитувати хуторян, що і як.

— Коли я божевільний то принаймні маю потіху, що я не сам-но на світі божевільний: нас багато таких, — несподівано погадав Андрій, саме розмовляючи далі с хуторянами про їхні страждання: — Отже й прості люде, неінтеллігентл, люде близькі до природи, а диви — такі самі нервові, як і я.

Спустилася ніч. Місяць іще не був сходяв, як студент попрощався з бідаками й вибрався додому. На одході він почув од діда:

— Ми, може, ще й одробимо вам ваші гроші або, як підможемось грінми, то колись оддамо вам вашу позичку. А тепер, поки що, нехай вам Бог заплатить, що не дали нам піти в неволю до якогось жида, що тими своїми катаржними процентами був би злунив шкуру.

Учувши слово: „проценти“, Лаговський болізно

скривився, бо згадав ранішню сцену з матіррю. І цілу дорогу він усе гірко міркував про це саме. Перед самим містом, коло лісної, він надивав цілу юрму нічліжан-прочан, що розложилися коло Громополя на спочивок. Мов блискавка, Андрія несподівано осіяла дивна гадка.

— Куди йдете? — спитав він.

— У Київ.

— Все пішки?

— Атож.

— Взялиб мене з собою?

Деякі з нічліжан заходились радитися. Студент заспокоїв їх тим, що сказав, буцім він колись лежав у недузї тай обрікся піти пішки на прощу до Лаври, якщо одужає. Прочане повірили тай згодилися прийняти його до товариства.

Тоді Андрій заразїєнько попрямував до теї хати, де знав, що там сидить його колишня нянька. Через злюче собаче гавкання підвівся якийсь хлопчак, — мабуть Ганнин унук, — і вийшов на шлях. Андрій всунув йому в руку свої остатні п'ять карбованця.

— Оддай Ганні, — лаконічно сказав він, обернувшись і прудко пішов геть, додому. Йдучи він міркував:

— В мене ще є семигривеник. Либонь же він мінї вистарчить, щоб пішки дійти до Києва. А тими п'ятьма карбованцями Ганна могтима заплатити мамі лихву... Тільки ж цікавий би я був знати от що: як тра характеризувати мій вчинок? чи се добрість, чи гістеричність?

Вдома все було тихо й темно. Парубок уліз у свою хату крізь вікно, засвітив лампу, сів до столу і написав:

„Прощайте, мамо, ми ніколи вже не побачимося. Живіть собі щасливо. Чемодана мого : скрипку одішліть у Київ на адрес мого товариша. (Далі йшов адрес) Ваш Андрій“.

Написавши Андрій листа, задумався і сидів-сидів... — Невже ж таки у мене нема нічого снільного з ненькою?! — перевірив він себе: — Ні, таки нема. Я й не люблю її. Міні на неї жалко тілки. а любови немає.. Немає!.. Прощайте, значця, мамо, на віки! —

Потім Андрій узяв своє пальто і пішов ночувати до прочан. бо вдосвіта треба було вже йти.

Ой, плакатиме ж узавтра мати, як прочитають її синів лист! Ще ж плакатиме й Текля.

— А що ж далі буде з Андрієм? — питає читач.

— Йй Богу, не знаю, дорогий читачу мій! Бо, бачте, я не брехню списав вам, а щирю правду. Андрій — людина гістерична: кожнісїнької хвилини зугарен він утнути таку штуку, що ніхто й не вгадає чогось такого. Тепер у нас 1894-й рік а щоб буде, приміром, 1890-го року, знає сам Бог. Я ж думаю, що Андрій колись або повіситься, або увірує в Бога тай піде в черці

Село Болшево Московськ. повіту, хутір Сугорки.

27. VII. 1894.

Друкарські помилки

(котрі важніші).

Ст.	Надруковано:	Має бути:
	1, ряд. 5: усєї	усїєї
"	28, " 16: Щурх !	Шурх !
"	67, " 4: экзаменів	екзаменів
"	69, " 11: сьміг	сьміх
"	70, " 22: втомняні	втомляні
"	77, " 16: залишимо	залишімо
"	78, " 16: Єге	Еге
"	85, " 3: покинула	погинула
"	90, " 13: мучиться	мучиться перед экза- меном
"	94, знизу р. 6: цо виводі	по видові
"	95, знизу р. 10: дорікливо	докірливо
"	96, ряд. 7: схотіли	ви схотіли
"	107, " 2: погорливо	погордливо
"	110, остатн. ряд: зйіш	зійж
"	129, ряд. 13: рухати	рушати
"	132, " 8: пуступ	пустун
"	142, " 14: жінкв	жінви
"	197, " 11: зачипився	зачинився
"	198, " 13 має бути так:	Вий, проквіляй, ста- рий вовчице! клацай зубами!

Надруковано:

Має бути

Ст. 211,	"	16: мужицка	мужичка
"	221,	" 4: неякого	неяково
"	225, знизу р. 3:	хворшала	хвершала
"	252, знизу р. 4:	дотї	тоді
"	263, ряд. 18:	парі	парі волів
"	268,	" 14: цїхо	цїх-о
"	268,	" 34: надушилися	подушилися
"	278,	" 6: Баба	Баби
"	279,	" 1: зниз	вниз
"	279,	" 8: ширикою	ширкою
"	281,	" 6: виплинути	виплигнути
"	283,	" 20: тай	той
"	285, р знизу 4:	бо	ба
"	290, ряд. 3:	grand dame	grande dame
"	296,	" 2: добрий дру- гим разом	добрий, а другим ра- зом
"	303,	" 10: Лаговська	Лоначевська — я
"	309,	" 20: були	була
"	309,	" 23: зацепіло	зацеміло
"	310, р. знизу 5:	нервого	нервово
"	311, ряд. 11:	vulto	volto
"	313,	" 14: знадворку	знадвору
"	315,	" 6: сокирю	сокирою
"	315,	" 7: стояв Андрій	стояв. Андрій
"	318,	" 5: паймовірно	неймовірно

